Presented to the
LIBRARY *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by

George Luckyj

Р 431

ПАНЬКО ОЛЕЛЬКОВИЧ КУЛІШ.

ОГЛЯД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТИ.

Написав

Осип Маковей.

ЛЬВІВ.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского
1900.

PG
3948
K8562
M35
1980a

Государственная
БИБЛИОТЕКА
СССР
им. В. И. Ленина
15621-60

Зміст.

Вступ . . . . . стор. 1

I.

Хлопячі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хилчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845 до 1847. — Уязнене і засланє в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулїшових праць за роки 1840—1846. — Побут у Тулї, студиї над Самозванщиною і повість „Искатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзї від 1851 р. — „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ — Побут на Українї в роках 1853—1855 і подорожи по Росиї. (стор. 7—39). *Цисан. — Дві легенди про Воронїжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Украинскія преданія. — Повѣсти объ украинскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ. — Искатели счастья (Потомки заднѣпровскихъ гайдамакъ). — Исторія испанской литературы по Тикнору. — Воспоминанія дѣтства Николая М.* (стор 39—58).

II.

Історія Кулїшових праць від 1855 до 1861 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Граматка. — Проповіди. — Працї над Гоголем, Квітко, Марком Вовком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южной Руси. — Липовая пущи — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человѣкъ. — Дївоче серце. — Тайна.

— *Досьвітки.* — *Історичні і літературно критичні студиї.* — *Мартин Гак.* — *Брати.* (стор. 58—79). *Про побут Куліша в Петербурзї в роках 1845—1847 і 1851—1853.* — *Знайомість з московськими славянофілами.* — *Аксакови і Куліш.* — *Кримська війна.* — *Добро маси як провідна гадка в Кулїшевих працях: історичних, беллетристичних і літературно-критичних.* — *Вплив Грабовського.* — *Відносини Куліша до Росиян і Поляків.* (стор. 79—98). *Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури.* — *Заслуги його як етнографа.* — *Погляд на його повісти, і критичні праці.* (стор. 98—107). *Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і Конст. Сергієвича Аксакова, Катенина, Гр. Олексія Толстого, М. Грабовського, Срезневського, Боянського, Юзефовича, В. Тарновського-батька, Г. П. Галагана, Т. Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова.* (стор. 108—115).

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — *Причини, чому покинув службу у Варшаві.* — *Служба в Петербурзї 1873—1874.* (стор. 115—128). *Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871.* (стор. 128—134). *Історичні і инші праці Куліша з років 1862—1897.* (стор. 134—150). *Побут Куліша у Львові 1882 р.* (стор. 150—155). *Маємо і Хаси а.* — *Бійда.* — *Марися Богуславка.* — *Цар Наливай.* — *Петро Сагайдачний.* — *Ріжні переклади.* (стор. 155—165). *Закінчення.* (стор. 165—169).

Ділити житє і діяльність Куліша на якісь періоди — годі, бо не можна означити року, в котрім один період кінчив ся-б, а починав ся другий, відмінний від першого. Хоч у діяльности Куліша були звороти і сам Куліш ділив себе на „прежнього“ і пізнійшого, то проте не можна сказати, щоб у прежнім Кулішу не містив ся пізнійший, або й навпаки, пізнійший Куліш не мав богато сих прикмет, що прежній. Перемінив він, правда, у старших літах деякі свої молодечі пересьвідченя, але ся зміна не відбула ся несподівано, нараз, — для неї були вже завдатки у молодости Куліша і вона підготовляла ся у него по малу разом з розвоєм його.

Коли-ж я у своїй праці таки ділю діяльність Куліша на періоди, то роблю се просто з практичних причин, для лїпшого перегляду. Ділю її на три періоди, а то на час 1840—1855 року, коли закінчила ся, так сказати-б, молодеча діяльність Куліша і він відповідно до змінених обставин у Росиї по Кримській війні розширив свою діяльність: другий період закінчую роком 1864, коли Куліш став російським урядником у Варшаві; третій період означую роками 1864—1897, — се був час, коли Куліш хитав ся по-

між Росиєю і Польщею і докінчував роботу, почату у двох перших періодах. Я не кажу, що Кулїшевої діяльности не можна поділити й инакше; але сякий чи такий поділ може мати тілько тодї вагу, коли він справдї покаже ся практичнїйшим, нїж сей. Се річ маловажна.

Становище, з якого учені і публїцисти доси судили про діяльність Кулїша, було всїляке: як до часу, коли про нього писали. Для нас очевидно найважнїйші сї відзиви, яких автори брали на увагу майже всю їм відому діяльність Кулїша, писані по змозї безпристрастно і печатані недовго до його смерти або й по його смерти. І так Петров, хоч признавав Кулїшеви рухливий і енерґічний талант, писав, що Кулїш „нїколи не був нї чистим істориком нї чистим етноґрафом: в історию і етноґрафію він вносив поетичні або публїцистичні погляди, а в артистичній діяльности недостачу чистої поезиї заповняв штучним обдуманєм. Під впливом чутя, теоретичні погляди його хитали ся і перая упадали в суперечні крайности.“[1]) Петров уважає Кулїша дїлєтантом. Дашкевич не добачив у Кулїша тих суперечних крайностий і уважає його неначе жертвою історії. Каже, „що його хитаня поміж Польщею і всеросийською, сильно сиїпленою державою, се дуже характерна поява, яка вийшла не тілько з особистих прикмет Кулїша, до чого зводять його перевороти Костомарів і Мордовців: хитаня Кулїша — се повторенє вікової колїзиї, яку нераз переходили західно руські більше або менше інтелїґетні люди, починаючи з XV. столїтя, люди, що горячо любили свою вітчину, але не піднесли ся, як потрібно, понад свій місцевий патріотизм в імя висшої любови до всеї руської землї[2]). Дашкевич розуміє сю висшу любов до всеї руської землї так, що Українцям не признає права на повний розвій; се-ж розумів Кулїш троха інакше. Дашкевич думає, що „вихідна точка діяльности Кулїша, його горяча любов до рідного племени і слова, остала ся та сама; уцїлїло в Кулїшу і давнє народництво, а так само не змінив ся й його погляд на задачі української лїтератури; змінив ся лише погляд на відносини племен польського і українського, на козацтво і на його пісні та лїтописи.“[3])

[1]) Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія. 268.
[2]) Отчетъ о двадцатидевятомъ присужденіи наградъ графа Уварова. 253.
[3]) Ibid. 230—231.

Пипін, що видав свою „Исторію русской этнографіи“ в три роки пізнійше (1891) від „Отзыву“ Дашкевича, таки перечить ся з ним і добачує у Куліша крайні суперечности.[1]) але до причин сеї появи, які подавали иньші критики, як Костомарів, додає від себе ще одну: а то далекі наслідки того самого романтизму, що панував у настрою любителів народности трийцятих і сорокових років. Крім того Пипін, так само, як Петров, уважає Куліша дилетантом у науці. „Осьвічений чоловік — каже — не може не мотивувати свого переходу від одного погляду до другого: сей перехід, очевидно, повинен простирати ся на всю систему поглядів, котрі й треба вияснити. Критики Куліша не найшли досить внутрішніх основ до крутих переходів його понять.“[2])

Як бачимо, три поважні історики літератури, що старали ся судити Куліша безпристрастно, осудили його доволі остро, хоч не перечили його великих заслуг. Всї вони не могли оправдати нїби-крутих переходів Кулїшевих понять і не могли скрити свого здивованя на вид такої вдачі, як мав Куліш. Але проте таки найсправедливійше з них оцїнив Куліша Дашкевич, що не добачив у Куліша таких крайних суперечностий, як добачили иньші.

Наведені критики були писані ще за житя Куліша. По його смерти, по обчисленю його дїйсних заслуг для України, коли вже нїхто не може надїяти ся від него терпкої, гордої відповіди на можливі закиди, знати в оглядах його дїяльности щораз більше охоти оправдати його помилки і не приписувати їх, так як се дїяло ся за житя, головно його крутій вдачі. Сих оглядів ще не богато і вони не повні — назву два: д-ра В. Щурата і Б. Грінченка — але в них уже не видко сеї пропасти, з якою мусїв Куліш бороти ся за житя. Др. Щурат у, своїй брошурі, виданій у Львові 1897 р. п. з. „До історії остатнього побуту П. Куліша у Львові“ старав ся вернути Кулїшеви добру славу, підірвану в очах Українців сими його творами, в яких знати раз надмірну прихильність до Росиян, другий раз до Поляків. Автор дивив ся на ті твори, як на уступки раз одним, раз другим, в тій цїли, щоби від них дістати поміч у змаганях культурного і політичного житя українського народу. Б. Грінченко в популярній житєписи Куліша, виданій у Чернігові 1899 р. п. з. „П. А.

[1]) Исторія русской этнографіи III, 214.
[2]) Ibid. 190.

Кулишъ. Біографическій очеркъ“ оправдує Куліша таким способом: „Люди, що за ціле своє житє не зробили і десятої частини того, що зробив Куліш лише протягом останніх літ свого житя, або й зовсім нічого не зробили, обвиняли в зраді того чоловіка, що, не памятаючи на себе, задихав ся під вагою роботи тоді, як богато-богато з тих, що кидали на него каменем, займали ся тілько прекрасними розмовами; винуватили того чоловіка, що мав силу і відвагу працювати серед насьмішок, клевети, зависти і байдужности до дорогої для нього справи. Люди забували давню гадку, що не помиляє ся тілько сей, що не робить нічого, а Куліш завсіди робив богато, його помилки були все щирі і, роблячи їх, він безнастанно мав гарну ціль — вияснення правди. Все те не могло не викликувати роздратованя в гордій, самолюбній і по части нетерпимій натурі Куліша і не збільшати різкости і чудацтва його відповідий і нападів на противників з його боку.“[1]) Погляд сей на Куліша і справедливий і, головна річ, людяний...

Ще очевидно не прийшла пора сказати крайне слово про Куліша, про його діяльність і переходи від одних думок до других; ще не видано богато його творів і не оголошено до історії його житя всіх потрібних материялів, так щоби вже тепер можна в кождій справі на документах основувати свій суд про нього; ще з ріжних причин і не можна було оголосити численних листів Куліша з останніх десятиліть його житя. Житєпись Куліша тілько тепер ладить д. В. І. Шенрок. Але вже й тепер відомий ширшому загалови богатий материял, на основі котрого можна говорити про Куліша з більшою певностию, як се доси було можливе. У великій помочи стають тут передовсім сотки Кулішевих листів, які оголошує „Кіевская Старина“ з половини 1897 р. Се листи Куліша до М. Максимовича, О. М. Бодянського, І. Ф. Хильчевського, Т. Шевченка, В. В. Тарновського батька і сина, Д. С. Каменецького, Вол. Барвінського, М. В. Юзефовича, Г. П. Галагана, С. Д. Носа — разом кількасот листів з ріжних часів. Крім сих листів подані у „Київській Старині“ й иньші звістки про Куліша.

Отсі листи, се неоцінений житєписний материял і коментар до діяльности Куліша; на підставі їх можна вже й тепер оправдати Куліша в неоднім, за що йому докоряти; можна показати,

[1]) Iосо сіі 39.

що він був далеко більше консеквентним чоловіком, як декому здавало ся; злоба дня, що нераз так затроювала пристрастю часописні статї, звернені против Кулїша, тепер не може нам так затемнювати погляду на Кулїшеву дїяльність. Пізнавши докладно сю дїяльність, ми доходимо до висновку, що коли й можемо докоряти йому за деякі помилки, то рівночасно повинні ми сим докором обділити і всїх тих, що його виховували, що жили з ним, що мали вплив на него. Притім, очевидно, завсїди мусимо памятати слова польського поета, яких Кулїш ужив раз на свою оборону:

Sąd nad nami nie dany nikomu:
Chcąc mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną.[1])

При оцїнцї дїяльности Кулїша я зверну увагу головно на характеристичні і найбільше цїнні його твори, поминаючи менше важні, бо хоч би хто й хотїв говорити про всю дїяльність Кулїша, то тепер, поки ще не видано всїх його творів, се не можливе. Але право говорити про його дїяльність уже тепер перед виданєм повної житєпис і всїх творів Кулїша дає нам ся обставина, яку Кулїш зазначив, пишучи житєпись Гоголя 1853 р. „Що до їх гадки, що чим пізнїйше буде зроблена оцїнка сего сильного мужа, тим лїпше, то, між нами сказавши — ся гадка нерозумна і негідна уваги. Вона пахне тими часами, коли ще не родив ся Гуттенберґ. Чи-ж можна дібрати ся до оцїнки, коли я думаю свою думу в Петербурзї, ви свої в Москві, а хто иньший ще свою в Лондонї або в Ню-Йорку, і не знаємо посполу про се, що саме думає кождий з нас? Будуччина постоїть сама за себе, не бійтесь — її не зібєте предчасними поглядами, бо magna est veritas et praevalebit. Але зрікати ся з якогось старечого побоюваня за добрий стан мізку наших потомків, — від приємности обмінювати ся думками і навіть фактами — просто глупо і тупо.“[2])

---

[1]) К. Ст. 1898. I. 105.
[2]) Кіев. Стар. 1897. IV. 451.

I.

Хлопячі літа Куліша. — Побут на університеті і вплив Максимовича. — Романтичні напрямки 30-их років. — Вплив Хилчевського і української літератури. — Польські впливи. — Київський кружок Українців. — Побут у Петербурзі 1845—1847. — Усамітнення і заслання в Тулу на три роки 1847—1850. — Історія Кулішевих праць за роки 1846—1846. — Побут у Тулі, стосунки зо Самозванцевою і пов. „Искатели счастья.“ — Побут Куліша у Петербурзі від 1851 р. Воспоминанія о „Шевченка Николая М.“ — Побут на Україні роки 1853—1855 і подорожи по Росії.

Про хлопячі літа Куліша найбільше можна дізнати ся з його житєписи у „Правді“ 1868, написаної коли не ним самим, то кимсь дуже близьким до Куліша, бо в ній є такі відомости, які лише Куліш міг подати (н. пр. лист М. Грабовського з 1869 р.). Сказано тут, що дід і батько Куліша були люди жорстокі, горячі.[1]) Сю прикмету, хоч і значно обмежену осьвітою та вихованєм, унаслідив по них і Панько Куліш. Слабе здоровлє його з-малку мало в собі очивидно зародки тої нервовости, яка проявила ся в нього при кінці 50-их років і показувала ся потім завсїгди, коли він тілько попав у який більший клопіт та надвередив рівновагу свого духа надмірною роботою. У згаданій житєписи описаний також доволі широко вплив матери і сусїдки панї Мужиловської на молодого Куліша. Ту сусїдку описав Куліш у повісти „Ульяна Терентьевна“, і про сю повість каже його житєписець, що в ній богато Кулішевої сердешньої, його індивідуальної правди.[2]) Отже повинні ми приглянути ся сїй повісти.

Рідна мати була для Куліша, так сказати б. першою учителькою етноґрафії, але вона померла перед часом, і Куліша не тягло вже пізнїйше до рідного дому так, як колись. „Сказати правду, я не дуже був привязаний до родительського дому — пише Куліш у повісти „Исторія Ульяны Терентьевны“ — не тому, щоб менї було байдуже про місце моїх перших радостий, не тому, щоб у нїм не було менї добре (привольно) лише тому, що в мене

[1]) Правда, 1868, ст. 19—20.
[2]) Тамже, 23.

не було матери... Я втратив матір у такім молодім віці,[1]) що ледви пригадую собі її казки про чудесні сторони, не похожі на наші, і неприродні істоти, яких я ніколи й не бачив... Я зріс самотним хлопцем, при батьку, що горячо любив мене, однак утомляв читанєм оправленого в шкуру Державина і аритметичними задачами. Мабуть тому моя душа хилила ся більше до товариства женщин, а Уляна Терентєвна, появившись у нашій сторонї, зараз потягла до себе мою уяву".[2])

Уляна Терентєвна Мужиловська була панї з „великого колїна", розумна й добра. Панько Кулїш ще хлопцем прожив у неї якийсь час — і пізнїйше описав її у згаданій повісти. У сїй повісти Кулїш каже так про свою хлопячу вдачу: „В дитячих лїтах я не був дитиною: я відчував, радував ся і терпів, як дорослий. Однак через те мій дитячий вік не втратив для мене сего принадного чару, який, хоч сумно, відчував і сам Яків Яковлевич (учитель Кулїша в ґімназиї). За сьвіжість вражінь, за вразливість душі, за солодке відчуванє бутя в ту епоху житя я безконечно вдячний свому Творцеви. Обдарований сими прикметами, я находив цікаві річи всюди, де для иньших була сама нудьга і мука. Все, що вражало мій голос і ухо, відбивало ся в моїй души живописно і музикально."[3]) В иньшім місцї каже ще Кулїш про себе таке: „Я свому самотному житю дома, нудному побутови у школї і недостачі материнської любови приписую взагалї ранній розвій у мене симпатиї до всего, що приманює серце."[4])

Сама-ж Мужиловська мала на Кулїша чималий вплив. Від неї і її небоги набрав ся Кулїш ідеального погляду на житє, що не в одній річи йому й зашкодило. У неї познайомив ся Кулїш потроху і з грецькою культурою. „Я був — каже він — зовсїм огречений, і з того часу вже все, що грецьке, почало мене займати незвичайно."[5])

Отсї звістки з хлопячих лїт Кулїша показують нам деякі риси його вдачі, які остали ся у нього через цїле житє: він за-

[1]) Кулїш утратив свою матір тоді, як жив у Гнїдї, — виходить, по мовчаню кількайнайцятьох лїт. (Ист. лит. русской Ом. Огоновского. III. I. 261. Конечно, так то отсї слова Кулїша треба брати з великою литературною, як і взагалї всї „Воспоминания" Пантелеймона Мих. о Кулїшу вистарчають: незвичайно романтичний хлопець.

[2]) Повісти П. А. Кулїша. Спб. 1890. т. III. 240.

[3]) Тамже. 259. [4]) Тамже. 270. [5]) Тамже. 342.

всїгди був дуже вразливий, цїкавий і одушевлений. Уже хлопцем він рисував і до досить пізного віку любив рисувати та малювати. З часів, як Кулїш був у ґімназиї, житєписцї його оповідають ще одну характеристичну для него пригоду, як він просив учителя, щоб той не ставив його за невмінє альґебри на-вколїшки, бо инакше покине вчити ся; учитель не згодив ся на се і Кулїш справдї зовсїм покинув учити ся альґебру. Гордість і впертість були вже очевидно й тодї важними прикметами його характеру: з ними стрічаємо ся ми потім в його житю дуже часто. Цїкаво також, що вже в ґімназиї Кулїш пробував своїх сил у письменстві, пишучи вірші і п. Відомо також, що невеличка повістка „Циган", напечатана в „Ластівцї" 1841, — се ще ґімназияльна робота Кулїша. Однак широких відомостий про те, як розвивав ся Кулїш у середнїх школах, поки що не маємо. Можна би, правда, дещо дізнати ся про се з його повістий „Ѳеклуша" і „Яковь Яковлевичь", але сей матеріял не цїлком певний і маловажний для того, хто хотїв би дізнати ся про те, що Кулїша тодї займало, що він читав. Більше кажуть нам Кулїшеві житєписцї. З письменників, яких Кулїш пізнав у ґімназиї, вони називають Жуковского, Пушкина, Артемовського Гулака, Квітку, Гоголя, Ґете, Шіллера і — що найважнїйше — Максимовича. Максимович видав у Москві 1834 р. збірник українських дум і пісень п. з. Украинскія народныя пѣсни, часть I. Сей збірник так дуже сподобав ся Кулїшеви, що він вивчив ся його на память.

З молодих лїт Кулїша годить ся ще піднести факт, що він уродив ся 1819 і провів перші роки житя у Воронїжи, до ґімназиї ходив у Новгородї Сїверськім, а коли не міг докінчити її, то рік був домашнїм учителем у Глухові. В першій своїй повісти „Михайло Чарнишенко" він і описує радо сї сторони, де прожив молоді лїта, особливо Воронїж і Глухів, яким очевидно придивив ся добре. Околицї Новгорода Сїверського описує він в „Алексѣю Одноросѣ."

До унїверситету вступив Кулїш 1837 року. З того часу ми й повинні придивити ся близше його знайомим, його житю і роботї до 1854 р. Основою до сего огляду може бути сьвідоцтво, видане Кулїшеви з департаменту загальних справ російського мінїстерства комунїкацнї 26. серпня 1875, де на підставі урядових документів вичислена його служба. Сказано там, що Кулїш учив ся в Новгород-сїверській ґімназиї від 1833 до 1837 р., почім

слухав викладів на фільософічнім і правничім виділї київського університету. Університет покинув він перед кінцем курсу 1840, 31. грудня і вступив у службу учителем російської мови в Луцкім дворянськім училищи 1841, 10. лютого. Звідтам перевели його на таку саму посаду в Київо-печерське дворянське училище того-ж року 20. грудня і потвердили на посаді учителя російської мови і письменства 1842, 15. вересня. З Київа вислали його 1843. 5. липня для огляду у київській ґубернії всїх архівів при правительственних урядах і манастирях. Потім назначили учителем історії і ґеоґрафії у Київі того-ж року 20. жовтня; іменували членом сотрудником при „Временній комісиї для розбору старих актів“ 1844. 18 січня; вислали знову для збирання відомостий про старовину в декотрі повіти київської ґубернії тогож року 13. липня; далї перевели його на посаду старшого учителя історії в ровенську ґімназию 1845 р. 31. серпня; а звідси назначили старшим учителем російської літератури в пяту петербурську ґімназию того-ж року 15. грудня. Постановою комітету міністрів 1. і 15. вересня 1846 рішено вислати Кулїша для вивчення славянських нарічий в Пруси, Саксонію і Австрию на півгретя року, з платнею на видатки в сумі 1.143 р. 68 к. в рік і з увільненем від обовязку учителя пятої ґімназиї 1846 р. 20. жовтня. Згадану подорож узнано покінченою 1847 р. 2. липня.[1]) Того року, як відомо, увязнено Кулїша і заслано в Тулу.

Се урядове сьвідоцтво перечисляє нам тілько лїта науки і службу Кулїша. Як бачимо, він кілька лїт учителював і два рази, 1843 і 1844 р., їздив оглядати архіви київської ґубернії. Сї урядові дані треба нам тепер доповнити иньшими відомостями з житя Кулїша.

Побут Кулїша на університетї і перші роки його діяльности припадають на часи великого зросту самосьвідомости на Українї. Коли придивимо ся Кулїшевим знайомим з того часу і тим Українцям, яких твори він читав, то побачимо, що вони були представителями тих живих, народнїх рухів, які появили ся в 30-их і 40-их роках на Українї. Між ними на першім місцї треба поставити Михайла Максимовича, котрого збірник пісень з 1834 р. зробив на Кулїша ще в ґімназиї таке велике вражінє. Нема при-

[1]) Киевская Старина. 1899. том III. 376—377. Покинено поки тілько на основу сего документу.

чини сумнївати ся, щоб Куліш з часом не пізнав і першого Максимовичевого збірника з 1827 р. — і так сї два збірники лишили на його діяльности важний слїд, подібно як і на діяльности иньших письменників у Росиї. „Враженє, яке зробили збірники Максимовича на першостепенні сили російської літератури, — каже Пипін у своїй Історії російської етноґрафії[1]) — було фактом дуже великого історичного значіня. Тодїшні ентузиясти народности, що очікували літературного перевороту від впливу етноґрафічних дослїдів, гадали, що в поезиї сей переворот настане в сїм народно-романтичнім напрямі, до якого вони самі признавали ся. В тім самім часї й справдї відбував ся глубокий переворот в нашій (російській) літературі під збірним впливом суспільно-історичних і літературних причин: між ними і реставрация народної поезиї мала свій широкий вплив, тому що викликала живий, глубоко поетичний відзив народу на інтереси, які повстали серед осьвіченої кляси, в висших сферах літературного розвою, — і ся реставрация вплинула не тим лише, що дала нові поетичні теми і краски, але й тим, що вказала моральний зміст народного житя, який перше ледви підозрівали або якого й зовсїм не доцїнували, та примушувала поважати се житє і займати ся ним і в социяльнім змислї.“

Пипін оповідає у згаданій працї про вплив збірників Максимовича на Пушкина й Гоголя; сюди треба очивидно долучити і Куліша, що не тілько пізнав збірники Максимовича, але на університетї був ще й учеником його. Тодї приподобав ся Максимовичеви своїм власним збірником пісень, що записав від матери. Максимович давав йому переписувати свої пісні. Дві леґенди Кулїшеві напечатав він у своїм альманаху „Кіевлянинъ“ на 1840 рік. Вечерами кликав М. Куліша на почитанку. Читали в купі народні українські пісні і розкладували їх розрядами. Потім стали читати повісти Вальтер Скотта. Максимович звертав увагу Куліша на закони штуки і підносив горі його духа своєю умною наукою.[1])

Максимович, як звісно, поступав собі дуже приязно з молодими людьми; так очивидно не лише своїми науковими працями, але й своїм поступуванєм, своїм одушевленєм до науки з'єдинував собі та одушевляв і своїх учеників, між ними і Куліша. Мало то-

[1]) Исторія русской этнографіи П. Н. Пипина Спб. 1891. III. 28—29.
[2]) Правда. 1868. ст. 283.

го, він і як український патріот був для Куліша взірцем. Український же патріотизм Максимовича — се не було українофільство таке, як його розуміли в 60-их роках. Відповідаючи на привіти, які читали ся на 50-літнім ювилею його літературної діяльности в 1871 році, Максимович так говорив сам про себе: „Уроженець Київської Руси, де земля і небо моїх предків, я належав передовсім до неї і належу до нині, посьвячуючи передовсім їй і мою умову діяльність. Але разом з тим, дозрівши у Москві, я так само любив, вивчував і північну, Московску Русь, як рідну сестру нашої Київської Руси, як другу половину одної і сеї самої сьвятої Володимірової Руси, відчуваючи і розуміючи, що як їх побут, так і зрозуміне їх, одної без другої, недостаточні, односторонні...“ І справді — замічає до того Пипін — ми бачили його старі літературні звязи, що відповідали і тодішньому складови його ідей: він розвивав ся у школї російського романтизму, що починав приймати народній кольорит, і із свого боку додав до него український відтінок, як чисто краєвий (областний), не виріжнюючись ні трохи з загального літературного руху. Українофільство виростало з иньших історичних причин — воно настало після більше або менше успішних проб літератури на народній мові (з 1830—1840 років, між якими була поезия Шевченка, після впливів славянського відродженя, після ліберальних поривів правительства і суспільности слідом за Кримською війною і після освободженя селян, що наповнило довірчивих людей дуже оптимістичними надіями. Так коли в нових поколїнях жила мрія про більше діяльну службу свому народови і про піднесенє його осьвіти підвисшенєм його літературної мови, Максимович оставав ся вірним своїм старим поглядам: він був пересьвідчений, — каже його житєписець — що українська мова, лишаючись мовою простого народу, може бути мовою поезиї і для сучасного Українця, але не може бути ні товариською мовою осьвіченої суспільности, ні мовою учених.“ [1])

Я навів навмисно отсю характеристику Куліщевого учителя, щоби показати, в чім Куліш наслідував його, а в чім його випередив. Куліш не лише в пізнїйшім віці прийшов до таких пересьвідчень, що позволили йому написати „Исторію возсоединенія Руси“ з тенденциєю виразно противною московській Руси в дусї

[1]) Ист. русск. литер. III. 35—36.

Максимовича; він ще в 40-их роках був тої самої гадки, як його професор. Про се сьвідчать і праці Куліша і особливо його лист до Юзефовича з 1844 р., де читаємо: „В Київі я не мав нагоди поговорити з Вами про одно дуже важне літературне підприємство або, радше сказати, намір. Політичне житє України давно скінчило ся; а се житє, що проявляє ся мовою, костюмами, звичаями і и. — назву його хоч би поетичнім — тратить також з кождим роком свій вигляд (свою выразительность). Україна небавом зіллять ся з Росиєю в одно тіло. Воно й гарно; але не гарно се, що вона розцьвітаючи коло двох століть таким сильним, таким пишним народнім житєм, при злуці з російським народом, внесла в нього мало нових елементів, вироблених власними силами протягом свого окремого істнованя. Був час, коли ми Українці, сходячись з Росиянами, могли були, так сказати-б, напоїти їх запахом своїх степів, додати їм богатства кольориту своїми народніми красками, осняти їх блиском своєї поезиї, але в той час і ми не були ще такі осьвічені, щоби знати собі ціну, і вони були за мало культурні, щоб не покидати ся нашою мовою, поезиєю, звичаями і обичаями. Коли-б ми по нинішній час заховали були вповні свою характеристику, о! я певний, що після впливу романів Вальтер-Скотта на Росиян ми стали би для них предметом пильного вивчуваня: але в теперішнім нашім положеню, коли ми так зросійщили ся і лишили самим селянам свою рідну мову і свої звичаї, ми не можемо вносити в бідне житє російської суспільности ніякого нового елементу. Російський поет, піднявшись до всеславянської ідеї, коли-б захотів при помочи студий прожити богатим житєм нашого народу і таким способом доповнити і скріпити свою російську душу, то він майже не має до того способу: Україна у своїм нормальнім положеню є тепер майже безбарвним відломком давньої України, а наша література, з причини недостачі народньої ерудициї і літератів, висловила собою житє нашого народа також дуже слабо (крім народніх пісень, яких також видано дуже мало). І тому, щоб дати спромогу і Росиянам пізнати нашу пережиту минувшину, і щоб нам самим докладнійше пізнати себе, треба би почати таке видавництво, що містило б у своїх томах усе, в чім проявило ся житє українського народу.“ [1])

[1]) К. Ст. 1899. февраль 199.

У сім проєкті видавництва, що приняв пізнійше форму „Записокъ о Южной Руси“, інтересні для характеристики Куліша особливо мотиви видавництва; як бачимо, вже 1844 р. дивив ся він на злуку України з Росиєю подібно, як і в 70-их роках. „Это и хорошо!“ — казав він і тілько дорога була йому „сьвята старосьвітчина“, мова, пісні, характер і звичаї України. Вплив таких гадок, як Максимовича, тут очивидний.

Що в 40-их роках думав так не тілько сам Максимович, але й иньші, се ми знаємо з праць Пипіна, Петрова, Дашкевича, Кониського і и. Українці не були тоді ворогами Росиян і думали розвивати свою літературу тілько поруч російської, не проповідуючи незгоди. Під впливом вивчуваня славяньских літератур і народностий виробила ся лише в Українців охота займати ся своїм народом. В 70-их роках українська література поступила скоро наперед. До сего руху прилучили ся, слідом за Артемовським-Гулаком, молоді вчені: Срезневський, Метлинський, Бодянський, а потім Костомарів. Любов до українського народу проявила ся у них історично-етнографічними дослідами і романтичною ідеалізацию народу. Громада українських письменників у Харкові піддержувала сильно сей напрям. Студиї над славяньскими літературами і народностями витворили у них крім того українське славянофільство, хоч не у всіх проявляло ся воно в творах. Усіх же тих людий пізнав Куліш або особисто або з їх праць. Дві перші більші праці Куліша „Михайло Чорнишенко“ і „Україна“ сьвідчать найбільше про вплив сих людий на нього: тут видко і історично-етнографічні досліди і романтичну ідеалізацию народа і славянофільство.[1]) Але перша повість, писана притім ще по російськи — очивидний знак, що в Куліша були тоді ще сумніви що-до української мови. Коли-ж він у сій справі з часом прийшов до иньших пересьвідчень, поступовійших як у Максимовича, то початки сих пересьвідчень він сам приписував у значній части впливови Ів. П. Хильчевського, котрого пізнав у Луцку 1842 р. Хильчевський був старший від Куліша на десять літ, але проте оба дуже заприязнили ся і Хильчевський навернув Куліша до українства. Куліш цінив його за те високо, займав ся його долею, коли йому в чім не поталанило, і в присьвяті до поеми „Настусї“ дякував йому за добру науку:

[1]) Сербський елемент у „Михайли Чорнишенку“, се наслідок тих самих студий, якими займали ся харківські вчені.

Як з тобою ми зустрілись
на шляху широкім,
ти заглянув мені в душу
своїм добрим оком
і порадив мене щиро,
куди прямувати.
Довго йшов я тай прибив ся
до рідної хати.[1])

Аж „Исторія возсоединенія Руси“ розлучила сих двох приятелів — Хильчевський не згодив ся з сею працею Куліша — і приязнь їх пропала.[2])

Та хоч Куліш і сам признає, що Хильчевський показав йому, куди прямувати до рідної хати, було би необережно приписувати ясийше, як у Максимовича, Кулішеве українство самому впливови Хильчевського. Куліш і сам бачив, що „сьвяту українську старосьвітчину“ починають чим раз більше зберігати: Ізмаіл Срезневский видавав від 1833—1838 „Запорожску Старину“, присьвячену українській історії і етнографії; Илятон Лукашевич видав 1836 р. „Малороссійскія и южнорусскія народныя думы и пѣсни“ — крім того українська література могла вже тоді виказати кілька замітних імен письменників, як Котляревського, Квітку, Артемовського, Гребінку, Метлинського, Костомарова і и. Шевченко видав тоді вже (1840) свого Кобзаря, а небавом ще й „Гайдамаків“, чим незвичайно підніс повагу української мови. Такі обяви з українського житя разом з цілим романтичним напрямом, що ставив собі нарід за свій ідеал, піддали безпечно і Кулішеви думку писати не лише по росийськи, але і по українськи, не лише дбати, щоб не загинула сьвята старосьвітчина, але щоб український нарід і дальше розвивав ся, нехай уже і в межах Росиї, та разом з нею. Сьвідоцтвом такого зросту національної сьвідомости у Куліша треба вважати його „Україну“, написану по знайомости з Хильчевським.

Але до сих думок Куліша про український нарід, які він міг почути від згаданих висше українських письменників і вчених, долучують ся у нього рівночасно думки, почуті від Поляків, що вихозували ся під подібними впливами, як Куліш, належали до т. зв. польсько-української школи, але мали иньший погляд на

[1]) Основа, III. 1862, 86.

[2]) Лист покійного Хильчевського у Ин. наук. Вестнику кн. V. 129.

історию України, як Українці. Особиста знайомість з сими Поляками лишила великий слід на діяльности Куліша. Пізнав він їх на своїх наукових подорожах по київській ґубернії 1843 і 1844 року. На найбільшу увагу заслугує знайомість Куліша з польським письменником М. Ґрабовским, що жив у своїм селї Олександрівцї в Чигиринщинї. Куліш познайомив ся з ним в липнї 1843 і дуже вподобав собі його. „Умная, свѣтлая голова!“ так писав про нього ще того самого року. „Я подав Ґрабовскому до відомости богато такого, що його здивувало, але за те і в нього найшов такі материяли, про які нам, Задніпрянам, і не снило ся.“ [1]) У Ґрабовского зложив Куліш частину своєї „України“, за яку дуже хвалив його Ґрабовский.[2]) Ґрабовский познайомив тодї Куліша з бібліоманом Константином Свідзїньским; Куліш їздив нераз до Ходоркова, де жив сей польский пан, і користав з його великої бібліотеки.

Про знайомість з Ґрабовским і иньшими Поляками сам Куліш оповідає таке: „Колись то давно, ще за Николаївських часів, запізнав ся я як вандруючий по Україні етноґраф, з польським романїстом і критиком Михайлом Ґрабовским. Наша знайомість тревало 20 літ і приводила нас часто до розсуджуваня польсько-руського питаня в відношеню до українського народа. Не у всім сходили ся ми з собою, і оба не в однім перозуміли себе, але М. Ґрабовскому я вдячний більше, аніж кому небудь та чому небудь, коли я в теперішнім часї в сїм питаню хоч що-небудь добре розумію...“ [3])

А за що Куліш був вдячний Ґрабовскому і иньшим Полякам, за яку то науку, про те дізнаємо ся знову з його листа до „Народа.“ Уже в старости 1892 р., в десять літ по невдалій пробі угоди з Поляками, він так оправдував своє нїби-польонофільство, яким йому докоряли:

„Польська інтеліґенция в Київщинї й Волинщинї перва вказала менї дорогу студіованя історичних документів і pamiętników.[4]) Знаний Свідзїньский задля мене посилав Костомарі в Саратов десятками археоґрафічні теми, та на біду Великої й Малої Росиї, Костомара своєю розумовою ретоpикою вицїдив з них тільки

[1]) К. Ст. 1899. февраль 194. [2]) ibid. 191. [3]) Правда. 1876. стор. 440.

[4]) Те саме сказано про Ґрабовского і Свідзїньского у листовнім Куліша в „Правдї“ 1868. стор. 283.

політичну отруту під назвою „Богданъ Хмельницкій“, у чотирох пуздрах, рекомих виданнях. З того-ж самого материялу з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я виробив иньшого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і парубків і досї ваготить над єхидним, юдинським козацьким дїлом, єхидним однаково і за Хмеля Хмельницького, і за Мазепи, і за Ґонти; так само, як у новорусчинї, чи в Московщинї[1]) за Косолапа, Разина й Пугачова. Отже ще тогдї, як я слїпуючи брів по слїдах Костомари, мою фанатичню імітацию кобзарським думам під назвою „Україна аж до батька Хмельницького“ Михайло Ґрабовський так уподобав, — а писав я її в нього над кабінетом, — що широкі виписки з неї польськими літератами посилав до Крашевського в „Athenaeum“ і той вельми хвалив їх, та боявсь друкувати, aby nie narazić (мовляв) naszej publiczności. Нехай хвалу диктувала їм обом і антимосковська полїтика; та скільки я нї препиравсь із Ґрабовським печатно й листовно, скільки нї фантазував à la Kostomara в таких школярських творах, як „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і в самій „Основі“, Ґрабовський зостававсь моїм другом de facto, і перед самою смертю кликав мене в Варшаву на таку посаду, яку навпослї дав менї ворог Поляків, князь Черкаський за-одно з Милютином. Про Сьвідзїнського, Едварда Руліковського, обох братів Головинських, Арцїшевського, професора Зїновича і богатьох инших Поляків інтеллїґентів мушу сказати те ж саме, з добавкою, що я не був достоен їх щирої дружелюбности, не знав їй цїни, не вмів нею користуватись. Скажу більше: наша Мала Росия, по польськи Ukraina, не дала менї нї єдиного такого приятеля, дарма що давала часом і гроші на мої видання, — давала гроші і робила їх ненавидною менї підмогою... Тут ради паралелї згадаю між репрезентантами новорусчини Плетньова, друга Пушкина, (що силкувавсь бути його alter ego во днї слави своєї), про Сергія Тимоф. Аксакова і його сина Константина, про Катенїна, ґрафа Олексїя Толстого і Владимера Жемчужникова. Се були такі люди, і вчинки їх, що-до мене, були таківські, яких не дознав я, тай не чував нї по сїм боцї полїтичної прірви в нашій Малій Росиї, нї по тім. І Ляхи і так звані в україноманів Москалї більше ро-

[1]) У Кулиша: Стара Русь, значить Україна. Нова Русь — Росия, Московщина.

били для української (староруської) справи. і ради мене лично, і ради всякого, хто стояв у нас, а навіть іноді й не стояв того. Чого-ж се так? Того, що їх предки давно були государниками й культурниками, а ми й досі такі варвари в нашім письменстві, що прославляємо пяну різанину й руїну прозою й віршами".[1]

Поминаючи се, що в сім уступі пробиває ся Кулішева нетерпимість, ми повинні числити ся з отсим впливом Поляків на нього, який він сам признає. Теоретичні погляди сеї ґрупи російських Поляків, з котрими Куліш познайомив ся, висловив виразно один з них, Мих. Ґрабовский. „Ґрабовский — каже Дашкевич — не вважав маловажною діяльности польсько-української школи. З'ображувану нею козаччину Ґрабовский уважав суспільним ладом, у якім пробувала Україна протягом кількох століть. Сей лад зберігав постійно черти дикости. Всї козаки, починаючи з простих і кінчаючи гетьманом, відзначали ся сільськими норовами, простотою і грубістю. — то була козацька народність. Козаччина було новою відміною воєнного і наїздницького побуту, який панував колись у полках Аттілї. І досї Українцї задержали черти народности, завіщані дуже далекими часами, і поетичні, тому що повстали у народа з богатою фантазиєю і глубоким чутєм."[2]) Ґрабовский признавав велику вартість українській народній поезиї, одобряв, що цїла школа в польській літературі черпала матеріял з української поезиї, радив ще більше займати ся сучасною Україною, і заохочував польських поетів користати з української поетичности.[3])

Сї гадки про дикість козаччини, але поетичність народу були пізнїйше гадками й Куліша. В 40-их роках, правда, він був ще занадто великим ентузиястом старосьвіччини, щоб міг загалом лаяти козаків розбишаками, але польські впливи і тодї вже, в 40-их роках, помалу пробивали ся в його творах. Отут пора пригадати відповідні відомости з Кулішевої житєписи: Ґрабовский не годив ся з деякими полїтичними поглядами Куліша. Коли той польський письменник диспутував з ним пізнїйше про „Записки о Южной Руси", то не тілько Гайдамаччину, але й Хмельнищину називав

---

[1]) Нарис. 1892. 218.

[2]) Так писав Ґрабовский 1839 у книжцї, виданій п. з. „Literatura i krytyka, część I. str. 53—57." Виписано з „Отзыва" Дашкевича. 204.

[3]) Отзыв. 204

справдішнім розбишацтвом. Та й Сьвідзіньский не міг стерпіти, коли Куліш називав свою землю українською, а не ляцькою; тоді той польський пан погукував бувало з пересердя: „Chłopy jesteście!“[1]) Всеж таки у Поляків, що жили тоді на Україні, було більше толєрацциї, ніж пізнійше. Розказував Куліш, що брат могилевського архієпископа Ігнатія Головиньского, поважний пан, бачившись з ним у Сьвідзіньского, промовив до него такі слова: „Україна ваша; на Україні ви абориґіни, а ми пришельці!“[2]) Такі Поляки могли дечим причарувати молодого Куліша і мати на нього вплив.

Слід впливу сих Поляків на Куліша проявив ся спершу в його заходах видати деякі польські жерела. Він хотів видати польського історика Ґроидского в перекладі, а в Київі, за його наміровою, перекладали Ностория. „Ще треба перекласти Рудавского і Коховского. По тім я маю намір зібрати всі польські мемуари і видати в перекладі. Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди. А доси історики заглядали мало в жерела.“ Так писав Куліш до Бодянського в серпню 1845 року.[3])

У той же самий час, коли Куліш позаводив знайомости з Поляками, він познайомив ся особисто з визначними Українцями: Василем Білозерським, з Шевченком і Костомаровом і взагалі з київським кружком Українців. А кружок сей був не який будь: сам Куліш описує його у Хуторній поезиї (стор. 7 і 9) ось як: „Ще годів за три чи за чотири до сієї сумної епохи (К. говорить про 1847 р.) українська пісня і неписана словесність народу українського натхнули молоді уми в Київі спасенною думкою — видвигнути свою націю з темряви, котра не давала духовним силам її підвятись із занепаду, а тим самим і нівечила її добробут. Серед сієї благодатньої молодіжи з'явив ся Шевченко з голосним плачем своїм по нещасливій долі землицькій, і заспівав перед небожатами:

Сьвіте тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплїндровано,
За що, мамо, гнієш?

---

[1]) Правда. 1872. стор. 131—132. [2]) Тамже. 1868. стор. 284. [3]) К. Ст. 1897. III. 403.

Спів сей був для неї во істину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли небудь по-правді, що серце ожило, що очи загорілись, що над чолом у чоловіка засьвітив ся полоняний язик, то се було тоді в Київі... Отсе ж перш усього хотіли благочестиві юноші київські натхнути духом своєї любови і благоволення лучших людей у панських семях, злучених з ними високими інтересами науки і поезиї, а вкупі з сими людьми осняти новим сьвітом і тих, що справді сиділи „во тьмѣ и сѣни смертнѣй.“ Велике се було передвзяттє, а проте коммуна, сполучена таким задумом, була не більша жмені щирих душ... Між нами не було ніякого писаного статута, договору або хоть конспекта нашої спасенної роботи. Девізом нашого проповідуваня стало ся: „Буваймо невловимі, яко воздух.“ Так провадили ми наше діло, в благодатній тихости, до року 1845. В осени 1845 року я розлучивсь із київськими апостолами народньої свободи і переїхав на службу в столицю. Щаслива доля звела мене близько з найкрасшою, може, людиною, яка була тоді в російськім Вавилоні, з близьким другом Пушкина, Плетньовим.“[1])

Головою київської патріотичної молодіжи в роках 1843—1844 був сам Куліш і він то носив ся з великими гадками піддвигненя народу. Громада сеї молодіжи зростала: прийшов Шевченко, прийшов 1845 Костомарів із Харкова з широкими відомостями про славянське відродженє; серед частих суперечок про загально-славянські питаня погляди товаришів дозрівали і вкінці заходами Костомарова основало ся Кирило-Методиєве товариство. Поминаючи проґраму і значінє сего товариства, як річ відому, зазначу тілько, що Куліш не належав до нього, не знав про орґанізацию, хоч і переписував ся, бувши в Петербурзі, з членами його.[2]) В Петербурзі жив Куліш від осени 1845, — так очивидно й не міг знати про те все, що діяло ся в Київі. Все-ж і у Петербург він виїхав як провідник сеї київської молодіжи, що поклала собі задачу „проповідати серед просьвіщених панів українських визволенє народу з кріпацтва дорогою просьвіти, разом і християнської і наукової.“[3]) Члени К. М. товариства не хотіли приймити Куліша і Шевченка в члени тому, бо були певні,

---

[1]) Хуторна поезия. 10.

[2]) Хуторна поезия. 10—11 і 27. — Див. також у Правді 1868.

[3]) Тамже. 8.

що вони і без того будуть працювати. Але побут у Петербурзї, здалека від К. М. товариства, що мало такий великий вплив на своїх членів, — побут у нових обставинах житя лишив таки свій слїд у тім, що Кулїш — як потім показало ся — не позбув ся деяких сумнївів у справі, як йому дивити ся на історию України, не міг викинути із своєї голови думок, защеплених знайомими Поляками. Молодече одушевлене ще закривало у його сьвідомости сї сумнїви, але вони у нього були і він не забув їх.

По дорозї в Петербург Кулїш познайомив ся в Москві 1845 з Погодиним і прожив у нього дві доби. Погодин приняв його дуже радо, а Кулїш відкрив у нїм „больше достоинствъ, чѣмъ предполагалъ доселѣ“ [1]). У Петербурзї познайомив ся він з Полевим, з бар. Корфом і з деким иньшим; сї знайомости були короткі — і ми не дізнаємо ся про них з листів до Юзефовича, де говорить ся про се, нїчого цікавого. Навпаки в однім листї до Юзефовича, писанім небавом по приїздї до Петербурга, в грудни 1845 р., читаємо, що Петербург не зробив тодї на него доброго враженя.

„Сучасна наша лїтература — писав він, маючи на думцї очивидно російську лїтературу — виглядає дуже сумно. Всї представителї її, крім кількох правдивих жрецїв поезиї, — то розпустний (развратный) народ; иньшим словом я й не можу означити того торговельного духа, яким давно затроєні старі і молоді серця, того пустого житя, яким живуть вони, тих безсоромних гадок про великих письменників, які безнастанно чуєш між людьми і читаєш у книжках, в кінцї того неповажного погляду на сьвіт як на божий твір, які виявляють вони при всїм, чим займаєть ся їх серце або розум.

Я тілько дивлюсь мовчки на всї ті сумні прояви і замикаю ся сам у собі глубше, як у Київі, та дякую Богу, що не попав ся у той хаос. Самотне житє і пильне та довге читанє таких письменників, як Гомер, Данте, Шекспір, разом з вистудиюванєм історяї народньої поезиї своєї вітчини, поставили мене так сильно на ноги, що мене не може потягнути за собою скажений потік Краєвщини і иньших лїтературних партий. Я дуже бажав би собі познайомити ся з артистами; до них тягне мене моя душа більше, як

---

[1]) К. Ст. 1899, февраль 203.

до тутешніх літератів; але не знаю як"[1]). Найбільше поважав він тоді свого професора Плетньова, котрого цінив високо і в пізнійших літах.[2]) Про иньших Кулішевих знайомих у Петербурзі ми не находимо згадок у його листах до Юзефовича; очивидно, що Аксакових, Катеніна, Жемчужнікова і Ол. Толстого, котрих назвав своїми приятелями, він пізнав аж у 50-их роках. А підчас свого першого побуту в Петербурзі сходив ся він найчастійше з родиною Плетньова. „Плетньов зробив мене ще більшим відлюдком, ніж я був перше, — писав Куліш у липню 1846 р. Я майже цілий свій вільний час провадив у його маленькім родиннім кружку, і, чи повірите? не бачив ні Брюлова, ні кн. Вяземского, ні Одоєвского, ні Григоровича, одним словом нікого з тих, кого бажав бачити, їдучи в Петербург"[3]). Плетньов за пустоту уважав писанє по українськи, але Куліша не збив з дороги[4]).

Тепер бажав Куліш доконче виїхати за границю, що йому в кінці повело ся, себ то він добув гроші на подорож. Знов треба було йому зміняти місце побуту, а він уже до того часу жив у Київі, Луцку, Рівнім на посадах, їздив по Україні і потім сидів у Петербурзі. Неспокійна була вдача у нього і непосидюча. Він і оправдуєть ся за те перед Юзефовичем в маю 1847: „І так не лише ви самі піддержували мою охоту безнастанно зміняти місце побуту. Доля також помагає мені. Тепер, поволочившись три роки поміж Львовом, Прагою, Віднем, Сербією і Варшавою, я або зовсім страчу охоту до волокити, або зроблюсь правдивим Холаковским"[5]).

Але Куліш не втратив охоти подорожувати.

Поминаємо иньші подробиці Кулішевого житя в Петербурзі — варто лише піднести, що він тоді дуже цінив Шевченка і Костомарова, і дуже вставляв ся за своїми приятелями або добрими знайомими, як за Чуйкевичем, Хильчевським і Красновським[6]), що сьвідчило незле про його услужність.

Ся діяльність молодого Куліша закінчила ся увязненєм його 1847 р. в зимі, двомісячною тюрмою в Петербурзі і трилітнім засланєм у Тулу. Про причини арештованя годі тут широко розво-

---

[1]) К. Ст. 1899, февраль 207. [2]) Хут. поезія, 10. [3]) Київ Стар. 1899, I, 300. [4]) Правда, 1868. [5]) К. Ст. 1899, марть 306. Холаковский-Чарноцкий, відомий польський етнограф. [6]) тоже 310.

дити ся — се була відома справа Кирило-Методиєвого братства[1]). Куліш не належав до братства, але писав до братчиків листи, і на підставі сих то листів і „Повѣсти объ украинскомъ народѣ“ його засудили. Була се для нього катастрофа незвичайна, і особисто страшенно прикра — він тоді тілько що оженив ся — і матеріяльно для нього шкідлива і морально, бо звихнула його учену карієру. Отсе нещастє викликало у нього сї „Три сльози дівочі“, три сумні поезиї з 1847 р. — що надруковані у „Хаті“ (107—111); се попри „Україну“ одинокі сьвідки на те, що Куліш у 40-их роках писав і поезиї.

Оглянувши кружки людей, в яких Куліш обертав ся до 1847 року, ми прадивимо ся тепер його роботі в тім часї. Як повстала повість „Михайло Чарнишенко“, про се звісток у листах Куліша не находимо. Лише по даті написаня її (перші місяцї 1842 р.) можемо судити, що Куліш обертав ся тоді тілько в кружку Максимовича і Хильчевського.

Більше звісток маємо про повстанє „України“ і „Чорної ради“. Весною 1842 Куліш був хорий. „Я хорий — писав він до Юзефовича 15. цьвітня 1843 р. — і тому доси не можу ставити ся нї у вас нї у князя (Давидова, тодїшнього попечителя шкільного округа). Сам не знаю, що менї хибує: почуваю себе немов розбитим, але найбільше мучить мене нестерпна біль у грудях. Бою ся, щоб я не вмер від того. Не можу нїчого робити — і се мучить мене найгірше“[2]). Але у своїй „несказаній нудьзї“ він таки читає Шекспіра і „Тараса Бульбу“ Гоголя та радить Юзефовичеви прочитати Гоголя. Саме підчас недуги повстала у нього гадка написати роман. „Сьвіт — пише він — що доси здавав ся менї сумною купою людських хиб, нараз, на саму гадку про смерть, появив ся у моїй души зі всїм тим, що тілько вона находила в нїм поетичного, — і ся поява несподївано осьвітила для мене артистичним кольоритом кілька сторінок нашої історії. Я мабуть пишу темно[3]): годї ясно висловити те, що душевні сили перевертають як у неозначенім хаосї, доки твір не явить ся пе-

---

[1]) Куліш оповідає про неї широко в „Історичній оповідцї“ у „Хуторній поезиї“, стор. 7—42.

[2]) К. Ст. 1899 февраль 187.

[3]) Куліш тоді печатав уже повість „Михайло Чарнишенко“.

ред розумом на стілько ясним і готовим, що поет може вже сьміло висловити свої думки на письмі. Знову темно і я покидаю роботу: може й не вийде нічого з того хаоса і я наперед боюсь, щоб ви не прогнівались на мене за моє дитинне балакане. Правда, Шіллер не інакше творив свої твори, як розбалакавши перше своїм знайомим усе, що було у нього на душі, і наговорившись доволі про свою будучу дитину"[1]). Се так родилась у Куліша думка написати „Чорну раду". Ґрабовский радив йому почекати з тим, поки не пізнає ліпше людий[2]), але він таки небавом написав сю повість.

В дальших листах з р. 1843 він пише, як радо розмовляє зі старими людьми про старовину, оповідає про свій побут у польського історика Ґрабовского, про подорожі по Україні і про свої наміри. Він хоче писати про Коліївщину і небавом зладити народню епопею („Україна") способом народніх дум; у серпню 1843 року пише, що вже довів свою „незвичайну композицию" до смерти Остряниці, а потім видає сю працю п. з. „Украина, зложивъ П. Кулѣшъ. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького. Кіевъ 1843". Під поемою зазначено: „Року Божого 1843, місяця цьвітня. Писано в богоспасаємім граді Києві". Ся дата о стілько непевна, що Куліш аж у серпню 1843 скінчив свою „незвичайну композицию" — як про се писав сам Юзефович[3]). Цензура дала дозвіл печатати її у вересні 1843, отже вся композиция зложена, видко, весною і літом того року, і не тілько в Київі, але й поза Київом, на приклад у домі Ґрабовского в селї Олександрівці в Чигиринщині. Куліш складав її „у нього над кабінетом"[3]) і вона дуже вподобалась Ґрабовскому.

В осени 1843 р. Куліш писав, що рад би покинути Київ і перенести ся до Петербурга; „нїщо, каже, не шкодить, що в Петербурзї повітрє не здорове: в Київі скорше убє мене нудьга, як саме нездорове повітрє"[4]). Причина тому була така, що Куліш надіяв ся в Петербурзї більше зробити на науковім полї, а при тім учити ся малярства. Ще того самого 1843 року в грудні він писав, що плян історичного романа (Чорної ради) у нього вже

---

[1]) К. Ст. 1899 февраль 191.
[2]) Народ 1892. 248.
[3]) К. Ст. 1899, февраль 194
[4]) Тамже 196.

давно готов; окрім того почав він „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, а рівночасно писав статю по українськи про задніпрянський нарід п. з. „Поїздка в Україну“, займав ся малярством і історичними студиями[1])

Найбільшим Кулїшевим твором із 46-их років є його Чорна рада. Деякі черти сеї хронїки повстали у Кулїша ще тодї, коли він писав „Михайла Чарнишенка“. Зараз після виданя сего роману він узяв ся до Чорної ради 1843 року, як уже було сказано. В грудні 1845 повідомляв Кулїш Юзефовича, що вже кінчить писати Чорну раду[2]). Писав він її насамперед по українськи[3]), а зовсїм закінчив 31. серпня 1846, як видко з листа Кулїша до Бодянського: „Вчера былъ достопамятный день совершеннаго окончанія перваго на украинскомъ языкѣ исторического романа Чорная рада“[4]). Але ще й потім шукав Кулїш нових жерел до сеї хронїки. „Хочется мнѣ, чтобы это былъ не вымыселъ, а истина, до чего уже я достигъ значительно“ — писав він у вересні 1846[5]). По українськи хотїв він надрукувати свою хронїку в „Чтеніяхъ“ Бодянського доконче таки того-ж року 1846[6]); коли-ж би се було неможливе, то бажав видати її своїм коштом, бо вірив, що кілька примірників сего романа простелили би йому дорогу і в найсуворійші харківські душі і що він таким способом богато зробив би в хосен української історії і письменства.[7]) Виданє Чорної ради сталось для нього „вопіющею потребностью“. „Не могу долѣе переносить, что послѣ повѣстей Основяненка мы, малороссіяне, совсѣмъ уснули со своею литературою“[8]). Але наміри Кулїша перебило приготовленє до подорожи по Европі, женитьба і увязненє Кулїша. Нема сумнїву, що пізнїйше по повороті з Тули Кулїш значно поправив свою хронїку, бо ріжниця поміж обробленєм „Мих. Чарнишенка“ і „Чорної ради“ незвичайно велика. Російський переклад сеї хронїки почав Кулїш друкувати 1845 р. в „Современнику“, коли ще й не написав цїлого твору: але надрукував тілько дві глави і покинув. Мав намір видати

[1]) К. Ст. 1899, февраль 208.
[2]) К. Ст. 1897, III. 399.
[3]) К. Ст. 1897, III. 40[illegible]
[4]) К. Ст. 1897, IV. 28.
[5]) Тамже 28, 34 і ц. [6]) Тамже 29. [7]) Тамже. [8]) Тамже

переклад аж по повороті з заграниці, але надрукував справді аж 1857 р. в „Бесѣдѣ“. Про сей переклад писав сам Куліш: „Вѣдь это не переводъ, а какъ бы самостоятельное произведеніе!“[1]).

Рівночасно, як Куліш писав „Чорну раду“, він збирав і порядкував матеріяли до своїх „Записокъ о Южной Руси“. Один том сих „Записокъ“ був уже 1846 р. готовий і приладжений до друку.

Про се дізнаємо ся з Кулішевого листа до Бодянського, писаного 1846 р. в серпні: „Ви не могли придумати нічого приємнійшого для мене, — писав Куліш — як відділ у журналї „Общества“ для славяньских авторів. Коли так, то я подам Вам скарби, про котрих істнованє Ви й не думали. Се народні, історичні і фантастичні перекази, записані мною стенографічно, правдиві взірці високої краси простої мови. Вони вже пропущені цензурою і творять такий том, що в однім нумері, при Вашім дрібнім друку, займуть багато місця“[2]). Сї перекази він і переслав Бодянському у серпні 1846 р. з такими словами: „Ввѣряю вамъ мое сокровище съ такимъ чувствомъ, съ какимъ мать передаетъ свое дитя на руки мужу. Знаю, что Вы оцѣните его по достоинству, обережете и въ дѣло употребите, какъ нельзя лучше“[3]). Але з причини увязненя Куліша не вийшла і ся праця до 1847 року з друку. Тому-ж, що вона появила ся майже в десять літ пізнійше у збільшенім обємі п. з. „Записки о Южной Руси“, то про неї мова буде пізнійше.

Року 1846 видав Куліш у „Чтеніяхъ“ Бодянського літопись Самовидця і приготовляв богато иньшого історичного матеріялу до друку — але увязненє і тут стало йому на перешкоді. Характеристична історична праця, яку вспів він видати ще перед увязненєм на підставі своїх студий, се його популярна „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“, надрукована 1846 р. в журналї для молодїжи „Звѣздочка“. Се мабуть та сама „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, що про неї згадує ся в листї з 1843 р. Статї під таким заголовком Куліш до 1846 року не надрукував, але очевидно скористав із неї 1846 р. Про сю „повість“ так писав Куліш до Бодянського в листї 1846 р.: „При помочи сеї книжки для дітий я мав намір подати знавцям нашої історії кілька гадок, витягнених із вивчуваня історичних

[1]) К. Ст. 1898. II. 112. [2]) К. Ст. 1897. III. 404. [3]) тамже 405.

жерел і самого українського народа. Я бажав би побудити нею pro і contra, щоби таким способом рішити деякі питаня про значінє Українців у моральній діяльности славянського сьвіта... При ваших благородних стараниях оголосити всї наші історичні жерела, книжка моя може служити проблємою сеї великої працї, яку буде повинен сповнити будучий історик України. Знаю добре, що я доторкнув ся не всїх іще тез: почасти обставини не позволили менї се зробити, почасти годї було погодити се з обємом і призначенєм (крім названого вже) книжки. Рецензенти можуть розширити обєм української історії, коли тілько моя праця буде мати вплив камени, киненого на рухому поверхню води.“ [1])

Та хоч Кулїш мав деякі сумнїви, коли писав про значінє Українців поміж Славянами, то він таки рішив се питанє тодї недвозначно: козаки були у нього тодї нацією і заслуги їх назвав він великими. Сумнїви, які він мав тодї, були очивидно подібні, як у Чорній радї: Кулїш тямив польську науку про дикість козаків... У старости, згадуючи ті часи, як він за сю „Повѣсть“ мусїв терпіти у слїдстві 1847, Кулїш зовсїм инакше думав про неї. „Се була — каже він — компіляция тих шкідливих для нашого розуму видумок, що наші лїтописцї вилумували про Ляхів, да тих, що наші кобзарі складували про Жидів, на піджогу або на втїху козакам-пяницям, да тих, що розкидано по апокрифах давнїх нїби сказаній і по фалшованих ще за наших прапрадїдів історичних документах. Се була одна з тих утопійних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою. Козаки в нїй виступали як нация, а все те, що становить нацию, іґнорувалось або відкидалось до суперечного табору. Усїх козацьких ворогів помальовано тут людоїдами, а самих козаків праведними мучениками і благородними патріотами. Коли треба було скарати автора за те, що він поперекручував історию так, як її й досї перекручують, то скарати хиба реготом... „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ написав я для панї Ішимової, що вчила дочку Плетньова і видавала журнал для дїтий „Звѣздочку“. Се було зроблено прихватком, par complaisance для доброї до мене, чужоземця, особи і всього 200 примірників одпечатала вона на мої подарунки знакомим людям. У продажу сїї книжечки я навіть і не пускав.“ [2])

[1]) К. Ст. 1897, III. 100. [2]) Хуторна поезия, 34—35.

В тій оцінці власної праці з молодих літ видко найліпше Куліша молодого і Куліша старого. „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ походить ще з тої сфери думок, що „Михайло Чарнышенко“, „Україна“ і „Чорна рада“ в першій редакциї.

В Тулї на засланю жив Куліш від осени 1847 року до кінця року 1850. З тих років маємо листи Куліша до О. Бодянського і з них ми дізнаємо ся, як тоді Кулїшеви жило ся і що він робив. Його назначили 17. вересня 1847 в канцелярию начальника тульської ґубернії,[1]) але роботи не дали йому ніякої. Року 1849, 24. жовтня назначили його коректором тульської ґубернської друкарнї з платнею 600 рублїв, але й тоді брав він лише платню, а до роботи його не допускали. В роцї 1850, весною, добавили йому ще 400 рублїв платнї і він титулував ся редактором неофіцияльної части „Тульскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“, але — як Куліш здогадує ся — редактор сеї часописи дістав приказ не приймати ніякої його праці до друку, „щоб не було якої пригоди“; так він і далї займав ся своїми дїлами.[2]) Дня 16. грудня 1850 писав Куліш: „Нарештї я свобідний!“, а що навчив ся підчас свого побуту в Тулї, се означив він словами: „Я не знаю грецької мови, латинської знаю мало, але за те читаю по польськи, по французьки, по нїмецьки, по італїйськи і по анґлїйськи, та ще дещо „маракую.“[3]) Таким способом поневільний побут у Тулї попри свої шкоди приніс Кулїшеви і деякий хосен, — він учив ся. При ріжних невигодах і клопотах, яких зазнавав у Тулї — він нераз скаржить ся перед Бодянським на се — він і міг тут учити ся, бо жив відлюдком, за цїлий перший рік побуту не приєднав собі нї одного знайомого, з котрим міг би жити[4]); так само й цїлий другий рік він черпече жите і не переписував ся з нїким, лише з Бодянським,[5]) аж у осени 1849 р. заприязнив ся з одною родиною Гусєва, що приїхала недавно з Петербурга[6]). Спершу, приїхавши в Тулу, Куліш нездужав і гриз ся дуже, а там помалу

[1]) Дати про урядову службу Куліша бер. як перше з відомости сьвідоцтва — Кієв. Стар. 1899, сентябрь, 377.

[2]) К. Ст. 1897. IV 258.

[3]) К. Ст. 1897. IV 260. З листу до Бодянського 1851 р. (ibid. 263) дізнаємо ся, що Куліш навчив ся ще й іспанської мови. Того самого року вчив ся ще мови латинської, грецької і арабської (ibid. 264).

[4]) К. Ст. 1897. IV 243. [5]) ibid. 251. [6]) ibid. 255.

привик, робив своє діло, і навіть мав гадку купити собі дім у Тулї[1]); очивидно не знав, як довго прийдеть ся йому тут жити.[2])

Нїщо дивного, що втихомирившись потроха і маючи стілько вільного часу, він у Тулї понаписував деякі працї. Року 1848 в січни хотїв він писати про Івана Грозного роман, а перше романа історию. „Я його ненавиджу по Карамзинськи, а жалїю о нем, і він у мене сидить із своїми крутими норовами і горячим серцем“ — так писав Кулїш до Бодянського,[3]) але Бодянський відраджував йому сю роботу. Кулїш оправдував свою гадку так 17. січня 1848 р.: „Все справедливо, що ви (Бодянський) сказали про Івана IV, але признайте самі, що він — інтересний приклад на се, як нещасний чоловік з горячим характером, із зіпсованим серцем і з необмеженою властю може робити зле! Крім того займають мене в його епоху деякі питаня що-до відносин низших верстов до висших: мій ніс чує тут здалека романтичні комбінациї.“[4]) Отже Кулїш і не покинув гадки написати роман про Івана Грозного і займав ся нею кілька місяцїв. З сего передумування вийшли три працї, що потім дістали заголовки: „Исторія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“, „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитрію Самозванцѣ“ и „Алексѣй Однорогъ.“ Яким порядком ішла ся робота, се можемо прослїдити на підставі Кулїшевих листів.

Дня 21. цьвітня 1848 писав Кулїш із Тули: „А я оттут сиськи без діла, — бо й досї менї жадної служби не дають. — вертїв, вертїв у своєму мізкови того Івана Мучителя, щоб виснувати з його царювання роман історичеський; далї бачу, що нї, не втну, дуже гидкий, — нехай йому тяжко ікнеть ся на тім сьвітї! — та мах — і перескочив з пів чоловічого віку. Тепер сповиґаю розумом коло Новгородка-Сїверського, як він був у ту чудну Самозванщину, та повидумував тут про його дещо багато. Я ж бо там і сам колись учив ся і по тим зубровським рокам швендяв, утїкаючи од альґебри та од риторики. Дак повиймавши дещо з книжок, компоную отсе роман саме з того моменту, як Отрепєв підступа од Чернигова до Новгородка, та ще так хочеть ся, щоб не дуже історні чеплять, а тілько поміж ярмарком істо-

[1]) ibid. 243 і 256. [2]) Пр[illegible] у Тули [illegible]. Прага. 1865. стор. 200.
[3]) К. Ст. 1897. IV 45. [4]) Ibid. 242.

ричним ізвертати ся; дак тут такого накомпонував, що може й лаяти мете, як колись надрукую. Хочеть ся так скомпонувати, щоб і Москалї не сердились, та й своїм землякам не зложить (?), так не знаю, чи потраплю. А зоветь ся роман: „Дружина Сїверяк“ і вже аж три глави написано. Та чи нема в вас часом „Сказаній Русскаго Народа“ Сахарова і пословиць Снегирева. Коли ласка Ваша, вишлїть, я прочитаю, дещо повиписую і книжки поверну назад у цїлости.“[1])

Бодянський післав йому „Сказанія Русскаго Народа“ і з них Кулїш очивидно скористав. У маю 1848 писав він до Бодянського: „Вже я трохи не всю першу часть написав свого романа. Ви менї саме в горячу мінуту допомогли (Сказаніями.[2]) Потім позичив до своєї повісти ще „Сказанія о осадѣ Троицкаго монастыря, Авраамія Палицына“ і „Летописи о многихъ мятежахъ и разореніи Московскаго государства.“[3]) Чим далї писав Кулїш свій роман, тим більше відкидав первісну гадку, не чепляти його до історії: навпаки захотїв написати таки саму історию часів Самозванця. „Як почав я митикувати про свій роман, так нитка за ниткою убравсь у саме поткане і в основу того часу, да й думаю собі: Чого-ж отсе менї брехати, коли правду можно ось-ось намацати? Ке лиш, я перш начертаю собі усю картину того часу, так як вона справдї була, да потім чи не буду я сущим хозяїном, як трапить ся дещо для роману вибрати! А то я і сам не звідав своїх скарбів, а гайную дороге й дешеве на роман. От помірковавши сам із собою, і почав писати справжню історию того смутного время, як я її розумів, щоб усяк час і усяк старосьвітський лицар пройшов через мою голову і щоб одним поглядом обняти ту дивовидную ігру людських страстий, замішанне люду православного од того пройдисьвіта Самозванця і всякі біди, які тоді склались у землї московській. Зачав же я не од Самозванця, а од самого скону Івана Мучителя, та вже довів аж до року 1600. І вподобалась менї дуже ся праця. Геть про що змовити поважне слово. І буде то книга геть-геть товста, може не де і притулимо ся з нею, як не в „Чтеніяхъ“. (Лист з червня 1848).[4])

Ще поперечитував Кулїш деякі книжки, як Устрялова „Сказанія современниковъ“, Соловйова, Арцибашева, — подїлив свою історию на дві части, „щоб не одним духом написати“, і першу

[1]) К. Ст. 1898. I 284. [2]) ibid. 285. [3]) К. Ст. 1898. I 288. [4]) ibid. 290.

частину п. з. „Исторія Бориса Годунова и Димитрія Самозванца“ скінчив у серпні 1848, вважаючи її пробою, „чи годить ся так писати історию.“[1]) Він мав надію, що ся історія поможе йому „умилосердить столичних панів, щоб дозволили і нашому братчикови держати перо за ухом“[2]); післав рукопись у „III отдѣленіе“, але там її не приняли. „З Історією нам не пощастило, — нарікає ображений Куліш у листі з 6. листопада 1848 — не можна друкувать, бо погано скомпонована. Сам товариш міністра її читав, да й одвітував тим великим гетманам, що не гарно написана. — дак нічого таке й друкувати. Таке то лихо! Так отсе вже треба знов брать ся за граматику та вчитись так компонувати книжки, щоб варті були друку. Ти може спитаєш: а щож цензура? Цензура з краю, вона нічого не знає: вона бач за мою книжку й не приймалась, бо сказано, на що марне й час тратити на таке описання, що друку не варте! Е!“[3])

До сеї Кулішевої невдачі прилучила ся того-ж місяця і друга велика прикрість: його одинокого в біді приятеля Бодянського скинули з катедри, пропала надія печатати свої твори в „Чтеніяхъ“ Бодянського, бо ті перестали виходити, а що найгірше: Куліш бачив, що люди не розуміють праць Бодянського і його. Тому й потішав він і свого приятеля і себе словами: „Найлішою потіхою в горю най буде се, що не стяганє богатств і не пуста слава була нашою метою, коли ми для науки і штуки не досипляли ночи, не доїдали куска хліба, добровільно терпіли ріжнородні недостатки. Нас не зрозуміли, не оцінили, грубо помилились що-до духа нашої роботи — се не наша вина: для чоловіка одинока нагорода в його власнім сумлїню і сьвідомости правоти або неправоти його роботи. Знаю з досьвіду, що в обставинах, подібних до наших, найтруднїйше добути гроший. Чи не хотіли би ви взяти в мене дві тисячі асиґнациями без процентів на неозначений час? Я зібрав їх собі на купно домика“...[4]) Так писав Куліш 17. падолиста 1848, очивидно — щиро спочуваючи нещастю Бодянського і бажаючи йому помогти. Пізнїйше, в линню 1849, хотів Куліш сам заплатити „Обществу исторіи и древностей“, що видавало „Чтенія“, за свої „Украинскія преданія“, яких воно й не надрукувало,[5]) бо думав, що й за недруковані праці товариство

[1]) К. Ст. 1898. I 292. [2]) ibid. 294. [3]) ibid. 294. [4]) К. Ст. 1897. IV 244.
[5]) Шан. читач не спинять ся: „Укр. преданія“ були надруковані, тільки не були випущені в світ. *І. Ф.*

зажадає від Бодянського звороту видатків[1]). Кулїшеви було дуже прикро, що такого праця марнує ся. „Преданія хочь сожгу, если впослѣдствіи не позволять выпустить въ свѣтъ.“[2]) Але платити Кулїшеви не прийшлось і працї він не спалив[3]). Так думав він у липню 1849 р. У той час він наново працював над історнею про Бориса Годунова і Дмитра Самозванця. Невдача з цензурою знеохотила була його на кілька місяцїв, але вже 11. липня 1849 він писав: „Остатнїми тижнями я взяв ся знову за історичний роман, початий минувшого року, перерваний для історії, потім забутий, вкінцї спалений на те, щоб не перешкоджав менї видумувати основу инакше, бо по історії я не був вдоволений тим що написав. Тепер на місце знищеного томика, я написав новий, котрим я вдоволений більше, і надїю ся скінчити до осени своє скомпоноване“[4]).

В листах Кулїша не находимо дальше вісток про згадану висше роботу: але нема сумнїву, що результатом сеї роботи в Тулї, початої 1848 і 1849 р. була повість „Алексій Однорог“, що вийшла 1853 р., и „Повѣсть о Борисѣ Гордуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“, надрукована 1857 р. Самої „Історії Годунова и Д. Самозванця“, відкиненої цензурою, Кулїш, о скілько менї відомо, не надрукував нїколи. Щоб не розривати історії Кулїшевих праць, отут уже треба додати, що цензура дуже обтяла Однорога, як про се довідуємось з листу до Бодянського з 3. лютого 1853: „Прочитай за одним заходом і кінець Однорога мого приятеля[5]) та й скажеш, чи гарно, чи може покепкуєш.. Та не дуже кепкуй, бо тут богацько дечого не має, що було написано в того козарлюги, а дещо й не так, як у нього було. А що: чи Москалям по-нутру оповідання про їх старовину, чи може кажуть: коли не пїш, так не вбирай ся і в ризи, балакай про своїх Запорожцїв, а ми й самі про своїх предків розкажем“. Повість же про Бориса Годунова подав він у московську цензуру аж у осени 1856[6]); а за рік видав її.

Наслїдком студиї над самозванщиною є і початок недокінченого романа п. з. „Брати“, друкованого в Метї; тут один „брат“ є сином Прокла Прокловича, про якого читаєм в Алексїю

---

[1]) Тамже 250. [2]) К. Ст. 1897. IV 250. [3]) Тамже 251.

[4]) К. Ст. 1897. IV 250.

[5]) Кулїш ховав ся не тодї зі своїм іменем: йому аж 1856 р. дали дозвіл ґеньлати свої працї у звичайну цензуру.

[6]) К. Ст. 1898. II 124.

Однорозї. Тут також є мова і про Івана Грозного. Писані ті „Брати“ в лїтї 1859 в Малинівцї, як виходить з листу до Каменецького: „Жажда дїяльности була в мене така велика, що я взяв ся продовжати Алексїя Однорога, обдумав частину пляну досить широко і написав велику главу“[1]).

Але ще підчас свого побуту в Тулї він написав роман із сучасного житя. Очивидно по тім, як упорав ся з історнею про Бориса Годунова, в осени 1849, він узяв ся до него, бо вже 15. лютого 1850 він подавав вістку Бодянському: „Я кінчаю сими днями один роман. Він із сучасного російсько-українського житя, а заголовок його: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бъ ни стало, быть счастливыми“. Коби Бог допоміг пройти через цензурне митарство!“[2])

Бодянський уже тодї знов займав свою катедру історнї, з чого Кулїш дуже тїшив ся[3]); от йому то й післав Кулїш свого Петра Березина. Рукопись лежала у Бодянського, аж доки Кулїша не пустили з Тули. Скоро він тілько вернув ся з Тули в Петербург, так зараз 1. сїчня 1851 просив Бодянського звернути йому її: „Рукопись мого романа дуже менї потрібна і я прошу вас покірно вишукати менї її і прислати з першою почтою. Се не пусте бажанє. Вона доконче мусить бути тут“[4]). Але Кулїш не надрукував тодї сего романа. Слїд про нього в листах зникає, аж у листї до Тарновського-батька з 1. сїчня 1856 є згадка про той самий роман: „Посилаю Вам на іменини подарунок — рукопись романа, про котрий я говорив Вам третього дня. Коли вам захочеть ся прочитати її, то уважайте, що се було писане затворником, що не бачив три роки просто нїкого, крім своєї жінки і ще одної родини, котра в остатнїй рік тульського заслання була відрадою нашого житя. Я нї за що не згодив ся би напечатати тепер сей роман і не хочу читати нікому, крім вашої особи. Але ідея сего романа — моя задушевна мрія, і може я найду форми для її артистичного визвленя. Менї треба також підкріпити себе вивченєм людий і їх ріжновидного домашнього побуту. Тодї вийде се зовсїм инакше. Я напишу на ново роман на ту саму тему, задержавши з сеї рукописи лише дещо в незмінім видї. Рукопись же та нехай зберігає ся у вас як

[1]) К. Ст. 1898. II. 377. [2]) К. Ст. 1897. IV. 257. [3]) Тамже 250.
[4]) Тамже 260.

памятник того часу, коли мені найтруднійше було бороти ся з житєм за свою людську гідність. Хоч яка вона маловажна з артистичного боку, але се трофей, винесений мною із найнебезпечнійшої битви"[1]).

Тому, що Куліш підчас свого побуту в Тулї не писав иньшого романа з сучасного житя, лише „Петра Березина", то очивидна річ, що Куліш саме той роман післав Тарновському. Тепер-же як порівняємо сї виписки з листів Куліша з тим, що пишуть житєписцї Куліша, то вийде, що роман „Петръ Березинъ" а „Искатели счастья" — се один і той самий роман. Ом. Огоновський подає, що Куліш на засланю в Тулї написав повісти про Бориса Годунова й Алексія Однорога, а також роман з українського побуту „Искатели счастья." Огоновський каже при тім що Куліш сей остатнїй роман спалив і напечатав із него тілько частину: Потомки українського гайдамацтва"[2]). Заголовок „Искатели счастья" пригадує також своїм значінєм первісний заголовок „покинутий Кулїшем очивидно тому, бо був за довгий: „Петръ Березинъ и его семейство, или люди рѣшившіе ся, во что-бы ни стало быть счастливыми". Так се, видко, той самий роман. Але інформация Огоновського, що Куліш роман спалив, виходить хибна; може її подав і сам Куліш, забувши, що спалив роман на тему Самозванщини. Із наведеного висше листа до Тарновського виходить, що се та сама рукопись, про яку каже Огоновський, та що се остатня праця з заслання в Тулї, значить се „Искатели счастья". Не може то бути Алексій Однорог, бо ж сю повість Куліш видав: не може бути й „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ", бо сам Куліш повідомляв 24. жовтня 1856 Тарновського[3]), як про якусь новину, що післав її в московську цензуру. Крім того мав Куліш свій роман „Искатели счастья" мабуть у двох списках, або забув, що рукопись передав Тарновському, бо того-ж 1856. року 28. падолиста він жадає, щоби Бодянський звернув йому рукопись „Искатели счастья". Виходить, що частину сего роману п. з. „Потомки українського гайдамацтва" придасть ся нам уважати працею у Тули з років 1849 і 1850. Ідеалїзация потомків гайдамаків, яку знати в тій частинї справдї найблизша до Кулїшевих поглядів із 40-их років. Цїлого романа Куліш не надрукував; але рукопись заховала ся у Тарновського[4]).

---

[1]) К. Ст. 1898. II. 111. [2]) Ист. лит. русской III. 102. [3]) К. Ст. 1898. II. 124. [4]) К. Ст. 1899 III. 369.

З Тули переїхав Куліш до Петербурга шукати служби. В червню 1851 іменували його редактором статистичного відділу в департаменті сільського господарства міністерства домен. Кулішеви платили тоді 715 руб. сріблом. Платня була за мала і Куліш мусів заробляти по журналах. Служба була йому не по нутру, бо була невідповідна його відомостям, а забирала богато часу[1]). Служив він рік, його представили цареви до висшого чину, але цар Миколай написав власною рукою: „Не производить!“ Куліш не мав інтересу дальше служити. Так він був редактором статистичного відділу тілько до 22. жовтня 1852 р. Того року для зарібку він зладив для „Отечественныхъ записокъ“ — „Исторію испанской литературы по Тикнору.“ Ся компіляция вийшла 1861 р. окібною книжкою. Покинувши службу Куліш сам не знав, що з собою почати: то хотів жити на селі, то знов розум наказував йому шукати служби, аби чогось дослужити ся; до того-ж не був здоров — положенє було трудне[2]). Перемагала у нього гадка — пожити на Україні, і він справді 1853 купив собі хутір Мотронівку під Борзною, 30 верств від Лубен полтавської ґубернії. „Хвала Тобі, Господи, що виніс мене живого й цілого із тієї болотньої цивілізациї! Лучше тут носити свитку, ніж там жупан“ — писав Куліш з Мотронівки уже в червні 1853 р[3]). „Любо, братчику, пожити дома на волі, без тієї городської докуки, без тієї неустанної нужди на сніх, — пожити з самих собою, оглядіть ся трохи на своє хозяйствечко, довести дещо до ладу, а тимчасом і одпочити тілом і душею. Отсе-ж так я продовжаю свій час оттут у хуторі, де нема й чутки ні про ту навіжену Рашель, ні про тії гасиндські столи, ні про тії змагання друком і словами. Аж дихати легко!“ — писав Куліш ще у лютім 1854 р.[4]).

Але він звичайно тілько весною і літом жив на селі, а на зиму їздив у столицю. Що року їздив він тоді по Росиї і його листи дуже часто значать ся: Мотронівка, Петербург, Москва, Тула, Київ і т. и. Непосидюча була в нього вдача, раз подобалось йому сільське житє, другий раз столичне, він то хвалив то ганьбив Петербург або Київ або село — не міг найти собі спокою. „Ужеж хоч сердьте ся, хоч нарікайте на мене, а думка

---

[1]) К. Ст. 1898. IV. 263 і 264. [2]) Тамже 1897. IV. 265, 266 і 269.
[3]) Тамже 1898. I 303. [4]) Тамже 306.

тут така, щоб усюди повештать ся, усячини наслухать ся, доброго розуму набрать ся, а за роботу засісти хиба вже вернувшись до столиці“ — так оправдував себе Куліш 1856 р. за свою охоту до подорожий.[1]) Вкінці Росиї було йому за мало і він весною 1858 р. вибрав ся в західну Европу. Кілька разів їздив він потім по Европі, щоб „доброго розуму набрать ся“. Намір — поїздити сьвітами, який не повело ся йому виконати 1847, він потім виконав і нераз...

Діяльність Куліша в перших літах після побуту в Тулі відмежує від дальшої факт з цьвітня 1856 р., коли Кулішеви позволили друкувати свої твори по перечитаню їх у „звичайній цензурі“[2]). До того часу йому не вільно було нічого печатати під своїм іменем; він і ховав ся за криптоним „Николай М.“, а в листах про свої праці писав як про праці приятеля Макарова[3]), Макарепка, Николая М. Заборона друкувати свої праці стояла йому на перешкоді в неодним і тому в перших пятьох літах по виїзді з Тули його діяльність не була така горячкова, як у дальших пятьох роках, що представляють справдешню „бурю діяльности“. Ми й приглянемо ся сим першим пятьом рокам по повороті з Тули. Живучи від 1851—1856 рр. то в Петербурзі то на селі, Куліш очивидно потребував заробляти на житє. На роки 1851 і 1852 припадають три його оповідання: Ѳеклуша, Яковъ Яковлевичъ і Исторія Ульяны Терентьевны, що в р. 1869 вийшли другим накладом у „Повѣстяхъ П. А. Кулиша“ як третій том під спільним заголовком „Воспоминанія дѣтства Николая М.“[4]) В листах з Тули ми не находимо ніякої згадки про них, а 1852 дві з них появили ся вже в „Современнику“ і Куліш про них пише Бодянському: „У нас звернула на себе увагу повість у Современнику: „Исторія Ульяны Терентьевны“ незвісного автора. Я вважаю її також гарною річию (!). Прочитайте!“ (лист з 15. серпня 1852 р.) А в пишім листі читаємо: „Повісти мого друга Н. М. збудили в Петербурзі богато суперечок за і против, що для него повинно бути знаком успіха. Современник за ним просто волочить ся і сам каже, що „вони скрасили наш журнал і додали йому інтересу“. Кр[аєвский] бісить ся, що випустив їх із своїх рук. Та який

[1]) К. Ст. 1898. IV 361. [2]) К. Ст. 1898. II 119. [3]) Куліш називає Макарова „автором моїх ранних книжок“ — К. Ст. 1899. III. 351.

[4]) К. Ст. 1897. IV 265

же він дурень: по що було сварити ся! Я радив Н. М. не оставати ся дальше в Современнику на давнійших умовах, а він так зробив, бо їм годі взяти де ліпшого. Тепер він кінчить третю повість у тім же роді і коли напечатає в журналі, тоді всі три вийдуть під спільним заголовком. „Первые мои знакомые, повѣсти Николая М.“ (лист. з 8. падолиста 1852) [1]). Але третьої повісти „Ѳеклуша“ Куліш тоді не надрукував і вона появила ся аж 1858 року в „Русской Бесѣдѣ“.

Куліш бояв ся тоді пропасти з голоду, отже й продавав свою працю тому, хто давав більше. Зразок такого торгу, хто дасть більше, подає сам Куліш у листі з того-ж 1852 року, 14. листопада. Він читав свій роман — трохи чи не Алексія Однорога, як виходить з огляду тодішньої його діяльности — у кружку журналістів, у кватирі котрогось заможнійшого з них, бо його вразив достаток у комнатах. „От і почав наш Макаренко читати їм свою книжку. Та й мудра-ж книжка! Де він і чув, від кого він довідав ся про таку стародавню старовину! Наче про рідного батька, так він росказує оттам про якого небудь лицаря або про гультая, що вже й кісточок його досі не зосталось у могилі. Гарно, таки так гарно, що й самі тії редактори облизують ся, та не діждавшись і кінця, зараз почали з ним торгувать ся, наче за вівцю або за шкапу. Він їм — поглянувши на ті препишні убори — і каже: „Щож, панове? Тут нічого таїть ся, та й самі ви здорові знаєте, що нам хто більше дасть, з тим ми і свати. Коли хочете, щоб я не оддав свого компонозання К-му, так давайте по 60 рублів“. Вони аж затряслись. „Голубчику, кажуть, хиба-ж не знаєш, які тепер часи? І нам іноді доводить ся бідувати, як прийдеть ся даром за друк платити“. Та давай клястись, що притьмом не можна, а коли хочете, кажуть, то по 50 р. Ну, знаєте, яка поквола душа в нашого земляка: зараз і згодив ся, та ще впрохали його і ту повість, що під лад до перших буде написана, їм оддать, а там, як Бог поможе журналови, то може й кращу плату дадуть, щоб не пустити до того К-ого. Не люблять вони його, а він добре прислужуєть ся нашому землякови: як би не було його під боком, так вони-б і губи закопилили. Так от вам і літературні новинки. Отсе 1. грудня вже й вийде початок Макаренкового компонозання“ [2]).

---

[1]) К. Ст. 1897. IV. 267. [2]) Тамже 1898. I. 290

Я навів сей уступ не тілько, щоби показати тодішні літературні торги, але й кружок людий, у якім Куліш обертав ся. Був се кружок зібраний коло „Современника“, ворожий Краєвскому, редакторови „Отечественныхъ Записокъ“, але Куліш друкував свої праці і в „Современнику“ і в „Отеч. Запискахъ“ (н. пр. Исторію испанской литературы 1852 і статю про Гоголя в другій книжці 1853). Така невибагливість у виборі журналу, де би свої річи друкувати, була зовсім в дусі тодішнього часу, часу реакциї, безцьвітности і безхарактерности всїх орґанів печати. Напрямки тоді були зникли, цензура незвичайно давила всякий живійший рух; письменникам було все одно, де друкувати свої твори, в журналах переважали специяльні наукові статї і подрібні бібліоґрафічні дослїди, панувала великосьвітська белетристика, горою були бюрократичні ідеали, спадщину 40-их років люде забули і белетристи вертали до теориї чистої штуки[1]). Люди читали тодї залюбки романи, які зовсім не заслугували на увагу. Так можна вірити, що і Кулїшеві „Воспоминанія дѣтства Николая М.“ і „Алексѣй Однорогъ“ могли тодї подобати ся не вважаючи на те що сї повісти — особливо „Уляна Терентьевна“ і „Яков Яковлевич“ — з артистичного боку були слабі, а що до вірности описуваного житя підкрашені романтичною афектацією. Ся неприродність зовсім відповідала загальному настрою російської літератури в початках 50-их років. Повість же „Алексѣй Однорогъ“ і не потребувала лякати ся контролї широкого загалу, бо се була історична повість; її і критика не потребувала займати з історичного боку саме тому, що се була повість, хоч і оперта на історичних дослїдах, а все-ж ве історія.

В роках 1852—1855 займав ся ще Куліш житєписю Гоголя, написав якусь статю п. з. „Лѣто въ Малороссіи (1853)[2]), але та статя десь запропастила ся[3]), а врештї поправляв та доповняв свої праці з 40-их років. А мав він дві важні праці з тих часів: мав „Чорну раду“ і „Украинскія преданія“. Так от у сих двох працях він певно неодно змінив, поправив та доповнив. Року 1854, 25 лютого він писав до Бодянського з Мотронівки: „Та ще дещо з свого давнього виправляю, що-б уже хоч і свому чолові-

[1]) Пер. Ист. новѣйшей русской лит. 1848—1852 гг. А. М. Скабичевскаго, Спб. 1893. 13—25.

[2]) К. Ст. 1897. IV. 153. [3]) Тамже 1898. IV. 350.

кови доведеть ся взяти у руки, так щоб не згавив. Треба, брате, щоб річ була твереза у такому письмі, як про ті давні, кріваві роки". (Куліш міг мати тут на думці свою Чорну раду і Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ, а може й невідому нам повість „Искатели счастья", хоч у ній мова не про давні кріваві роки, як виходить з друкованого вирвика). „Тут — пише Куліш дальше — нічого не візьмеш солодкими словцями та викругасами. Хотілось би так, щоб що листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Отсе-ж усе читаю своєм тай прислухуюсь ніче чужим ухом, та опісля вернувшись у свою келию і виправляю, не жалуючи нічого. Се вже може чи не послідня буде праця. Перепишу та й нехай лежить для непрожденних"[1]).

Року 1855 Куліш не видав ніякої своєї праці, але займав ся тоді Гоголем і иншими роботами. „Живу, пишу не для похвал — писав Куліш 26. жовтня 1855 до Бодянського — себ то не для друку, лише для того, що хочеть ся жити і писати. Я попав у середні віки, коли ще друку не знали, і працюю над своїми рукописями, як працювали альхимики. Може й мої праці, подібно як їх, не осягнуть своєї мети, але як альхимія прислала ся для химії, так і мої рукописи здадуть ся чей на що небудь. Послі нас не буде нас, будуть люди, да не ми!" ось чому треба працювати"[2]).

Цигани. — Дві легенди про Воронїжських козаків. — Михайло Чарнишенко. — Чорна рада. — Украинскія преданія. — Повѣсть объ украинскомъ народѣ. — Алексѣй Однорогъ. — Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ. — Искатели счастья (Потомки запорожскихъ гайдамакъ). — Исторія испанской литературы по Тикнори. — Воспоминанія дѣтства Николая М.

Російська література в 40-их роках переживала тяжкі переслідування з боку уряду і деякої частини нерозумної публики. Заведено кільканайцять специяльних цензур і ті господарили так, що за час 1833—1838 р. вийшло більше книжок, ніж за час 1842 — 1847 (10.365 книжок против 9.158). Результат заходів

[1]) К. Ст. 1898, I. 306. [2]) Тамже 1897, IV. 454.

цензури і темної публики був очивидний. „Але — каже А. Пипін, з котрого книжки беремо сї звістки — коли один подібний результат показував, які трудні були внїшні обставини лїтератури до 1848 року, то сї обставини стали ще труднїйші в дальших роках. Нові способи гнету заведено після европейських подій в 1848—1849 роках. На диво, у нас гадали, що можна розширяти і на російську суспільність ті побоюваня, які пробудив революцийний рух у західній Европі, і навіть уважали потрібними скорі і рішучі способи противдїланя ідеям, що мали шкодити. Цензура, і перше доволї строга, дійшла до крайних границь суворости в дїяльности так званого комітета 2-го цьвітня 1848, що був найвисшою контролею над дїланєм звичайних цензур. Лїтературу, скілько лиш можна було, позбавлено лиця, позбавлено змісту. До давнїйших обмежень, що заборонювали писати про ріжнородні суспільні справи, прилучили ся нові заборони. Нічого й казати, що неможливі були анї найменші згадки про европейські пригоди, крім тих, які появляли ся в офіцияльних виданях і „Сѣверной Пчелѣ“, що сучасна історія була взагалї закрита від лїтератури. — заборонювано і такі річи, що нїхто того не міг і сподївати ся, нїхто на перший погляд і відгадати не міг причини заборони. На приклад вийшла заборона писати про старі звичаї й обичаї російського народу, через що мусїв перестати виходити „Этнографическій Сборникъ“, важне видавництво, почате тодї Географічним товариством: не вільно було доторкати ся сумних епох старинної російської історії, як н. пр. періода межицарства, епохи народних рухів і т. д. д. Навіть висловлюванє чисто лїтературних гадок було небезпечне, як лучило ся, напр. з Турґенєвим у 1852 р. з причини його ґазетної статї про Гоголя“[1]). Серед таких обставин рівень російської лїтератури і науки дуже обнизив ся. А для української лїтератури тих майже десятьох років, що наступили по арештованю і засланю членів К. М. братства — то був час трохи не цїлковитої мовчанки.

Не місце тут розводити ся про ті обставини ширше. Але хоч згадати про них годило ся, бо вже й така згадка поясняє деякі події в тодїшній дїяльности Кулїша. З ним жеж вели процес за „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ і покарали його за ту нар-

---

[1]) „Историч. очерки. Характеристики литературныхъ мнѣній отъ послѣднихъ десятилѣтій“ А. Н. Пыпина. Сб. 1890, стор. 491—492.

вицю. Його приятеля Бодянського скинули з катедри за переклад книжки Флетчера про Росию XVI-ого столїтя (!); Кулїшеви самому відкинули історию про Бориса Годунова, мабуть тому, що вона чіпляла сумну сторону російської історії — а крім того скілько-ж клопотів мав він з цензурою! В його листах повно нарікання на сю інституцию!

В перших 15-ьох лїтах своєї діяльности Кулїш майже не доторкав ся живих, сучасних, суспільних справ. Навіть його „Воспоминанія дѣтства“ були споминками давніх лїт, немов історию, а не сучасними малюнками. „Поѣздка въ Украину“, що, здавалось би по заголовку, могла зачіпати сучасні справи, мала бути, як Кулїш каже, історично-фільософічно-топоґрафічно-фільольоґічно-поетичною статею[1]); значить, також не виходила зі сфери науки. Крім очивидного уподобляня в історії і етноґрафії, безпечно і згадані утиски літератури були причиною, що Кулїш поза сферу своєї специяльної науки не виходив і навіть не міг видати всїх тих наукових праць, які написав. Заборона друкувати свої твори в роках 1847—1856, а раніше утрудненє друкованя через те, що всякий твір Кулїша, як політичного переступника, мало оцінювати „III отдѣленіе“ головного комітету цензури, а не звичайна цензура, накладало на його діяльність також тяжкі пута.

Отже й не диво, що як розберемо не тілько те, що Кулїш надрукував до 1855 року, але взагалї що написав до того часу, то й побачимо, що се головно студиї з історії й етноґрафії. Навіть його повісти з того часу треба вважати історичними студиями, — стілько в них наукових мотивів. На першій з сих повістий ми й затримаємо ся довше, щоби показати немов основу, на котрій збудована діяльність Кулїша. Маю на думці „Михайла Чарнышенка“.

Перед сим романом надрукував Кулїш у „Ластівці“ 1841 р. маловажну повістку „Цыган“, роботу ще з ґімназияльних часів, написану з оповідання матери. Скорше, як „Цигана“, надруковано дві Кулїшеві леґенди про воронїжських козаків: вони появили ся в Максимовичевім „Кіевлянинѣ“, у книжці I на 1846 рік п. з. „Малороссійскіе разсказы: I. О томъ, отъ чего въ мѣстечкѣ Воронежѣ высохъ Пѣшевцовъ ставъ. — II. О томъ, что

[1]) К. Ст. 1889 кн. 2. 126. Щось подібне писав Кулїш 1859 р. п. з. „Повѣсть о Южной Руси“.

случилось съ козакомъ Бурдюгомъ на Зеленой недѣлѣ[1]). Леґенди, як видко, взяті з Воронїжа отже з родинного міста Кулїшевого. Се народнї перекази, оброблені Кулїшем; як етноґрафічний материял вони подібні до декотрих переказів у „Запискахъ о Южной Руси", а як лїтературна праця Кулїша вони сьвідчать про його запал до української романтики (нпр. опис української природи в другій леґендї).

По сих двох перших малих пробах Кулїш виступає від разу з великим, більше 600 сторін, історичним романом п. з. „Михайло Чарнышенко, или Малороссія восемьдесятъ лѣтъ назадъ. Сочиненіе П. Кулѣша". Часть I—III. Кіевъ, 1843. (8°. стор. 206+190+221). Сам Кулїш зазначив при кінцї повісти, що написав її в Київі 1842 р.; київська цензура дала свій дозвіл на печатанє повісти 21. вересня 1842 р.; виходить, що повість написана в перших місяцях 1842 р. З житєписи знаємо, що перед написанєм сеї повісти Кулїш читав разом з Максимовичем повісти Вальтера-Скотта[2]). Які гадки ворушились у нього під той час, можна зміркувати з наведеного попереду його листа до Юзефовича з 1844 року. „Колиб ми — писав він, розуміючи Україну — по нинїшний час заховали були вповнї свою характеристику, я певний, що після впливу романів Вальтера-Скотта на Росиян ми стали би для них предметом пильного вивчуваня". Не робили сего пильні, так Кулїш бажав за прикладом Вальтера-Скотта воскресити бувальщину. В. Скотт, як відомо, дбав у своїх історичних романах дуже про історичну правду; характери осіб у його романах живі, правдиві і ріжнородні; фабула богата: обставини змальовані згідно з традицією й історією, лише початок у Скоттових романах звичайно занадто і без потреби широкий. — така сама хиба, яку бачимо і в Кулїшевім „Михайлї Чарнышенку". Кулїшеви, як горячому Українцеви при читаню романів Скотта певно приходило на думку, що йому й не треба сягати в чужі краї; є в нього дома історія така, що тілько бери з неї теми та пиши! А він же-ж тодї вже займав ся історією! От він і написав з великим розмахом та з звичайними хибами молодого письменника історичний роман. У нїм він виступає передовсїм як учений молодий історик, котрому всяка дрібничка з минувшини дорога. Він не може через те найти рівно-

[1]) Кіевлянинъ. Книга I на 1840 годъ. стор. 205—228. [2]) Ист. лит. русской Ом. Огоновского III, 1, 89.

мірности у своїй роботі, не то романі, не то історичній студиї, де очевидні романтичні видумки ідуть в суміш з поважними історичними дослїтами, писаними з прегарною молодечою любовю до них. До всїх трьох частин романа додані при кінцї численні „примѣчанія и дополненія“. З тих замітох і доповнень ми пізнаємо по части сей материял, з якого Кулїш зложив свій роман. Він очивидно читав уже тодї „Исторію Руссовъ или Малой Россіи“ псевдо-Конисього: Сказанія современниковъ о Димитріи Самозванцѣ, Einen Geschichte der Ukraine und der Ukrainischen Kosaken, А. Скальковського Исторію Новой Сѣчи, или послѣдняго коша запорожскаго (видану в Одесї 1841 р.), Исторію Малой Россіи Бантыш-Каменского. И родні сербські пісні видані Вуком Караджічем: його-ж „Даницу за годину 1827“; О характерѣ народныхъ пѣсенъ у Славянъ задунайскихъ Юрія Венелина (Москва, 1835) і и. Сюди треба долучити ще власні Кулїшеві історичні і етнографічні дослїди: не забути-б і того, що вже в Михайлї Чернишенку находимо цитати з жидівських пророків — звичай, якого він не покидав ся через ціле своє житє. Отсе попри поради Максимовича, як що писати, був материял, з якого повстала перша велика Кулїшева повість. Писав її Кулїш у 23-ім роцї свого житя, себ то у віку такім, у котрім мало хто може назбирати богато житєвого досьвіду. Не богато очивидно досьвіду мав і Кулїш; за те, що правда, дух його рвав ся до роботи, і любов до даного предмету була в нього велика. Але цікаво, що ся перша більша робота Кулїша таки писана російською мовою, а не українською. І не велике диво! У ті часи доводило ся Кулїшеви чути і читати не тілько заохоту — писати по українськи, але і відмови, н. пр. В. Белїнского [1]).

До всїх трох частий Кулїшевого романа подане на вступі motto з української думи:

Оттим би то, панове, треба людий поважати,
панотця й панї-матку добре шанувати,
бо котрий чоловік теє уробляє,
по вік той щастє собі має,
смертельний меч того минає.

[1]) Пер. Доброславъ. Сказанія о возникновеніи и. Петрова. Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія, 37—40.

Отцева й матчина молитва зо дна моря виймає,
од гріхів смертельних душу одкупляє.
на полї і на мори на поміч помагає!

Як у сїй думі співає ся, так і в Кулїшевім романї оповідає ся про молодого козака Михайла Чарнишенка, що не послухав свого батька, наперед ся іти здобувати собі козацьку славу, за що батько прокляв його, і він погиб марно. Очивидно, Кулїш чув між народом подібне оповіданє, бо таке виходило би з його слів при кінцї романа. „Народъ, разказывая эту исторію, какъ разительный примѣръ Божіей кары на непослушнаго сына, передѣлалъ ее въ балладу и дополнилъ своимъ воображеніемъ“ [1]). Се народне оповіданє доповнив ще й сам Кулїш історичними студиями, та поетичними видумками, як ось любов Михайла Чарнишенка до Українки і до Сербинки, з чого в кінцї вийшли дуже романтичні убійства.

Таким способом має роман дві інтересні для характеристики Кулїша прикмети: романтична, в дусї 30-років любов до народа, ідеалїзация його спонукує молодого автора займати ся історією сего народу. Він пізнає її щораз більше і бере по змозї так поважно, що іноді здержує ся сам від осуду якоїсь справи, коли се заборонюють йому історичні студиї, він не дає волї своїй уяві: з другого-ж боку він остаєть ся таки романтиком, коли придумує пригоди осіб, — і на всїй його роботї лежить печать ідеалїзациї, впадають в очи сильні краски, звичайні романтикам.

В „Михайлї Чарнишенку“ знати передовсїм роботу молодого історика; щоб не поминути якої історичної подїї або не скористати з нагоди та не сказати своєї думки, чи вона до речі чи нї, він жертвує часом і цїлістю романа. Він і сам бачить, що говорить часом не до речі, і тому оправдує ся: Я знаю, — каже — що богатьом будуть нудні сї подробицї, якими я осьтут займаю ся; але я знаю і се, що найдуть ся люди, що жадним поглядом пробіжуть сторони, на котрих я зберігаю від забутя неістнуючі вже будинки, погиблі або затрачені харти, попівечені огнем або повінею образи, збрую, сьвятотатськи перековану на ножі, серпи, сокири, — неоцїнені по своїй старости, форзі і написам знадоби, сьвідки дїдівських бенкетів, по варварськи зруйновані задля „нового фасону“, — і прегарні костюми, з таким дитинством

[1]) Мих. Чарнишенко, часть III. 200.

замінені лахами і куцою німецькою одежею. Коли із десятьох моїх читачів хоч один зрозуміє се чуте, яке будили в мині сї неоцінені останки минувшини. — я вдоволений, я нагороджений зовсїм за свою працю і не дбаю про иньших"[1]).

І справдї. історичних подробиць, що часто і зовсїм не повинні би належати до романа, тут дуже богато. Ще при самім кінцї романа Кулїш не втерпів, щоб не спитати, чи нема в кого з його читачів Дорошенкової чарки, яку він перше описав, а яка десь затратила ся. Все хотїв він зберегти від затрати, вся старосьвітчина була йому справдї сьвята.

В иньшім уступі каже Кулїш, як він розумів свою задачу, коли писав роман: „Коли б, каже він. я був творцем сеї історії, то я ніколи не поставив би свого героя в таке трудне положенє, або, радше сказати. я замісць слабодушного молодця з горячою головою і великою недостачею досьвіду, вибрав би героєм своєї повісти линаря, повного всяких найлїпших прикмет, які тілько можна придумати. неустрашимого. хороброго, дуже розумного, ґеніяльного, одним словом такого, якими завсїди бувають герої романів. Але, на жаль, я не романіст. лише простий оповідач правди. і тому не маю права, для догоди чутливим серцям, змягчувати анї одної черти у сумних переказах, які я задумав „передать грядущему роду, да не приидуть въ крайнее забвеніе", як каже один поважаний український лїтописець[2]).

Отсеї Кулїшевої застороги, що він не романїст. не треба, звісно, брати зовсїм поважно: він-жеж міг написати звичайну історичну студию. коли хотїв зберігати старосьвітчину, і не потребував до того уживати форми романа. Уживши-ж сеї форми, не міг знову так дуже дбати про історичну правду, бо фабула його романа опирає ся не на документах, лише на народнїх переказах з моралїзуючою закраскою про кару за непослух родителїв. До того-ж, хоч і як Кулїш застерігає ся, а таки видко у нього слїди Вальтер-Скотта у великім, на початку занадто сильнім розмаху фабули, та в тих дивних пригодах, які придумав для своїх героїв. У Михайлї Чарнишенку є все те, що ми привикли находити в романтичних повістях: незвичайна любов, та ще й до двох дївчат, страшні нещастя з сеї причини, двобої, убійства, темницї, старі замки і манастирі, якісь романтичні закутки, герої страшенно острі, як Серб

[1]) Мих. Чар. I. 81. [2]) Мих. Чар. I. 126—127.

Радивой, страшенно відважні, як козак Щербина, страшенно завяті, як батько Чариша, що проклинає сина за те, за що пиьший батько, козак з роду, похвалив би його: за його козацьку вдачу, охоту до війни, і т. п. Куліш, правда, все памятав, що не повинен придумувати якихось незвичайних історий, що повинен писати правду — він і писав ту правду так як тоді її розумів — але в яких то часах писав він її, під якими впливами жив, видко добре з пиьшого уступу романа, де молодий Куліш тодішнім звичаєм відзиває ся до „милого читача“ сповідає ся перед ним зі своїх думок, оповідаючи ось що:

„Декотрі дівчата — нехай буде мир їх імени! — признавали ся мені, що „страх як люблять“ у книжках темниці, печери, підземелл, і просили мене зглядати се, коли прийде нагода описувати подібні річи. Не треба, думаю, уневляти, що бажанє їх для мене сьвяте; однак чи можу-ж я для їх забави жертвувати правдою і мучити свою уяву темними видумками, тоді як я без ніякого заходу можу черпати з народних переказів готові материяли, без клопоту для голови і совісти? Крім того я починаю замічати, що моє довге оповіданє уже томить читачів, і тому не тілько що не додам нічого від себе, а ще й скорочу зібрані мною переказы про ті справді дивні події. Читачі могли навіть замітити, що я в другій половині сеї книжки звужив свій стиль, і там, де можна було богато сказати, я подав тілько головний нарис. Все те б я пись щоб не вродила ся четверта книжка, що при моїй охоті балакати дуже можливе: звісно, тепер і романи виїжджають часом тілько нарою“ [1]).

Так по молодечому простодушно писав Куліш у третій частині свого романа, вважаючи очивидно народні переказы історичним материялом, згідним з правдою і зовсім вільним від романтичної закраски, якої Куліш ніби то так дуже вистерігав ся. Час був такий, література була така, що читачі „страшно“ любили темниці, печери і т. п. і сам Куліш очивидно любив сей романтичний крам, котрий, що правда, має деякий свій чар і тепер. Крім того, й сам Куліш признав ся, що в його романі нема рівномірної будови: він справді чим близше до кінця, тим менше балакучий; так і видко, що хоче раз скінчити роботу. Звівши двох ворогів разом з їх дружинами до купи і задумуючи описати їх битву, він, на

[1]) Мик. Чар. III. 174.

приклад. подає від себе таку характеристичну замітку: „Читачі романів, від частої вправи здобувають собі звичайно таку тонку здогадливість, що бідному авторови годі й думати про се, щоби вразити їх несподіванками і здивувати неожиданими розвязками. На щастє я не романіст, лише простий оповідач дідівських переказів, і тому ні трохи не жалую, коли мої читачі здогадали ся вже, що згадана перестрілка настала поміж ґрижитими суті і Крижановського; се навіть звільняє мене від непотрібної праці[1]).

Два рази запевняє нас Куліш у своїм романі, що він раз на свій жаль, другий раз на своє щастє не романіст та що лише оповідає дідівські перекази. Отсі Кулішеві слова можна обернути або на похвалу його або на догану: на похвалу тоді, коли ми скажемо собі: „Годі від автора жадати більше, як подає: він же сам каже, що він не романіст: добре й те, що дає, бо справді зберіг богато дідівських переказів від затрати“; а на догану тоді, коли спитаємо себе: „На що-ж вибрав Куліш форму роману до такої своєї задачі? Коли вже вибрав таку форму, то нехай би не ніхав у ню всякого історичного краму“... Тепер по літах було би безкорисно клясифікувати сю Кулішеву працю на подобу шкільної задачі: нам досолі ствердити, що в ній проявив ся в одній особі будучий історик і повістяр. Правда, він тут іще оповитий романтичною мракою, але замітне у нього старанє служити правді: недаремно-ж і повтаряє все, що хоч мав би способом романтиків дати волю своїй уяві, але не хоче, бо бажає писати правду. Отсів правді, хоч як, бувало, Куліш розумів її по свойому, служив він цілий свій вік і служив так, що без ніякої користи для себе боронив її завзято; він ніколи не зважав на те, що з сеї причини тратив приятелів і славу, здобуту справді тяжкою працею.

Тут ще треба зазначити, що в „Михайлі Чарнишенку“ находимо завдатки другої повісти Куліша п. з. „Чорна рада“. Козак Щербина з „Мих. Чарнишенка“ має богато спільних черт з Кирилом Туром. Сербин з „Чорної ради“, Боглай Чорногор, приятель Тура, безперечно повставав в уяві Куліша вже при писаню Михайла Чарнишенка: Куліш описує тут цілу сербську ватагу Радивоя і використовує пильно сербські пісні В. Караджича. Любощі Михайла Чарнишенка пригадують неодним любощі Шрамового сина, Петра. Навіть сама Чорна рада над Кирилом Туром згадана вже тут;

[1]) Мих. Чар. III, 191—192.

козак Щербина оповідає Сербам про неї, про її причини і спосіб виконуваня[1]).

У тій же повісти видко вже й Куліша етноґрафа; у ній богато народних пісень і пословиць; видко й студиї над піснями, українськими і сербськими. Але вже найбільше знати в сій повісти історика, що й жалує за старовиною і дорікає землякам за те, що нівечать памятки, і радить їм не робити сего. При кінці повісти помістив Куліш відозву до земляків, щоб йому присилали материяли до нової праці п. з. „Исторія малороссійскихъ фамилій". Материялів до сеї праці зібрав він небавом на один том[2]).

Друга більша Кулішева праця, сейого „Україна" з 1843 р. „Україна" — се ті самі думи, котрі Куліш у старости назвав „фанатичною імітацією кобзарським думам", написаною тоді, як він „сліпуючи, брів по слідах Костомари"[3]). Року 1843 Куліш не знав ще особисто Костомарова, тож очивидно міг лише з творів пізнати його гадки та йти його слідами. Якими-ж то слідами Костомарова міг Куліш іти 1843 року? Костомарів до того року видав драматичні сцени п. з. „Сава Чалий" 1838. — українські балляди (всіх 17) 1839, — збірник поезий „Вітка" 1840, у Корсуновім „Сноні" надрукував траґедию „Переяславська ніч", а крім того ще деякі поменші твори в „Молодику" Бецького на 1843 р. і у „Сноні". З творів же російських Костомарова була видана 1843 в Харкові його студия: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи". Не знаємо того, чи Куліш читав сю студию, коли писав свою „Україну" і чи вона взагалі вийшла в той самий час, а не пізнійше; але коли читав її, то з неї міг дізнати ся лише про велике історичне значінє народньої поезиї. Може бути, що Куліш і дорікає Костомарову за те, що за його приводом переціновував значінє дум. А може він „ішов сліпуючи" слідом „Переяславської ночи", де не затаєна ненависть до Поляків, подібно, як і в козацьких думах? Але ж тоді були вже відомі і „кровожадні" Шевченкові „Гайдамаки!". Годі й подумати, щоб Куліш не знав їх: так коли він дорікає лихим впливом на себе Костомарову, чому не дорікає тутже й Шевченкови? На мою думку тут про ніякий особливший вплив творів Костомарова на „Україну" не може бути й мови; Кулішів докір Костомарову — се рахунок його з ним з пізнійших літ; хронольоґія тут у Куліша перепутана.

---

[1]) Тамже III. 56. [2]) К. Ст. 1899. I. 191. [3]) Нарис 1892. стор. 248.

Коли можна тут говорити про який вплив, то про вплив Гомера на Куліша. Куліш читав Гомера в перекладі, вподобав собі його дуже і захотів сам бути Гомером, чи то тим автором, що на подобу Грека мав з відомих дум і зі своїх зложити історию України. Про се він і каже в епільоґу, де порівнює Греків з козаками, а сам хоче порівняти себе з Гомером, бо упорядкував думи та доповнив їх своїми, не найшовши між народом дум усіх потрібних до історії України. Де таких дум не було, там Куліш „згадав усе, що чув про козаків од самих бандуристів і старосьвітських людей; згадав усю старовину, що позаписувано в літописях, як що коли діялось на Вкраїні: да згадавши все те, да зібравши всї думки й гадки до купи — зложив отсе старими словеси нові думи про тих забутих гетьманів да й попритулював їх до кобзарських дум усюди, де вже діди не памятають, як співати. Не знаю тілько, чи потрапив зложить їх тим давнїм, голосним, поважним складом, яким вони співають. Побачу, що то менї скажуть сивії голови, як поїду знов літом зложж і поперек“.

„Україна“ писана, як відомо, в Київі і в подорожи по київській ґубернії, де Куліш збирав історичні й етноґрафічні матеріяли. Зміст „України“ показує, що сеж нїщо иньше, тілько або дійсний етноґрафічний матеріял, або Кулішів такийже матеріял, тілько підроблений на лад народнього. Підрібки дум були тодї в моді, — Куліш був хоч на стілько сумлїнний, що зазначив, що його, а що народнє, тай не давав свого за народнє. Всїх дум в „Українї“ дванайцять. З тих Куліш зложив першу, другу, третю, четверту крім деяких народнїх уставок, в девятій думі пісні про Наливайка і про Лободу, десяту, одинайцяту, а до дванайцятої народньої додав своїх 80 віршів. Крім того як до своїх дум брав декуди народні вставки, так до народнїх притулював свої, щоби була звязь і цїлість. Виходить, що сам Куліш зложив з половину „Україна“, а другу половину взяв із уст народа, або з відомих тодї збірників пісень. В епільоґу читаємо, що Куліш мав намір писати епопею і про події за Хмельницького тай після нього, але сего наміру не виконав.

Тай невелика шкода, що не виконав його! Бо хоч він сьвідомо старав ся наслїдувати віршовий розмір дум[1]), але се йому не всюди ловело ся; декуди вийшла мова таки зовсїм проза-

[1]) К. Ст. 1899, кн. 2. 191.

ічна. Сиві голови мабуть сказали Кулїшеви, або й сам він додумав ся, що не вдав складу дум — і праця лишила ся тілько як документ його одушевленя на основі етноґрафії. Огоновський оцінив цїлком справедливо сю працю, сказавши: „Хоча-ж Кулїш подекуди щасливо наслїдував поетичне складанє народнїх дум і вмів вдатно переплїтати слова сих дум із своїм епічним писанєм, то „Україна“ не може ніяк уважатись поемою в роді „Ілїяди“, позаяк нема в нїй єдности дії, ізза чого вона являє ся лиш збірником всїляких дум, а не епосом народнїм“.[1])

Вдатнїйшим від „України“ наслїдуванєм Гомера треба вважати ідиллю „Орися“, написану в домі Свідзїньского в ті самі часи (1884), коли писана „Україна“. „Україна“ і „Орися“ хоч змістом своїм не грецькі, лише українські, але писані під очивидним впливом Гомера. Кулїш наслїдував тодї чужі взірцї, хоч і давав свій зміст. Зміст „Орисї“ — се народнїй переказ, подібний, як у леґендах про Ворониїжських козаків, — таких переказів Кулїш знав і зібрав не мало. Але оброблене сеї ідиллї нагадує доволї виразно шесту пісню Одисеї, як се вже замічали перед Кулїшеві житєписцї.[2]) Що Ілїяда й Одисея дуже займали Кулїша й пізнїйше, видко з того, що ще в 1848 роцї хотів він перекласти Одисею, але Бодянський відрадив йому.[3])

Як повставала „Чорна рада“, про се вже була мова. Коли-б не було доказів на те, що Кулїш переробив і поправив сю хронїку пізнїйше в 50-их роках, то треба би чудувати ся зростови його артизму зараз по написаню такої з кождого боку молодечої роботи, як „Михайло Чарнишенко“. Але редакция „Чорної ради“, така, як ми її маємо в книжцї, се очивидно Кулїшева робота протягом довшого часу — він жеж десять лїт по написаню хронїки випустив її у сьвіт! От тим то нам лише мотиви хронїки прийдеть ся уважати думками Кулїша з 40-их років, а оброблене його заслугою з 50-их років. Замітна річ, що перед тим, як Кулїш задумав писати сю хронїку, він читав Гоголевого „Тараса Бульбу“. Не без основи можна сказати, що читаючи сей історичний роман, Кулїш забажав показати, як він розуміє історичну повість. Друкуючи „Чорну раду“ в „Русской Бесѣдѣ“ 1857 р. він додав до неї епільоґ, у котрім каже, що Гоголь у Тарасї Бульбі розминув ся з історичною та етноґрафічною правдою, зладивши твір „еффек-

[1]) Ист. лит. рус. ч. III. I. 157. [2]) Ib. 156. [3]) К. Ст. 1898 I. 204 і 1897. IV. 263.

ный, потѣшающій воображеніе, но мало объясняющій народную жизнь". Сам же Куліш „желалъ выставить во всей выразительности олицетворенной исторіи причины политического ничтожества Малороссіи, и каждому колеблющему ся уму доказать, не диссертаціей, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины, нравственную необходимость слiянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ. А это соединеніе уже было шагомъ къ потерѣ своей индивидуальности".[1]) Коли справді так виразно розумів Куліш свою задачу при писаню „Чорної ради", то се характеристичне для нього з того боку, що вже в самих початках своєї діяльности він дивив ся на злуку України з Росиєю так, як у 70-их роках. Се-ж і був погляд його професора Максимовича і иньших. Гадка така оправдувала не так історичний факт злуки України з Росиєю, як факт нерозлучности її в 40-их роках 19-ого століття. Ті люди, до котрих Куліш належав і котрих він знав, не були противниками російської держави, не були сепаратистами. Вони бажали федерациї Славян, але — як сам Куліш каже — „під протекциєю всеросийського імператора".[2]) Українці погодили ся з історичним фактом злуки і шукали причини, чому воно склало ся так, а не инакше. Куліш подав у „Чорній раді" сї причини: а то розлад поміж козаками самими і поміж ними а „чорним людом", поспільством. Не жалував красок, щоби показати сю незрілість козаків, але заразом ще й не позбув ся любови до козаків. Тодішній Кулішів настрій найліпше показує одно місце з „Чорної ради", де він говорить і про себе: „Шрам, хоть і сердивсь на Запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на їх. Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди на Вкраїні, да мимо того якось припадали до душі всякому. Нераз доводилось мині самому слухати, як иньший дід, споминаючи їх пакости, зачне було їх коренити, а далі, як заговорить ся, як забалакаєть ся про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сїромах, зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тії Запорожці так припадали до душі всякому? Може тим, що вони безпечне, да разом якось і смутно дивились на Божий мір? Гуляли вони і гульнею доводили, що все на сьвіті суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітий, а гроші

[1]) Рус. Бесѣда 1858 [illegible] I. 1[illegible] [illegible] 2[illegible]

розсипали як полову. Може тим, що Запороже і споконвіку було серцем українським, що на Запорожі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запороже як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим то, мабуть, воно й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому".[1])

Нема сумніву, що так думав про Запорожців не тільки Шрах або який небудь сивий дід із 17-ого століття: так думав і Куліш. І він хоч сердив ся на козаків, та доказував своєю хронікою, що не в їх силі було задержати Україну вільною, самостійною, а проте любив їх за їх козацький сьвітогляд, за їх бажання волі та за предківські звичаї, пісні і т. и. Адже зовсім те саме писав він 1884 року у відомім уже листі до Юзефовича! Саме тоді й писав Куліш Чорну раду. Історик, що хоче подавати правду, хочби й немилу людям, розходив ся тут із романтиком-етнографом, котрому була люба ідеалізация свого народу. Видко в чоловіці боротьбу, в котрій високий ідеал „правди", хоч і по свойому нераз понятий, бере верх.

Коли порівняти „Чорну раду" з „Михайлом Чарнишенком", то так і видко, як Куліш висвободжував ся щораз більше з пут романтики. Він і в Чарнишенку більше історик, як романіст; але слідів романтики там значно більше, як у „Чорній раді": у Чарнишенку він ще молодик-ідеаліст, що не жалує рожевих красок і сповідає ся що хвилини із своїх думок і почувань; у Чорній раді він уже учений, що тілько раз у наведенім горі місці — висунув себе наперед: деінде ми його не бачимо, читаємо тілько його хроніку та з фактів сами собі висновуємо авторові погляди на описуваний час. Погляди сї — обєктивні, хоч і не без прямішки авторових симпатий. „Я подчинилъ всего себя былому, и потому сочиненіе мое вышло не романомъ, а хроникою въ драматическомъ изложеніи. Не забаву празднаго ума имѣлъ я въ виду, обдумывая свое сочиненіе" — каже Куліш в епільозі, мов на докір Гоголеви за його „Тараса Бульбу". Свою Чорну раду уважав

[1]) Чорна рада, вальн. „Лист" 51.

він першим українським історичним романом, по формі таким, як повинні бути історичні романи.

„Чорну раду“ оцінили з ріжних боків докладно М. Костомарів, М. Максимович, Петров і и.[1]) Костомарів указав на те, що Куліш з'образив у своїй хроніці і політичні пристрасти, і боротьбу еґоістичних забагів (побуждений) і родинний побут, і могучість та слабість духового житя України в половині XVII століття.[1]) Він висказав ся про хроніку з великими похвалами. Не менше цінив її і Максимович, хоч за Кулішів докір Гоголеви показав йому, що його хроніка таки не всюди чиста істория. Російські критики[2]) звернули увагу на інтересний бік хроніки, а то на „задні думки“ Куліша. Не в лад їм було, що Куліш своєю хронікою неначе доказував, скілько енерґічних сил зискала московська держава через злуку з Україною. Виходили вони з того погляду, що всякі так звані „задні думки“ шкодять артистичному творови: очивидно, не звернули уваги на те, що иньша річ: провідна гадка, а иньша: тенденция.

В Кулішевій „Чорній раді“ ми ще найменше бачимо тенденциї, того звичайного у нього в пізнійших літах накручуваня фактів на лад поставленої завчасу проґрами; тут він ще доволі безпристрастний, спокійний, без романтичної афектациї; він ще бачить у минувшині не тілько лихі сторони, але й добрі. Позбути ся всяких „заздних думок“, звісно, годі — мусить же письменник мати свою думку про те, що пише, і своє становище, з якого судить! Адже й ті критики, що закидали йому „задні думки“, робили се задля своїх задних думок!

Загальний осуд усїх критиків „Чорної ради“ був користний для Куліша: хоч і показали деякі похибки, висловили деякі бажаня, що чому воно так, а не інакше, — але в кінці всї згодили ся на те, що в Чорній раді погляд автора широкий і глубокий, що се праця оперта на широкім науковім підготовленю, та що в ній богато артизму. До сих оцінок можна додати тілько се, що в порівнаню з Михайлом Чернишенком треба вважати „Чорну раду“ величезним поступом, майже скоком наперед, важним так із артистичного боку, як і з наукового. Щож до провідної думки „Чорної ради“ — то вона в порівнаню з Чернишенком далеко виразнійша.

---

[1]) Гл. Очерки Петрова 288—290. [2]) Библіотека для чтенія 1867 г. т. 146, кн. II.

ширша і глубша: тут уже показана історня з усіх боків, хоч і зі становища Куліша. Про се становище Куліша, з якого вийшла провідна думка „Чорної ради", можна, звісно, сперечати ся з наукового боку, хоч і тут такий історик, як Костомарів, мав самі тілько похвали для Куліша — той самий Костомарів, з котрого ученою діяльністю Куліш потім не годив ся; — для нас, що глядаємо постепенного розвою Куліша, інтересний був при Чорній раді його намір і його погляд на історию.

Та, видко, в 40-их роках не зовсім ще певні були погляди Куліша на історию України, коли, як каже, своєю „Повѣстью объ украинскомъ народѣ" 1846 хотів „побудити pro і contra, щоби таким способом рішити деякі питаня про значінє Українців у моральній діяльности славянського сьвіта." Ся книжка Куліша мала „служити проблемою сеї великої праці, яку буде повинен сповнити будучий історик України". Куліша мучили очевидно сумніви, защеплені йому Поляками й історичними студиями: він ще рішає сю проблему в дусі романтичної ідеалізациї бувальщини. Праця була зроблена на скору руку, але саме через те вона й характеристична для Куліша. Ю. Самарин так оцінив її 1850 р. у своїм дневнику. „Сей майстерський, прекрасно написаний начерк історії України замітний особливо тим, що факти, виведені в нім, ясно показують односторонність поглядів автора і доказують цілком певно думку зовсім протилежну тій, яку він висловляє досить ясно в ріжних місцях. Україна могла би стати ся самостійною, коли би не зрада шляхти і не пановане Москви, — ось що старає ся автор вмовити в нас!"[1]) Сумніви Куліша видко в тім, що коли в Чорній раді він доказував потребу злуки України з Росиєю, то у сій „повісти" сам собі ставив питанє, чи справді докончe потрібна була ся злука. І на перше й на друге питанє находив сильні відповіди і тому вагав ся.

Історня й етноґрафія були його найлюбійші занятя. Один том пізнійших „Записокъ о Южной Руси" мав він уже 1846 р. готовий, але що видав його десять літ пізнійше у збільшенім обсязі, то ми й поговоримо про нього пізнійше.

Підчас побуту в Тулі Куліш зовсім тим самим методом, як писав Михайла Чарнишенка і Чорну раду тілько очевидно з більшим досьвідом, пише історию Запозванщини і дві повісти з того

---

[1]) „Русскій архивъ" 1887, кн. 2 стор. 229.

часу. Спершу думає не зважати на історию і основати свою повість на переказах, подібно, як Михайла Чарнишенка, а потім, так як при Чорній раді, студиює історию, бо хоче писати правду. Основа Алексѣя Однорога зовсім нагадує основу Чарнишенка і Чорної ради. У придумуваню фабули Куліш мав тоді, можна сказати, шабльон. У Чарнишенку син покидає батька і любов доводить його до того, що стає проти батька. За дівчину виходить битва. В Чорній раді лучить Куліш ріжні події оповіданєм про сватанє Петра Шрама; за дівчину виходить знову двобій Петра з Туром і иньші пригоди. За дівчину бють і Тура. Алексій Однорог переживає цілком подібні пригоди, як Чарнишенко: і він покинув батька та через дівчину станув у битві против батька. Як бачимо, Куліш не ломив собі дуже голови над фабулою: любов з перешкодами була й для нього тим клеєм, котрим склеював ріжні сторінки з історії. Вжеж. придумував він і ріжні иньші пригоди, але так і видко, що се в нього була побічна річ: йому йшло про історию. Витягши свого героя у сьвіт, Куліш тягає його від приятеля до ворога, щоби показати історичну подію з обох боків. Так і пригоди Однорога показують нам увесь рух званий Самозванщиною. Примішано тут і перекази народні і иньші прикраси з поля етноґрафії. Але через те саме, що Куліш переладовував свої повісти історичним материялом, лучив його часом занадто тонкою фабулою, при тім же пильнував ся як строгий учений брати сторону котрого небудь із своїх героїв і дати широкий відлив своєму чутю, всї його повісти з того часу, як се вже помітили критики при Чорній раді, лишають читача холодними. Їх можна відложити на бік до завтрішнього дня, як яку небудь історичну студию: се наука а не справа серця, се історичні студиї, а не псіхольоґічні. Те саме можна сказати і про „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ“.

„Потомки задпѣпровскихъ гайдамакъ“, хоч се тілько вирвок з більшої повісти „Искатели счастья“, зовсім під пару попереднім історичним романам із українського житя. „Идея сего романа — моя задушевна мрія“, писав Куліш про сю повість 1856 р. Як з вирвку судити, то яка-ж се Кулішева мрія, де то шукають щастя сї „искатели счастья“? Річ діє ся коло року 1810. У село Крутоярівку приїздить пан прибитий горем: його батько помер. а він сам розвів ся з жінкою. З горя бажає робити добро людям і займає ся родиною потомка гайдамаків, старого

Дундука. Застає він у сій родині просто патриярхальні відносини батька до сина і сина до батька, сьвідому гордість, незалежність, чесність, — самі найкрасші прикмети у потомків гайдамаків! Мало того, він находить ще в Крутоярівці відоме побратимство, приязнь аж до самовідречення. „Чесність старого Дундука очарувала мене, — оповідає сей пан — иньші привязали мене душевною і сильною потребою любови. Ось вони! — думав я — наслідники розбійничого імени!“[1]) От і помагає пан Дундукам, а радше хоче помогти, але ті не приймають помочи. Здаєть ся, дальше у повісти оповідає Куліш, як сей пан за проводом щасливого Дундука глядає і собі щастя подібним способом. Але вже й сам вирвок з повісти показує, що задушевною мрією Куліша тоді, як він писав сю повість, було не що иньше, тілько патриярхальне українське житє, яке він рисував і перше. В „Потомках українських гайдамаків“ фабула подібна, як у попередніх повістях: син з любови до дівчини йде против батька, хоч незвичайно поважає його. Мотиви його поступовання не менше людані, як у батька. Крім того і в сім оповіданю находимо народні перекази про Байду і про Гаркушу — Куліш усе черпав материял із етнографічних збірників.

Воспоминанія дѣтства Миколая М. також не зачінають нічим часу, коли писали ся — се немов також історичні оповідання з кінця 20-их і початку 30-их років 19-ого століття! Куліш очивидно бажав спробувати своїх сил і в оповіданях із новійших часів. Як уже було сказано, можна вірити, що сї оповідання у свій час подобали ся; але тепер не можна їм признати великої вартости. Балакучість без потреби, ставанє на котурни і ставленє героїв на котурни, афектований прикрий тон роблять тепер із сих оповідань не дуже милу лектуру. Так і здаєть ся, що сполохана засланєм і сучасними обставинами Кулішева душа шукала щастя і спочинку то в хатах гайдамацьких потомків, то в домах ідеалізованих Уляи Терентєвни або новгородських Яковів Яковлевичів і Теклюсь. У сучасних обставинах не находив собі Куліш спочинку і щастя. Він і сам глядав у ті часи щастя та спочинку на селї на Україні та повтаряв, неначе другий Дундук: „Лучше тут носити свитку, ніж там (у Петербурзї) жупан... Аж дихати легко!“...

---

[1]) Повѣсти Н. А. Кулиша, т. IV 323.

Я зупинив ся на перших пятьнайцятьох роках Кулїшевої дїяльности може й за довго, але з наміром, бо увесь дальший розвій Кулїша основує ся на сих лїтах. Виходить, що Кулїш у першій добі своєї дїяльности був романтиком-українофілом. Його українофільство складало ся з любови до рідної мови, історії й етноґрафії — особливо до історії козаків, котрих уважав представителями українського народу в минувшині — але не сягало так далеко, щоби було рішучо противне цїлковитому зіллянню України з Росиєю. Кулїшеви йшло головно про збереженє української старосьвітчини, як характеристики України, що у спільнім житю з Московщиною може і повинна мати своє лице. В тім зберіганю старосьвітчини перемагало ще в Кулїша романтичне молодече одушевленє, що й зазначило ся в нього найбільше „Повѣстью объ украинскомъ народѣ".

Але се одушевленє щораз більше охолоджувала наука зі своєю першою заповітою: безпристрастність і правда. Уже ріжні історичні дані, зібрані в Михайлї Чарнишенку, сьвідчать, що для них, для сеї історичної правди, Кулїш готов був пожертвувати і цїлістю романа. Се був отой науковий інтерес Кулїша, що мішав ся йому в белетристичну дїяльність, і, можна сказати, перемагав у його творчости та спиняв полет фантазиї. „Я не романїст" повтаряє Кулїш у М. Чарнишенку два рази, вважаючи себе радше етноґрафом та істориком. „Хочу, щоб се була не видумка, а правда", каже 1846 про свою Чорну раду, котру й називає хронїкою. Історичну правду розумів він тодї так, як і годить ся: не вірив самим тілько українським жерелам. Він розумів, що, аби знати дїйсну правду, не можна маловажити й иньших жерел, н. пр. польських і російських, і все тїшив ся, коли їх найшов або коли почув иньші погляди. „Не вислухавши обох сторін, годі дізнати ся правди", писав ще 1846 р. Але в оцїнюваню історичних жерел був ще Кулїш не зовсїм певний; тут ще „своє" нераз перемагало, тому що було своє.

В Тулї починає він писати історичний роман із часів Самозванщини і покидає його, бо бачить, що „до що брехати, коли правду можна ось-ось намацати?" Отже пише перше історию Бориса Ґодунова і Дмитра Самозванця і тілько тодї ладить повісти про Однорога і Бориса. Притім він поводить ся не тілько особистими причинами (хотів дістати від властий дозвіл друкувати, через що очивидно й вибрав тему не українську), але й науко-

вими; він з таким самим жаром, як займав ся українською історією, займає ся і Самозванщиною. І повісти на сю тему вийшли так само, як попередні, не то історичною хронікою, не то романом. Але тут же повість „Искатели счастья“, хоч і написана 1850 р., сьвідчить, що погляд його на українську старосьвітчину зовсім не змінив ся; він описує потомків гайдамаків так принадно, так ідеалізує їх, що зараз видко у всім давнє Кулішеве молодече одушевленє, давній вплив романтики.

Так підчас побуту в Тулї Куліш є ще той самий, що був у початках 40-их років, лише круг його відомостий ширшає; він учить ся. Студиї над Самозванщиною збільшають його історичні відомости, він уже не тілько український історик, але й російський. Його глядане правди в історії спершу з наукових причин, аби була правда, а потім у пізнійших роках із чисто людських причин, треба нам сильно підчеркнути, як найважнійшу черту в характері Куліша.

Добре підготовлений до наукової роботи знанєм язиків, він із Тули переходить у Петербург, але тут не находить для себе поля до роботи і їде на село, та літературними студиями починає період своєї дальшої діяльности. Під впливом змінених обставин у Росиї і власних студий його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством. Дальших десять літ роботи ставить його на переді українського руху.

II.

Історія Кулішевих праць від 1853 до 1864 р. — О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. — Записки о Южной Руси. — Народныя пѣсни. — Граматки. — Проповіди. — Праці над Гоголем, Квіткою, Марком Вовчком і Шевченком. — Хата і Основа. — Переклади. — Повѣсть о Южной Руси. — Липовыя пущи. — Майоръ. — Исправницкая дочка. — Украинскія незабудки. — Другой человѣкъ. — Дівоче серце. — Тайна. — Досьвітки. — Історичні і літературно критичні студиї. — Мартин Гак. — Брати.

Заки приглянемо ся Кулішевим працям з років 1853—1864, пусимо перше хронольоґічно оповісти їх історію. Не всюди можна

докладно сказати, як повставала яка праця і коли, але при більшости праць можна на основі Кулїшевих листів означити час і обставини, серед яких вони повстали.

Взявши насамперед „Чорну раду“ на увагу, як річ найдавнїйшу, з 40-их років, мусимо пригадати, що Кулїш у вересни 1846 р. далї шукав матеріялів до сеї своєї повісти, хоч вона була вже скінчена. Вже тодї бажав він, щоб Чорна рада „не була видумкою, тілько правдою“. Вісїм лїт потім він клав собі за задачу так само писати про давнї крівавi роки тверезо, щоб що листок, то й зерно, щоб не було полови або пустоцьвіту. Перший в українській лїтературі історичний роман, яким була „Чорна рада“, Кулїш уважав таким важним, що коли 1856 р. рішив ся його друкувати, то зладив до него передмову, яка тілько посередно вязала ся з ним. У вій говорило ся про духову злуку південної Руси з північною. Була се важна заява думок із сфери тих самих, з яких узяли ся пізнїйші Кулїшеві пересьвідченя. Пишучи сю передмову, Кулїш не був певний себе. Перед друком він розіслав її знайомим у рукописї і просив їх гадки. І так до В. В. Тарновського-батька писав він 27 марця 1856:

„Посилаю вам із сею почтою обезпеченим письмом свою статю: „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною. Предисловіе къ Черной Радѣ“. Прочитайте її перше в родинї, а потім на вечері у себе, у Галагана або Юзефовича, не зважаючи на те, які тут трапляють ся люди і чи буде в них або не буде стрижене волосє. Потім не полїнуйтесь звістити мене, нїчого не скриваючи, що будуть говорити про неї учені мужі і прості смертні. Коли-б і всї сказали в один голос, що се нїсенїтниця, то так просто і напишіть менї, додавши і свою гадку, яка-б вона нї була. Приватні замітки також менї потрібні. Ще не знаю, чи скоро буде і чи в загалї буде друкована ся статя, але вона може бути у многім поправлена, відповідно гадкам київського ареопаґу. Київські відзиви для мене, в тім випадку, з усего найважнїйші, бо тут цїла роздроблена лїтературна дїяльність України доведена до сьвідомости і показана їй дорога, котрою повинна іти від сегодня. Коли моя статя не покаже ся дурницею (чепухою), то буде спершу надрукована в „Русской Бесѣдѣ“ як оголошенє про виданє оригіналу Чорної Ради, а потім при самій Чорній радї як передмова“.[1])

---

[1]) К. Ст. 1898. II. 116.

Що відповів Тарновський Кулїшеви, не відомо, але з листу Кулїша з 6 червня 1856 знаємо гадку Грабовського про передмову. Кулїш каже:

„Написав же до мене й пан Грабовський про передмову до Чорної ради. Сей каже, що праведно возніс я Квітку, а от коли-б не пересолив на Тарасові. А про Гоголя,[1]) то аж дивуєть ся, як ми можемо ізглаголати праведний суд про такого чоловіка серед такої літературної заверухи. І я так думаю, що художницької слави Гоголевої я не знищив, сказавши, що в одному ділї, або в одну пору він був іще голоцюцьком, а в другу зробив ся підлїтком, а потім так пурхнув, що й не піймаєш. А то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історию дальше! Нехай хто хоче контентуєть ся Бульбою, а ми, не казавши про його ні слова, тілько оглаємо свої розправи про ту старосьвітчину (от хоть би і в другому томі Записок), то всяке й побачить, що під Тарасом Бульбою землї не має і що нераз він воює з марою, а не з людьми, бо нічого такого не було, або було зовсїм не так, як у його. Що більше пізнавати-мем свою старосьвітчину, то все більше будем давать догану Гоголевій поезиї, і зостанеть ся вона для правдивого знавцї тілько доводом, що зможе чоловік почуть душею, не маючи кругом себе наукового сьвіту".[2])

Свою гадку про Гоголя опирав Кулїш на власних студиях над його житєм і працями, якими тодї займав ся, — так у передмові він виступив у-перше і зі своїми літературними поглядами. Тому й займемо ся ми потім сею передмовою докладнїйше, а тут доведемо до кінця історию виданя „Чорної ради". Дня 24 жовтня 1856 Кулїш писав Тарновському: „Про Чорну раду йде справа з головною управою цензури. Дуже додають надії. Земляки, прочитавши її, попали в несказаний захват, себ то ті земляки, що заняті в управі; а передмову повторяють тирадами на память. Не давайте вашого списка нікому: в нїм богато сказано не так, як треба".[3]) Виходить, що передмову Кулїш переробив. Вістка з 29 падолиста 1856: „Наконець в обороні Чорної ради повстала сильна партия і рішила ся або впасти або побідити. Трохи чи не дійде справа аж до високого порога, але мабуть обійдеть ся без того".[4]) Вістка

---

[1]) Кулїш писав у передмові між иншим, що інакше розуміє історичну повість, як розумів Гоголь.

[2]) К. Ст. 1898. IV. 358.

[3]) К. Ст. 1898. II. 124. [4]) Ib. 125.

з 26 падолиста 1856: „Нехай не смутить ся серце ваше (Тарновського): Чорна рада пропущена і в той час, як ви будете читати сї рядки, станки Якобзона будуть працювати з можливою для них скорістю. Я заложив тут українську друкарню, з котрої складачі спершу втікли, кажучи, що складати сю тарабарщину — все одно, що складати по грецьки, але тепер так управились, що по другій коректї можна підписати: печатать! Найбільше обовязаний я оберпрокуророви св. Синода[1]) за Чорну раду. Він не вагав ся поручити ся своєю репутацією за чистоту моїх намірів. Моїм цензором був Лажечніков, що менї дуже приємно. Російський романіст подав руку українському[2])". Як бачимо, немало клопоту мав Куліш із Чорною радою. Російського перекладу сего романа Куліш не хотів друкувати, але прийшлось круто і він продав його у той сам час, як друкував український оригінал, у „Русскую Бесѣду". Заплатили йому так добре: по сто рублів за аркуш друку, та ще й дали 500 окремих примірників[3]). Передмову хотів Куліш надрукувати при перекладї, але цензура здержувала її. „А знаєте, що робить ся з передмовою до Чорної ради?" — писав Куліш Тарновському 19 січня 1857. „Перенесли її аж у „совѣщательный комитетъ главнаго правленія цензуры". Поділились голоси: одні респектують, що притьмом треба розрішити, не вичеркуючи нічого, а другі: „Ой ні! поміркуйте, що з сього буде?" А комітет той засїдає раз у місяць, да ще поки через канцеляреське митарство проведуть, то найдемось у волю".[4]) Але в кінці цензура пустила передмову — і так 1857 р. вийшла українська „Чорна рада" і російська з передмовою чи радше епільогом, бо не міг передмови дати перед повістю.

Не менше клопоту мав Куліш і з „Записками о Южной Руси". Один готовий том сих Записок під первісним заголовком „Украинскія преданія" лежав у Бодянського від 1846 року і з поданих уже перше причин не міг побачити божого сьвіта. Тимчасом 1853 р. в літї Куліш записав у Сосницькім уїздї 12 великих дум, з котрих декотрі, як про Хмельницького, гетьмана Хвеська Ганджу Андибера і и., бу. и зовсїм нові, а инші мали дорогоцїнні обичаєві (правописательні) і історичні черти і подробиці. Крім того доставив Кулїшеви богато пісень чернигівський Білозерський. З тої нагоди писав Куліш Бодянському 18. вересня 1853: „Я прийду до

[1]) Гр. Олексиович Тарновсу. [2]) К. Ст. 1898, II. 126 і 125. [3]) К. Ст. 1898, IV. 362. [4]) К. Ст. 1898, IV. 364.

вас з дуже важним збірником; але коли-ж прийде час виданя вашої коллекциї?"[1])

Того-ж року 1853 прийшла Кулїшеви щаслива думка описати зі споминів свої стрічі з людьми, від котрих записував перекази і думи, і вставляти в бесїди з ними перекази так, щоби з того вийшла жива історня останнїх часів українського козацтва. Хотів він зробити се головно для молодого маляря Льва Мих. Жемчужнїкова, що лїтом того року їздив по Українї, займав ся її історнею, етноґрафією і письменством, і нарисував богато українських типів. Жемчужнїков хотів рисувати акварелью ряд ескізів, що уявляли би все, що збережено від забутя в переказах[2]). Отсей самий артист і подав опісля кілька рисунків у „Записках о Южной Руси".

Бодянський своєї коллекциї не видавав і се почало в кінцї сердити Кулїша. Але поки не найшов накладця для Записок (Тарновського), то ждав. Бодянський не хотів мабуть випустити Кулїшевого збірника з рук і се дало Кулїшеви причину до такого листу 12 падолиста 1854: „Я вам (Бодянському) служив вірою і правдою в тій справі, поки не явили ся люди, що найшли гроші на виданє сих дорогоцїнних памятників старовини. А коли ви приступаєте до виданя вашого збірника — то я ваш покірний слуга, і вже тодї не дам нїкому. Адже я спершу давав Максимовичеви — зволїкає і зволїкає; потім Срезневському — зволїкає і грабить;[3]) потім вам — чекаєте і чекаєте. Я всюди пхаю ся зі своїми находками, за користями не вганяю ся, не придержую в себе, у мене нема того, чого-б я не був готов відступити кождому, хто працює для загального добра, і тому не дивіть ся на мене, як на якого відступника. Я все той самий, що і в 1846 роцї. І вчора Кулїш і сьогодня Кулїш".[4])

В кінцї Бодянський звернув Кулїшеви його збірник. Року 1855 Кулїш роздобув ще 1600 пісень, записаних Ніговським у Харківській і Полтавській ґуберниї. Тодї став він намовляти Бодянського, щоб той видав свій Збірник пісень, а сам почав приготовляти до цензури збірник переказів, дум, казок, леґенд і кри-

---

[1]) К. Ст. 1897. IV. 278. [2]) К. Ст. 1897. V. 453.

[3]) Кулиш дуже нарікав у листах на Срезневського [illegible] поки не вибрав збірника.

[4]) К. Ст. 1897. IV. 300.

тичні погляди на всячину в українськім житю. Хотів розрушати дослідувачів України.[1])

В лютім року 1856 цензура пропустила перший том „Записокъ о Южной Руси“.[2]) Тарновський дав гроші і Куліш став печатати 2400 примірників, маючи надію, що хоч би на сей перший том не було покупу, то потім, як видасть дальші томи, таки будуть його купувати.[3]) Богато клопоту мав з друкованєм, але вкінці видав перший том. Про се звістив він Тарновського листом з 24 липня 1856 р.:

„Скоро сказка говорится,
Дѣло медленно творится.

„На силу да на превелику скінчив я друком „Записки о Южной Руси“, да й то покинув їх там (у Петербурзі) ізшивати і до ладу доводити, а сам ухопив дві чи три книжки тай лечу отсе на Вкраїну до своїх любих земляків“.[4])

Треба було тепер брати ся друкувати другий том „Записокъ“. „Тимчасом гроший у мене нема — нарікає Куліш перед Тарновським 20 падолиста 1856. — Записки о Южной Руси поки що ідуть дуже помалу. Другий том друкує ся на довг і коли я від вас не дістану запомоги, то буду у великім клопоті. Тепер уже без сорома казка: пришліть мені гроший, да не оскудіеть кріпость моя“.[5]) При другім томі мав Куліш такий самий клопіт із друкарнею, як і при першім. За складанє української мови друкарня брала з Куліша дорого. Тим то й книжка не могла бути дешева. Не всяка друкарня згідна була печатати по українськи і тому, коли цензура держала в себе статю Грабовського про Остряницю, призначену для Записок, Куліш покинув займати ся Записками, що були майже готові, і друкував Чорну раду, що очивидно коштувала його також не мало. „Оттії кеті коштують мені богато гроший і праці — писав Куліш до Юзефовича 2. грудня 1856. — А щож робить, коли земляки забули читати по свойому? Уже коли я їх не навчу, то не научить їх і лисий дідько. А що щиро працюю, го нехай мені Бог так у царстві небесному заплатить! І поти буду працювати, поки снаги моєї стане. Аби мені Бог помогав, а покажу я всю нашу старовину, як на картині, почавши од львівського

[1]) [illegible] 1856 р. [illegible] [2]) К. Ст. 1898. II. 114. [3]) К. Ст. 1898. IV. [illegible] [4]) К. Ст. 1898. IV. [illegible] [5]) К. Ст. 1898. II. 125.

братства да аж до Калиша і Головатого. Коли вже славить Русь перед чужоземцями, то оттут її славить!")

Завзятий був Куліш мимо клопотів, які тоді переживав. У саму пору прислав йому Тарновський 500 рублів. Куліш відписав йому на те 24 грудня 1856:

„Спасибі вам за 500 рублів. Був я сими часами у великій нужді: усе, що взяв, то за книжки, то що, усе вгатив на папір да на друк, а діла свого, слава Богу, не попсував і не зневажив... Другий том „Записок о Южной Руси" дійшов до кінця да й зупинився, бо й доси не получив я статі про Острянницю, котра дуже в йому потрібна. На те місто, щоб часу не гаять, печатаю „Повѣсть о Борисѣ Годуновѣ и Димитріи Самозванцѣ. Чтеніе для молодыхъ людей". Дорогий буде другий том, бо в йому 25 пісень із нотами і 4 картинки. Шкода, що отсе ви, дорогий друже, звопитали об Записках. Такі книги, як Чорна рада, дуже потрібні і вжиточні, да самі по собі не поставлять на ноги літератури, бо вона повинна бути підкована на всі чотири науково. На те не вважайте, що книжки не йдуть по руках: пишуть, не бійтесь. Аби мені з грошима вправить ся, а „Записок о Южной Руси" я не покину, поки мої сили, і ви побачите, що з їх вийде! Випускать художественні утвори без піддержки критики, етнографії і історії — все одно, що висилать полки без обозу. Се наша харч, се наші запаси, се наша зброя, се наші гармати. Коли-б мені сила да гроші, я-б обявив, що вийде шість книжок у год. да й бив би огненним боєм поти, поки великий розум до мене прихилив ся-б. Іще нема на сьвіті печатної Руської історії, і не буде поти, поки не розберемо ми, южні Русичі, своїх діл із Польщею й Москвою і поки самі в себе в дома не розпишем ся. Чи не опасуєтесь ви, доброліо, щоб я не втонув в каламарі, заклопотавшись над Записками? Не бійтесь і сього! Навчила мене біда служити чужою, навчить мене і отаманувати, бо недурно сказано: Терпи, козак, отаманом будеш. Коли-б тілько все пішло по мойому, зробив би я так, що й німі в мене-б заговорили: давав би я тілько зерно на посів, а орали-б, сіяли, жали і молотили-б у мене люди, і було-б у мене в засіках завсегда повно. Да вже, як би ні пішло моє діло, а чогось же таки дороблю ся я на сьвіті, бо кажуть: роби, небоже, то і Бог поможе!")

[illegible]

Ще минуло троха часу, бо цензура довго задержувала статю про Остряницю,[1]) — і вкінці в перших місяцях року 1857 вийшов другий том „Записокъ о Южной Руси“.

На другий рік 1858 почав Куліш ладити третій том. До Каменецького, управителя своєї друкарні, писав, щоби поприсилав йому деякі збірники пісень, що лишив у Петербурзі, та просив докінчити потрібні виписки з Публичної бібліотеки. Про сі виписки хотів він написати трактат. Але сам бачив, що не вспіє видати всі пісні нараз. Отже писав: „Оброблю я сотню і подам свій погляд, яке хосенне таке оброблене для молодої нашої літератури“.[2]) Се писав він 12 червня і мав очевидно охоту робити над тим, але Каменецький не прислав йому нічого, і Куліш мусів роботу відложити на иньший час. Отже й дорікав Каменецькому у листі з 25. серпня 1858: „Тепер третій том відкладає ся лише для того, що ви не прислали мені нічого. А я не у всякий час можу ним заняти ся“.[3])

Однак пізнійше Куліш таки заняв ся ще сим ділом — і наслідком того були „Народныя пѣсни, подобраныя Кулишомъ“, а надруковані не як третій том „Записокъ“, лише в „Народномъ Чтеніи“ за 1859 рік.

Habent sua fata libelli! — приходить на думку ся пословиця, коли ми отак слідимо за книжками Куліша. Справді „скоро сказка говорится, — дѣло медленно творится“. Се-ж кільканайцять літ праці, хоч і порозриваної, треба було на ті етноґрафічні збірники, що видав Куліш. Але за те імя його як етноґрафа все буде в повазі.

Зберігав він отак старовину свого народу, але при тім не забував і на живих своїх земляків. Він звернув увагу на проповіди для народу. „Єсть у нас — писав він Тарновському 8 мая 1856 — надруковані по нашому проповіди Гречулевича, тілько плохенька мова, да ще й по подольському слобозовщиню. Так я сю книжку гарненько виправив і Гречулевич одає мені — що хотя з нею чинити. Як би надрукувати її в друге да пустить по Вкраїні, то велике-б з того добро було народу християнському“.[4]) Але як став Куліш поправляти проповіди, то й повиходили проповіди не Гречулевича, лише Куліша. „Проповіди пишу, покинувши рішучо

---

[1]) К. Ст. 1898. IV. 565. [2]) К. Ст. 1898. 237—238. [3]) Ibid. 243. [4]) К. Ст. 1898. IV. 337.

Гречулевича і навіть Іннокентия — писав Куліш 24 жовтня 1856. — Ви побачите проповіди, обернені до такої пастви, в котрій можуть бути пани і гетьмани. Тепер думаю про нову працю для народа: переклад євангелия, зладженого по порядку подій, з відповідними замітками. Цензор каже, що се можна зробити".[1])

Про ті самі проповіди писав Куліш до Мих. Павлика в р. 1892: „Гречулевичові проповіди написав я на ново, відкинувши тупу попівщину, аби сказати зпід попової еґіди слово правди євангельської (не книжницької і фарисейської) народови, що блукає із церкви в церкву, аки овечки не імущі пастуха. Хто читати-ме мої листи до цензора Платонова-Гилярова, той знайде в моїх листах, що не загубились у Гилярова-Платонова, і таке слово: „Эти проповѣди писалъ я самою горячею кровью моего сердца". Чи так же пишуть про чужу ще й попівську працю?! Через моє якеби друге видання розійшов ся я і з сином автора, петербурським Гречулевичом"...[2])

В падолисті 1856 р. були вже проповіди надруковані. Посилаючи кілька примірників їх Тарновському Куліш писав 26 падолиста 1856: „Читайте першу проповідь і зараз переходіть на сторону 100, себ то до тих проповідий, що я писав їх по повороті з України. В них виразила ся вся душа моя. Напишіть мені, котрі проповіди вам більше сподобали ся, і що будуть казати Кияни".[3])

Проповіди вийшли з друку п. з. „Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ протоіерея В. В. Гречулевича, переработанныя и дополненныя Кулишомъ" і мають дату 1857, хоч уже 1856 були готові.

Намір перекласти євангелиє на українську мову Куліш небавом почав виконувати, як видко з його слів з 2 марта 1858: „Костомарову я напишу, що Евангелиє од Йоана давно вже мною переведено і находить ся у Ник. Дан. Білозерського".[4])

Робота над проповідями привела Куліша на думку видати для народу Граматку. Він і написав її в осени 1856 р., мабуть у падолисті і в грудни,[5]) і надрукував її 1857 у 10.000 примірників. До трьох років розійшло ся Граматки 5000 примірників, крім тих, що задержали кн. Васильчиків, Г. П., Ґалаґан і ще якийсь пан, котрим Куліш продав по кілька соток примірників, а вони замісць ширити книжечки держали їх у себе, що дуже гнівало Куліша.[6]) Року 1860 в літі Куліш зладив невеличку Історию

[1]) К. Ст. 1898. II. 124. [2]) Народ 1893, стор. 326. [3]) К. Ст. 1898. II. 125. [4]) Ib. 225. [5]) К. Ст. 1898. IV. 363. [6]) К. Ст. 1899. март. 319.

України для народу, бо бояв ся, що як Граматка розійдеть ся, „то нічого гаразд і читати хлопятам і дівчатам[1].) Дня 5. грудня 1860 писав він про се Юзефовичеви: „Я не перестаю і не перестану працювати для осьвіти маси і хоч як мені трудно приходить ся через наші митарства, але й сеї зими випущу дещо в роді Граматки, котра розійшла ся в 5000 примірників“.[2]) І справді в місяць пізнійше вийшло друге видане Граматки значно змінене, з малою історнєю України. Що ті заходи Куліша коло осьвіти маси не всім людям подобали ся, видко з Кулішевого листу до Юзефовича.

Посилаючи йому друге видане „Граматки“ Куліш писав 23 січня 1861: „Вкінці сеї книжки додана коротка історня українського народу, котра Костомарову незвичайно сподобала ся і він буде писати про неї статю. Цікаво було би знати вашу гадку. Чи не постараєтесь розширити сю пятикопієчну книжку? Я пригадую собі ваші думки про простий нарід. Отже думаю, що „Граматка“ вам сподобає ся, а і вашим властям нічого тут сердити ся. Я відкриваю нашому народови широку будуччину, але тілько на основі просьвіти маси. Коли-ж так, то що в тім шкідливого для теперішнього порядку річий? Ах, яку славну річ сказав Костомаров на публичних лекциях про Виговського! „В 17-ім столітю ще не знали, що для будучих поколінь нема і не може бути ніяких условій“. Того ще й тепер не знають і з причини свого незнаня роблять неприємности діячам свобідної думки. Прочитайте мою статю про лекциї Костомарова в нр. IV „Вѣка“. Що ви скажете про нинішний стан історичних понять про Україну?“[3])

Попри ті заходи над осьвітою маси Куліш у 50-ті роки займав ся дуже пильно й історнєю літератури. Особливо богато напрацював ся він над Гоголем. Ще в році 1852 став він писати про него;[4]) першу статю про Гоголя, котра була вже готова 1852 р., надрукував у „Отеч. Записках“ на рік 1853; того-ж року забажав він написати повну біографію Гоголя,[5]) збирав далі Гоголеві листи і 9 падолиста 1853 міг уже таке сказати про свою працю: „Моя книжка (про Гоголя) написана в дуже умірениім дусі: я не говорю в ній, що се nec plus ultra аналізи і синтези. Борони Боже! Противно, я широко роз'орюю царину на се поле (рас-

[1]) К. Ст. 1899. вересень. 9. [2]) К. Ст. 1899. дарт. 319. [3]) К. Ст. 1899. март. 321. [4]) К. Ст. 1897. IV. 264 і 1898. I. 300. [5]) К. Ст. 1897. IV. 277 і 440.

пахиваю царину въ это поле) кождому чоловікови, волови і навіть ослови. Ідіть, оброблюйте його і навозіть для будучої оранки".[1]) В грудни 1853 Куліш давав знати, що скінчив „опытъ біографіи Гоголя".[2]) Сей „опит" післав він Ал. Аксакову прочитати; Аксаков дуже похвалив його, сказавши: „Ви означили образ поета так правдиво, що всї дальші вісти про него будуть тілько доповненями, доказами"[3]) — і Куліш надрукував свою роботу у Современнику 1855, продавши редакциї рукопис за 1000 руб.

Але ся житєпись Гоголя була тілько початком роботи над Гоголем; Куліш небавом почав діставати що раз більше матеріялів від старого Аксакова, Гоголихи, Висоцького, Плетньова і и.,[4]) робота протягла ся через цілий 1855 рік, а в цьвітни 1856-ого р. вийшли з друку два томи „Записокъ о жизни Гоголя" в 650 сторін.[5]) Але сам Куліш уважав сї „Записки" тілько матеріялом до житєписи Гоголя, він розумів, що се ще не житєпись.[6]) Всеж зібранє сего материялу та упорядкованє його заняло йому дуже богато часу і праці. Дальшим наслідком сих студий над Гоголем було виданє шістьох томів творів Гоголя в 1857-ім році. Родина Гоголя повірила Кулїшеви сю справу, Куліш „пішов у наймити до Гоголевого небожа", который недугуючи, їхав у чужі землї. Звірив на його руки все діло і йому не було

ніколи борщу хлебнути,
ніколи у смак заснути,

як казав Котляревський.[7])

Підчас виданя творів Гоголя Куліш носив ся з думкою зібрати свої спостереженя про Гоголя разом і написати нову статю. Він мав свій погляд на Гоголя, де в чім відмінний від принятого до його часів погляду иньших критиків. В листї до Ґалаґана з 9 лютого 1857 він уже формулував ті свої спостереженя коротко:[8]) в цьвітни того-ж року вже пише Ґалаґанови: „Може швидко прочитаєте публікацию про Гоголя. То зроблено, що-б налякати книжників, що всї до мене кинуть ся, і щоб скорше книжники купували всю едицию (sic!): якже не куплять, то не знаю, на чиї руки й покинуть таке діло, которе треба робити з толком і порядком".[9]) Куліш говорить тут про

[1]) Тамже. 451. [2]) Тамже. 453. [3]) 454—455. [4]) Пер. К. Ст. 1897. IV. 457 і 459. [5]) К. Ст. 1898. II. 120. [6]) К. Ст. 1898. IV. 354. [7]) К. Ст. 1899. I. 316. [8]) К. Ст. 1899. III. 247.

[9]) К. Ст. 1899. III. 251. За [illegible] видавництво в сумі 3000 рубли Куліш обіцяв на [illegible] цензурі, що [illegible] у Правд. 1868. 372.

свою статю про Гоголя, яку надрукував у Русск-ім Вѣстник-у 1857 р.

На твори Гоголя був очивидно покуп, бо вже на другий рік 1858 Каменецький, управитель Кулїшевої друкарнї, уговляв ся з Кулїшем що до нового накладу творів Гоголя. Кулїш писав Каменецькому 2 марця 1858: „Від видання Гоголя я й не думаю відказувати ся, лише біоґрафія менї надоїла. Але ви забуваєте, що чим більше працї, тим більше наша природа жадає спочинку. А я страшенно напрацював ся над біоґрафією Гоголя. Для нового-ж видання я напишу живу статю, що потече від початку до кінця, як пісня. Сими днями попала менї під руку біоґрафія Байрона при його творах, і я почув уже настрій написати дещо про Гоголя. За границею я напишу про Гоголя на певно, коли не одушевлю ся чимнебудь далеко більше. Але на всякий випадок уважю потрібним пустити свою думку при творах Гоголя по цїлій Росиї. То ще лїпше, як у „Русск-ім Вѣстник-у". Що до того будьте спокійні".[1] І справдї того-ж року 1858 Кулїш написав дві статї про Гоголя та звіщав про се Каменецького 8 серпня так: „В останнї часи я написав не менше десяти печатних листів ріжнородного змісту, і між иньшим дві статї: „Гоголь какъ авторъ повѣстей изъ малороссійской жизни и исторіи", котрі сегодня я й вислав в Русскій Вѣстникъ. Ви побачите, що се тілько початок великої етноґрафічно-критичної працї".[2] Того самого місяця, 25 дня, пише він ще: „21 серпня вислано Макарову посилкою рукопис: Переписка Гоголя съ Ивановымъ, що містить у собі не менше чотирох печатних листів".[3]

Згадані висше дві статї про Гоголя не були друковані в „Русск-ім Вѣстник-у": за те в р. 1859 в книзї „Лицей князя Безбородко" появив ся „Н. В. Гоголь", біоґрафічний начерк Кулїша. В „Основі" за січень 1861 подав ще Кулїш „Замѣтки и наброски для драмы изъ украинской исторіи Н. В. Гоголя". Тим і закінчив свої публїкациї про М. Гоголя. Як бачимо, се довгий ряд праць про житє і дїяльність славного письменника, котрих будучі житєписцї цїлк не могли поминути мовчки.

Крім працї над Гоголем Кулїш зредаґував і видав оповіданя Марка Вовчка 1857 р. Його й на другий рік просили, щоби виправляв оповіданя Вовчка, але він відповів 7 липня 1858:

---

[1] Кіев. 1898. II. 226. [2] Тамже. 240. [3] Тамже. 243.

„Що до Вовчка, то рука моя більше до него не доторкнеть ся. Нехай порівнює мою печать із своїми оригіналами і виправляє після даних мною взірців артистичної редакциї. Коли-ж сам собі не вірить, то нехай йому поможуть иньші люди зі смаком. Я зробив для нового письменника так богато, як ніхто ніколи ні для кого нового і нікому невідомого. Сего з него доволі. Не вік же мені розривати ся з великодушности".[1]) Не мало, видко, має Марко Вовчок завдячити Кулішеви.

Каменецький удавав ся до Куліша 1858 р., щоб той виправив і поезиї Шевченка для друку. Куліш відповів 7 липня „З Тарасовими творами нічого спішити ся. Нехай перше позволять. А коли позволять, то нехай Тарас віднесе ся до мене сам, а я набивати ся з виправками не хочу, бо й так маю богато роботи".[2]) Але як дізнав ся, що готові вийти поезиї Шевченка без його догляду, то зараз писав 8 серпня 1858 до Каменецького: „Скажіть Тарасови, що виданє його творів я приймy на себе. Нехай він не робить себе залежним від Кушелева. Скажіть йому також, що в ріжних моїх статях, наприклад про Гоголя, я підготовляю думку про дозвіл на його твори виписками з него і толками про него. Прикро мені буде відречи ся від друкованого Шевченка в користь рукописного, коли він вийде у сьвіт Бог знає в якім виді. Піддайте йому думку, що тепер він находить ся в зеніті своєї слави, і кождий крок повинен робити дуже обережно, а особливо не маловажити порад того, що так горячо приняв до серця його літературне значінє. Я для него з повістяря зробив ся критиком. Нехай же він не зневажить мене необачним ділом. Між иньшим покажіть йому переписаних мною Гайдамаків. Там кожда протинка обдумана. Нехай він хоч на се зверне увагу".[3])

Кобзаря Т. Шевченка видав Куліш у 1860 р. Так і Шевченко мав не за одно дякувати Кулішеви. Куліш хотів, щоб українська література зросла в повагу, отже дбав, щоб усяка нова книжка була бездоганна.

З давнійших українських письменників Куліш заняв ся особливо Квіткою, котрого цінив дуже високо. „Во істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко, рідко підніймав ся до такого ясного і свобідного мальованя селян шотляндських як наш Харковець позмальовував своїх дівчат, молодиць чоловіків! Тут наче й ху-

[1]) К. Ст. 1898, II, 235. [2]) Тамже, 234. [3]) К. Ст. 1898, II, 241.

дожества не має, бо дивиш ся як на саму правду, що от перед твоїми очима совершаєть ся; а було художество велике у душі в того чоловіка, коли він зміг піднять мужика в світі і в дьогтяних чоботях на таку вишину, що хоч візьми та й посади коло престола Божого".[1]) Так писав Куліш до В. В. Тарновського-батька ще 6 червня 1856. І вже тоді він думав, що „годилось би надрукувать знов Квітчині повісти, бо давні видання нездалі. „Велике-б з того було добро і велика була б вам шаноба од земляків. А я приняв би на себе працю знайти коректора і самому догледіть. Великої ваги було-б се діло".[2]) Куліш хотів очевидно гроший на видавництво. В жовтни 1857 він уже переписував ся з Харковом у справі видавництва повістий Квітки.[3])

Потім заняв ся сим ділом, приготовив повісти до друку і написав передмову. Повісти Квітки друкувала Кулішева друкарня: так він і писав Каменецькому 15 мая 1858 з Женеви: „Основяненка випускайте без передмови, а передмову пішліть до Крузе, давши такий заголовок: „Григорій Квітка і його повісти. Слово на новий виход Квітчиних повістий". А на кінці: „П. Куліш. Хутір Мотронівка. Р. Б. 1858, февраль 18-". Сю брошурку надрукувати тим шрифтом, що і повісти, і продавати при повістях, а окремо не продавати. Все те, розуміє ся, в такім випадку, коли Крузе пропустить з невеличкими змінами".[4])

Як дорога була Кулішеви память Квітки, видко із його слів, писаних дня 7 липня 1858 до Каменецького з Мотронівки: „З Основяненком я поступаю так, як би він живий просив у мене сего. Я сам був би рад на тім сьвіті, коли би досьвідна і добра рука розпорядилась так із моїми творами. А на замітки перогризів (щелкоперовъ) нема що зважати. У них свій погляд на літературу, а в мене свій".[5])

Дня 18. жовтня 1858 він уже звіщав Тарновського: „Сего дня випускаю в сьвіт Повісти Квітки. Мої української передмови цензура не пропустила".[6]) Повісти вийшли п. з. „Повѣсти Квѣтки" і в них була таки передмова про Квітку.

Року 1862 видав ще Куліш „Драматическія сочиненія Квитки" в Петербурзі. Так і в сім виданю творів Квітки Кулішева заслуга не мала.

---

[1]) К. Ст. 1898, IV. 350. [2]) Тамже, 360. [3]) К. Ст. 1898, II. 124. [4]) К. Ст. 1898, II. 228. [5]) Тамже, 235. [6]) Тамже, 131.

Маючи свою друкарню, Куліш бажав видавати і журнал, але що не мав власних гроший і трохи не на кожде видавництво мусів їх роздобувати у заможнійших людий, то й бояв ся відважити ся видавати журнал. Лист Куліша до Г. П. Ґалаґана з 30 березозоля 1857 сьвідчить, що Куліш відзивав ся „на здогад буряків" до сего пана, чи не дав би гроший на журнал. Писав він ось як:

„Напишіть же мені, як вам здаєть ся другий том Записок, і чи треба видавать третій і далї? У мене така думка, що нам би не вадило завести свій журнал, щоб дать южно-руському слову гражданство. Ми збогатили московську річ словами, которих, при їх темноті науковій, у Москалів не було. Тепер треба взять своє з лихвою, не вважаючи, що хозяйствував на нашому добрі Пушкин і иньші. Отсе я, оддихаючи, переложив по нашому перву пісню Чайльда Гарольда так, мов і на сьвіті нема московської речі, а єсть тілько анґлійська да наша. Переложу-ж і три останні і побачите, коли не буде добре. Также само треба переложити Гамлєта, Вільгельма Теля, Ґеца фон Берліхінґена і Ламермурську молоду, щоб виробить форми змужичалої нашої мови на послугу мисли всечоловічній. Шкода, що мені ніколи коло того гаятись, бо треба своє близше діло робити. А як би був журнал, сирічь гроші на його, то можно-б і знайти ручих хлопят, которі зрозуміли-б, що нам треба, і сотворили-б свій язик незгірш од Чехів і Сербів. Тодї-б то явилась словесность, котра свій критериюм мала-б не в зіпсованих панських головах, а в щирих мужичих, навпаки московській. Одно, два популярних созданій — і словесность пустила-б глибоко коріне у свій рідний ґрунт. Думайте про те і наготовте матеріяльного двигателя для журнала; а я вернусь не з порожніми руками і надбаю добра словесного. 24 книжки в год преобразили-б нашу публику, і сьміх був би згадувать про те, що тепер городять про нашу рідну словесность. Спасеніє нашого краю — в нашому слові. Слово земляка укаже землякови, і явить ся сила общественна, которої тепер не має, явить ся воля й дума єдина"[1]).

Ґалаґан не дуже, видко, квапив ся давати гроші на журнал — і так діло застрягло. Але Куліш не покидає своєї гадки про журнал. В осени 1858 він обдумав уже плян журнала, що мав назв-

[1]) К. Ст. 1900, вересень, 240—250.

зати ся „Хата“ і виходити книжками в 20 аркушів 6 разів у рік. У нім українські твори мали мати почесне місце, але наукові статї і більші повісти мали друкувати ся по російськи.[1]) Кулїш мав надію, що Тарновський поможе йому матеріяльно, але не пощастило й тут: „пани“ не хотїли дати гроший, а до того й цензура спинила. „Не буде пуття з журнала, як попали його в свої лапи пани з паненятами!“ писав Кулїш в рік пізнїйше, 28. жовтня 1859 до Каченецького. „Треба як небудь будувать хату, хоть обхідчасту, аби була на сьвітї хата, щоб тілько слава була, що хата єсть. А там одлигне цензура, то й періодична хата явить ся“.[2]) Стративши надію на журнал, Кулїш і не займав ся дуже альманахом „Хатою“, що був малим результатом великих плянів. Не хотїв мати короводів із цензурою та з сотрудниками, бояв ся, щоби „при своїй простотї в розмовах із авторами не спротивив їх собі ще більше. Надоїло йому сварити ся з людьми“.[3]) Але альманах „Хата“, що вийшов у першій половинї 1860 р. — се таки заслуга передовсїм Кулїша. Альманах сподобав ся, як каже Кулїш у листї з Василївки 10 мая 1860: „Хата сдѣлала здѣсь впечатлѣніе сильное и Галаганъ съ братіею очень глупо считаетъ вреднымъ изданіе этой книги. Что поднимаетъ въ обществѣ лучшія человѣческія чувства, то можетъ быть вредно для однихъ лицемѣровъ и плутовъ“.[4])

В „Хатї“ були надруковані три поезиї Кулїша з 1847 р. п. з. Три сльози дївочі, перший акт драми „Колїї“ і „Погляд на українську словесность“.

Давнїй плян видавати журнал здїйснив ся аж 1861 р., коли почала виходити „Основа“. Кулїш таки осяг своє. Хоч він не був офіцияльним редактором сего журнала, але був найпильнїйшим доставцем усякого лїтературного матеріялу і в адміністрациї журнала з початку мав важне слово.

Заким оглянемо Кулїшеві працї, друковані в „Основі“, треба нам перше завернутись о кілька лїт назад і подивити ся, що свого написав тодї Кулїш. Видаючи з таким завзятєм чужі твори, він не покидав і власної роботи. В роцї 1858 він крім меньших статий як ось Про київських богомольцїв і сьвятки: про Галичину.[5]) писав повість Липовыя пущи, перероблив її, змінював, але не докінчив, не йшла робота.[6])

[1]) К. Ст. 1898. II. 131. [2]) К. Ст. 1898. IV. 350. [3]) К. Ст. 1898. II. 372; пор. також 394: З Хати друкуйте що хочете, як хочете. Лист до Каменецького. [4]) К. Ст. 1898. II. 384. [5]) Тамже. 238—239. [6]) Тамже. 236, 377 і 379.

Рік 1859 був богатший на літературні твори від попереднього. Куліш написав тоді Повѣсть о Южной Руси. З початку сеї праці, коли він дістав її в руки, не був рад; бачив, що було зле написано — нерівно і неповно. Цензура повиривала богато місць.[1]) В маю написав третю главу „повѣсти“ про топоґрафію України, а четверту, про етноґрафію старинної України, лишив собі на літо.[2]) Мав намір не кінчити студиї на тім, лише вести дальше, але Каменецький не писав йому, чи праця подобає ся, так він у вересни написав четверту главу і тим закінчив поки що працю.[3]) Вона появилась потім в „Народномъ Чтеніи“ за рік 1859 і 1860.

Здаєть ся, не з великою охотою ладив він сю студию, бо рівночасно писав — і то з великим одушевленєм, нову повість. Про неї читаємо в листї з 12 вересня 1859 так:

„Нинїшнїй день — один із найщасливійших у мойому житю: Я скінчив роман, задуманий на Волзї[4]) і початий в Малинівцї. Назва сего романа — Исправницкая дочка; він містить у собі коло 23 аркушів або троха більше; він докаже моїм другам, що я ще живу на сьвітї, — тим другам, що майже всї показали ся дурнїйшими і тому гіршими від моїх ворогів. В сїм романї я зілляв комічне з патетичним, і знаю, що се — найлїпший мій твір. Що я був оживлений думкою і чутєм, яке ледви поміщало ся в слові, — доказ сего ви побачите на самій рукописи, котрої 9/10 написано без усяких поправок, як під диктат“.[5]) Сей роман хотів він надрукувати в Русск-ім Вѣстник-у, передав його цензорови Гілярову[6]) — і далї ми вже не находимо в листах Куліша звістки про него.

Заголовка „Исправницкая дочка“ не має ніякий друкований Кулїшів роман; а в „Русск-ім Вѣстник-у“ за 1859 друкована більша повість „Майоръ“. У ній ніякої іcправницької дочки нема; за те є іcправницька дочка Ніна в „Украинскихъ незабудкахъ“, оповіданю недокінченім, а друкованім у Основі 1861 р. Уже Петров замітив, що „Майоръ“ і „Украинскія незабудки“ досить подібні між собою змістом і характером.[7]) В обох творах виступає навіть одна і та сама особа Іволгин; лишні-ж

---

[1]) К. Ст. 1898. II. 371. [2]) Тамже. 372 і 374. [3]) Тамже. 376. [4]) Се було того-ж року 1859, як Куліш подорожував по Волзї. [5]) Нар. К. Ст. 1898. II. 379. [6]) Тамже 378. 380. [7]) Очерки ист. укр. лит. 273.

особи нагадують одні одних. Огоновський перечив ся за те з Петровим, казав, що крім Іволгина всї иньші особи в „Украинскихъ незабудкахъ“, се характери зовсїм окремі, до котрих нї один тип повісти „Майор“ не подібний.[1]) Але дїло не в подібности осіб, тілько у сфері думок, з яких вийшли оба твори. Тож коли ми пошукаємо роз'ясненя сего питаня в Кулїшевих листах, то найдемо, що гадка Петрова була оправдана.

Лїто 1859 р. по повороті з подорожи по Европі прожив Кулїш у Малинівцї на Хоирі. Три місяцї проседїв він там за роботою і той час уважав найщасливійшим у своїм житю.[2]) Тодї він і написав „Исправницкую дочку“. Пробував ще писати роман Липовыя пущи, але не обдумав добре пляну і робота не йшла. Так само почав ще иньшу повість п. з. Скандалъ, але й її покинув, бо не обдумав завчасу пляну. Роман же „Исправницкая дочка“ він уважав „архиукраїнським“ і бояв ся, що цензура дуже його обріже, коли схоче його друкувати в журналї, де Українцї верховодять. Тому й рішив ся дати його у „Русскій Вѣстникъ“.

В нецїлий місяць потім, як Кулїш скінчив роман „Исправницкая дочка“, він 8 жовтня 1859 повідомляв Каменецького з Москви, що пише „большую повѣсть въ противоположномъ тонѣ“. І мова тут не про „Липовыя пущи“, тілько про иньший роман, бо тут же додає він: „Я истощилъ всѣ усилія продолжать Липовыя пущи и не могъ продолжать, а это само пишется“.[3]) Що повість „въ противоположномъ тонѣ“ мала бути іменно pendant-ом до „Исправницкой дочки“, видко з зіставленя сих двох речень, де в першім говорить ся про Испр. дочку: „Маю надію добути значні гроші за свій роман і поповнити ними недобори. Пишу більшу повість у противлежнім тонї“.[4])

Відповісти цїлком певно на питанє, яку саме повість мав Кулїш на думцї, коли писав се, поки що трудно. Кулїш написав кілька повістий, у котрих можна бачити одно жерело; се є повість Майор, Укр. незабудки, Старосвѣтское дворище і Другой человѣкъ. Житєписець Кулїша каже рішучо, що Кулїш в лїтї 1859 в Мотронівцї написав „Майора“[5]); у згаданім же листї говорить ся про Исправницьку дочку, яка іменно є героїнею „Украинскихъ

---

[1]) Ист. лит. русской III. 1. 170. [2]) К. Ст. 1888. II. 376. [3]) К. Ст. 1888. II. 379—380. [4]) Тамже. 379.

[5]) Правда, 1868. 322. Се споминно відомість від самого Кулїша.

незабудокъ". Про обі ті повісти не можна сказати, що вони собі протилежні; у них навпаки той самий тон. Виходить з того, що Куліш в осени ще раз переробив „Исправницьку дочку", а радше зробив з неї дві повісти і з них одну, Майора, дав друкувати. Відмінний же тон супроти обох сих повістий видко в двох иньших повістях: „Старосвѣтское дворище" (вийшло 1860 р.) і „Другой человѣкъ". Обі сї повісти, се трохи чи не той же „Скандалъ", про який згадує ся в листі. Які врешті метаморфози переходили сї повісти, се питанє треба лишити до лїпших часів, коли буде видана житєпись Куліша: нам потрібно тілько ствердити, що сї повісти вийшли з одної сфери думок, яким пізнїйше приглянемо ся, — і то вийшли під конець 50-их років. Сюди очевидно належить по змісту і Кулїшева „Поѣздка въ Украину", де говорить ся про деморалїзацию народу близько казьонних доріг і показаний дуже поганий схотритель станції.

Року 1860 Куліш видав чотири томи своїх давнїйших російських повістий, а то: Чорну раду, Алексѣя Однорога, Воспоминаніе дѣтства, Майора і Потомки гадяцкихъ Гайдамакъ. Видавши ті повісти, він написав нову повість Тайна. Про неї находимо ми вістку в листї Куліша до Юзефовича з 8 лютого 1861 р.:

„Радую ся — писав Куліш — що Михайло Антонович Грабовський, найлїпший і найбільш независимий критик з усїх, що появляли ся в нашім кружку, звертає увагу на мої повісти.[1]) По старій приязни я похвалюсь вам, що я тепер пишу лїпше, тому, що став більше вибагливим у виборі і обробленю предметів. Жаль, що менї не прийшло на думку прочитати вам у Київі свою повість Тайна, котрої довго ще не пропустить цензура. Я хотів написати таку річ, що нїчого не втратила би,

---

[1]) Куліш переслав Грабовському через Юзефовича свої повісти. Грабовський прочитав їх і в листї з 12 січня 1861 сказав свою думку про них Кулїшеви. Цїлий сей довгий лист надрукований у Правдѣ 1862, стор. 284—285. Грабовский був против тенденций у белетристицї: тому найбільше подобали ся йому: Тенісові, Улиця Терепилка і Яков Яковлевич; в Майорі він добачив тенденцийність, у Потомках гайдамаків не подобало йому замішаня про гайдамаків. В історичних повістях Куліша добачив менше артизму. В листї багато комплиментів для Куліша: за Тенісом порівнав Грабовский Куліша з Діккенсом, за Потомків гайдамаків з Ірвінгом Вашінґтоном. В кінци лист дуже характеристичний для відношини Куліша до Грабовского.

якби її перекласти на мову Боккачіо, Сервантеса, Ґете або Мекоєя, і мабуть осягнув се. Костомарів дуже вдоволений нею".[1])

Повісти „Тайна" Куліш не надрукував: за те від 1861 р., особливо по смерти Шевченка, став він частійше писати поезиї. Друкував він їх у „Основі" 1861 і 1862 р. і з них зложив книжку п. з. „Досвітки, думи и поеми", видані 1862 р. Небезпідставна думка, що по смерти Шевченка Куліш бажав поповнити ту недостачу в українській літературі, яка взяла ся через смерть великого поета. Сам він признав ся у поезиї „До братів на Вкраїну", що „мовчав, словом не озвав ся, поки батько український піснею вливав ся", але „хоч мовчав устами, співав він душею, та бояв ся з Тарасом різнити кобзою своєю".[2]) По смерти-ж Шевченка Куліш писав „брату Тарасові на той сьвіт" (се епільоґ до поеми Настусї), що докінчає його роботу.

„Докінчаю, брате,
не загину марне,
вішу Україну,
хатір безталанну".[3])

Ся слова й були написані того року, коли помер Шевченко. Тоді, 1861 р., літом жив Куліш у Ніцці, Монако, Ґенуї разом з Костомаровим, потім сам був ще у Відні, звідки Дунаєм поїхав у Туреччину. Вернувшись із Туреччини оспинив ся він у хуторі Василівці у матери Гоголя в Полтавщині, де зложив поеми „Великі проводи" і Настуся".[4]) З того-ж року 11 серпня є такі звістки в Кулішевім листі до Каменецкого: „Прочелъ я въ Полтавѣ кой-кому сочиненія Дунайскаго поета (Куліш розумів тут себе) и всѣ пришли въ восторгъ. Я радуюсь своей находкѣ. Скоро ожидаю еще надсылки съ Дуная".[5])

Земляки очевидно намовляли Куліша писати поезиї, хоч були й такі, як нпр. Нос, що радили йому покинути вірші. Куліша не переконували такі порадники, як Нос; він і відписав Носови 22 берез. 1862 р.: „Радите менї покинути вірші, а того й не знаєте, що до мене пишуть люде дуже письменні: „От ваша дорога! От коли ви на її натрапили!" Так як же тепер порадите менї: чи вас чи тих людей слухати? З роду я ще нї вкого не питавсь дороги і питатись не буду. З роду я все по своїй уподобі

[1]) К. Ст. 1899, I, 322. [2]) Основа 1862, кн. 2, 30. [3]) Там 1861, II, 12. [4]) Нотатки [illegible] и Основа 1862. III, 1, 112. [5]) К. Ст. 1898, III, 134.

робив, і робити буду. Ото не гарна річ, як знав би чоловік, що воно ні до чого, тай робив. А коли він певен, що воно дуже потрібне і що воно-б його замучило, коли-б він не виявив на сьвіт, то вже тут шкода раяти! Ви забули, що не всякий город зветься Черніговом, а я добре знаю, що пишу не для одного Чернігова. Так нехай уже воно так буде, як душа моя велить мені".[1])

Крім поезий помістив Куліш у „Основі" свої повісти, написані давнійше: Другой человѣкъ, Липовыя пущи (початок романа) і Украинскія незабудки. Надрукував також менші оповіданя, як Гордовита пара і Січові гості (Людська память про старовину) і и. З історичних статий друкованих в Основі важнійші отсї: История України од найдавнійших часів (передне слово і перша глава), Хмельнищина і Виговщина (дві останії популярні студиї вийшли окремими книжками). Зі своїх літературних, етноґрафічних і полемічних статий помістив тут Куліш отсї: Климентий, Котляревський, Артемовський-Гулак, Гоголь, Чого стоїть Шевченко яко поет народній? (у третім Листї з хутора 1861), Простонародность въ украинской словесности, Полякамъ объ Украинцахъ і Поѣздка въ Украину. Крім того надрукував Куліш в Основі кілька Листів з Хутора про всякі справи.

Коли „Основа" перестала виходити, Куліш помістив у „Вѣстник-у югозападной и западной Россіи" три відривки із свого історичного романа з початку XVII століття, а то: Встрѣча, Братья і Два стана. Може бути, що се вирвки із повісти „Тайна", написаної 1861 р., про котру Куліш писав, що її довго ще цензура не пропустить.

Навязавши зносини з галицькими руськими народовцями, він оголосив тоді у Вечерницях (1862) іділлю: Дівоче серце, а в Меті (1862) повість Мартин Гак, недокінчений роман Брати (1864) і історичну розвідку „Руїна" (1863 і 1864, недокінчену). Дрібнійших творів і перекладів відомих уже Кулішевих творів і не числимо.

Отсї ріжні неподокінчувані роботи сьвідчать між иньшим також про те, що хоч Куліш у початках 60-их років мав у земляків велику повагу, а в р. 1861 за свої наукові праці став спершу членом-кореспондентом, а потім і дійсним членом „Императорскаго

---

[1]) К. Ст. 1899. апрѣль. 9.

русскаго Географическаго общества", то проте обставини його житя складались щораз гірше, так що не було в нього потрібного спокою й вигоди до роботи. Перший клоніт мав з „Основою"; не міг дійти до ладу з редактором, а своїм шурпном, і перестав займати ся адміністрацією журнала. Вже в самих початках істнованя журнала Куліш був дуже невдоволений з редактора Основи за його необережне поступоване з українською мовою; на редактора нарікав він і 24 квітня 1861 в листї до Бодянського: „Основа свуется Богъ знаетъ какъ, чему я не причастенъ, удалихся бо и умыхъ руцѣ мои отъ всѣхъ распоряженій и даже совѣтовъ, зане редакторъ возмнилъ себя быти мудрѣйша паче всѣхъ земнородныхъ".[1]) Особистий характер редактора Основи був такий, що причинив ся до упадку журнала, господарка була недобра, і журнал в осени 1862 упав.[2])

Небавом упала й друкарня Кулїшева:[3]) він саме почав будувати собі хутір Піддубень коло Мотронівки, а не мав гроший, попав у довги і жив у великих злиднях. Але і в ті часи не покидав роботи, бо писав Історию боротьби козаків з Ляхами за Павлюка і Острянницї. Крім того зладив бу тодї також переклад анґлійскої історії Мекулея.[4])

(Про побут Куліша в Петербурзї в роках 1845—1847 і 1851—1853. Знайомість з московськими славянофілами. — Аксакови і Куліш. — Кримска війна. — Добро маси як провідна гадка в Кулїшевих працях: історичних, беллетристичних і літературно критичних. — Вплив Грабовського. — Відносини Куліша до Росиян і Поляків).

Підчас свого першого побуту в Петербурзї в роках 1845—47 Куліш, як сам признав ся, не познайомив ся з нїким таким що міг би мати вплив на нього, крім Плетньова. Інтересно було би знати, чого навчив ся Куліш від сего приятеля та порадника Пушкина, Гоголя і инших що найлїпших російських письменників, — на жаль відома переписка Куліша не каже нам нїчого. Діяльність Куліша в Тулї і зараз по повороті з Тули не показує, щоб Куліш зі знайомости з Плетньовим витяг якісь провідні гадки для себе; ті думки, які він тодї висловлював, були що до свого змісту ті самі, що й до знайомости з Плетньовим.

---

[1]) К. Ст. 1897. IV. 479. [2]) К. Ст. 1899. за март 143 і мая 73. [3]) Нет. лит. рук и Ок. Основяненко III. 1. 113. [4]) Пробуждение природы и прогресса исторической жизни Кочубинского. кн. Провід. 1868. стор. 312.

Величане патриярхальних звичаїв у „Потомках українських гайдамаків“, що відповідало і поглядам славянофілів, давало би деяку підставу до здогаду, що Куліша займав російський славянофільський рух; але се величане виходило також і з давнійших поглядів Куліша, до побуту в Петербурзї. З самим же Плетньовим Куліш по повороті з Тули розійшов ся. Про се писав він 1873 р.: „Годъ и мѣсяцъ холостой моей жизни передъ 1847 годомъ я прожилъ семьяниномъ между семьею Плетнева. Потомъ онъ женился во время моего пребыванія въ Тулѣ и уже никакъ нельзя было возстановить прежнихъ отношеній. Исчезла простота, которая теперь у насъ царствуетъ и которая царствовала въ домѣ Плетнева, даже въ изящнѣйшемъ видѣ“[1]).

Підчас другого побуту в Петербурзї в роках 1851—1853 Куліш працював у „Современникѣ“. „Современникъ“ — як каже Куліш — за ним просто волочив ся, але він на стілько не був привязаний до сего журнала, щоби оставати ся при нїм за всяку цїну; він писав і в противнім Современникови журналї „Отечественныхъ Запискахъ“ Краєвского і просто був рад, що міг один журнал лякати другим та користати з того[2]). Нехай се було і в дусї тодїшнього часу, що той самий писатель поміщав свої твори в ріжних журналах: Куліша при тім оправдувала й потреба зарібку; але й се інтересне, що він не пристращав ся до нїкого з петербурських западників. Він навіть рад був, що Бог виніс його живого й цїлого з болотньої петербурської цивілїзациї на хутір, де не потребував читати і слухати ріжних змагань друком і словами. Які ті змаганя могли бути тодї, в часи реакциї, се знаємо з історії російської лїтератури. Слїду з них у Кулїшевих творах не видко, хиба що прийшлось би Кулїшеві „Воспоминанія дѣтства“ уважати наслїдком модної тодї в Петербурзї теориї штуки для штуки. Так і має ся враженє, що Куліш підчас першого свого побуту в Петербурзї стояв осторонь від тамошнїх змагань. Натомісь листи і твори Куліша сьвідчать, що він далеко більше хилив ся до московських славянофілів з часу, як пізнав Аксакових.

Виїжджаючи на Україну в р. 1853, щоб жити на хуторі, він брав із собою „весьма порядочную библіотеку“, щоби на дозвіллю „пополнить пробѣлы памяти, которыхъ множество“, а крім

[1]) К. Ст. 1893. I. 121. Плетнева позичив Кулїшеви пишет рубли на господарство в роках 1852—1854; гляди про се у Правди 1898, ст. 314. [2]) Перше К. Ст. 1897. IV. 454.

того зібрав книжки для лїпшого вивченя Самозванщини[1]). І справдї в тих роках 1853—1855 він пильно займав ся історією. В його тодїшнїх листах до Бодянського повно звісток про найдені старі книги, в котрих він між иньшим находив і неприхильні відзиви про козаків. Було би цікаво, якби можна дізнати ся зовсїм докладно, що Кулїш у тих трьох роках читав; але не маємо до того потрібних звісток. Одно тілько бачимо, що в той час дозрїли Кулїшеві думки про відносини України до Росиї і Польщі; а що ті погляди дуже сходять ся з поглядами російських славянофілів і Поляків, як Грабовського, то нам і треба шукати розвою Кулїшевих думок у знайомости з сими людьми і їх працями.

З Аксаковими познайомив ся Кулїш мабуть у осени 1852 р. коли переїздив через Москву. „Но знакомство съ домомъ А. меня вознаградило за просрочку нѣсколькихъ дней“ — так писав Кулїш у листї з 8. падолиста 1852[2]), затаюючи цїле імя Аксакових мабуть тому, що Константин і Іван Аксакови були тодї під поліцийним дозором[3]). Але тодї був Кулїш у Москві лише короткий час і тому писав Бодянському в лютім 1853: „Весною ми маємо намір проїхати через Москву на Україну. Се буде в місяцю маю. Тодї познакомимо ся з Москвою докладнїйше, а менї того й треба: може я зберу сили і зображу старинних Москвичів у їх столицї“.[4]) Весною і в осени 1853 року Кулїш справдї переїздив через Москву; але що ми з того часу маємо тілько Кулїшеві листи до Бодянського, а з Бодянським бачив ся Кулїш у Москві, то й нїщо дивного, що в пізнїйших листах не писав сего, що оповів устно в Москві про свої сходини з Аксаковими. Але проте є численні звістки з 1853 року, котрі сьвідчать, що Кулїш тодї знав ся вже добре з Аксаковими[5]).

Знайомість з Аксаковими ще-б сама собою нїчого не значила в оцїнцї Кулїшевої дїяльности, якби не відгоміи у сїй дїяльности тих думок, яких Аксакови боронили. У Петербурзї в початках 50-их років лїтературний рух запустів: за те в Москві, де жили Аксакови, було хоч яке-таке самостійне житє і навіть неначе якась опозиция. До сеї опозициї належали саме Аксакови, батько Сергій і сини його Константин і Іван Аксакови, провідники московського славянофіль-

[1]) Тамже 1897, IV, 279. [2]) К. Ст. 1897, IV, 266. [3]) Нерозайдіть у листі з 25. серпня 1853: „Хочу [illegible] більш [illegible] біографії [illegible] [illegible] [illegible] Аксаковых — [illegible] Аксаковых, від котрих [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]“ К. Ст. 1897, IV, 277. [4]) Ibid. 258. [5]) Ibid. 450, 453, 454, 457 і д.

ського руху. Знайомість з ними втягла Куліша у сферу думок московських славянофілів. Старий Аксаков був представителем давнього славянофільства, його сини — новійшого. Отсему славянофільству й треба й нам приглянути ся на хвилину, щоби потім порозуміти Куліша.[1])

Старі славянофіли були люди побожні, боронили православну віру, дуже любили свою вітчину, думаючи, що нема красшої над неї, і дивили ся на всї її інституциї як на щось цїлком бездоганне і сьвяте. Під впливом ідей Шеллїнґа і Геґеля дійшли вони з часом до думки, що Росиї припадає роля здійснити гуманні демократичні ідеї, яких не могла виконати Европа.

Дальший хід думок у тій справі розділив славянофілів на два табори, бо коли поставлено питанє: чому саме Росиї припадає ся роля, одні сказали: тому, що Росия tabula rasa, не має ніяких традиций, що перешкаджали-б їй, так як се діє ся в західній Европі, здійснити великі ідеї; другі-ж казали: саме тому, що в Росиї дуже сильні традициї і то такі, що поможуть здійснити великі ідеї. Першої думки вхопили ся люди, що найбільше виреклися традиций; другої-ж ті, що жалували за традициями. Оттак повстали западники і славянофіли.

Історичні праці славянофілів, особливо К. Аксакова, доказували, що росийська держава — то оснований на довірю союз народа з властю, землї з государством. Росийський нарід показували вони як вибраний Богом нарід, призначений відродити Европу. Моральну висшість у будуччині приписував Хомяков не Ґерманцям — завойовникам і аристократам, лише Славянам — рільникам і ремісникам. Киреєвский і К. Аксаков величали простоту Росиян. Всї-ж славянофіли були люди побожні і демократи і не противні свободї слова та суспільним реформам; навпаки, вони сильно боронили справи знесеня кріпацтва, свободи жінщин і т. п. Свою-ж прихильність до народу виявляли навіть тим, що носили мужицьку одежу. В естетичних питанях славянофіли були прихильниками штуки для житя, а не штуки — для штуки, отже жадали пропаґанди корисних ідей і в творах штуки.

Через реакцию 50-их років виділила ся з поміж славянофілів консервативна фракция т. зв. почвенників, зібраних коло „Москвитянина", що бачила у кождого народа свій окремий тип, не

---

[1]) Нер. про славянофілів в Ист. нов. лит. 1848—1892 А. М. Скабичевского. Сп. 1893, ст. 25—48.

признавала солїдарности ріжних народів, отже й не признавала Росиї ролї просьвітительки і провідниці всїх народів у будущині. Повстали ті почвенники по 1848-ім роцї, в епоху загального розчарованя і реакциї. І самі вони були реакціонери.

Живучи і в Петербурзї і в Москві, бодай переїздом, Кулїш пізнав і западників і славянофілів. До западників його не тягло; він як історик і етноґраф не міг впректи ся традициї народу, котрі як раз збирав і любив. До почвенників не тягло його також; він в реакціонери не годив ся; сам жеж від реакциї мусїв терпіти! „Чи Москвитянинъ все еще въ рукахъ безсмертнаго Концея?“ питає ся Кулїш Бодянського в листї з 3. квітня 1854[1]) і се глумливе питанє відслонює нам хоч потроха погляд Кулїша на почвенників.

За те московські славянофіли могли справдї припасти Кулїшеви найбільше до душі. Брати Аксакови, саме тодї, як Кулїш завів з ними знайомість, були так само під полїцийним доглядом як і Кулїш. А їх пересьвідченя були дуже близькі до Кулїшевих думок. Кулїшеви треба було тілько погодити ся з їх гадкою про культурну задачу Росиї, про принципи, на котрих вона стояла і стоїть, про простоту росийського народу, і він, хоч і Українець, міг дуже добре жити зі славянофілами. І він таки й жив з ними, друкував у їх журналах свої твори, і високо цїнив їх не тілько тодї, але і в старости.

Знайомість з Аксаковими тягла ся довший час; Кулїш просто полюбив сю сїм'ю. Уже 1 сїчня 1856 писав він Тарновському: „Старий Аксаків просить прислати йому росийську Чорну раду. Я вже давно говорив з ним про се і для того приготовив чистий примірник, що тепер находить ся у Мих. Влад. Юзефовича... „Воспоминанія“ Аксакова просто — чудесні! Се зовсїм не автобіоґрафія, а історія серця матери, в високій мірі вдячного... На мою думку, се одна з найлїпших книжок в родї оповідань, які я читав. Я можу бути пристрастний до Аксакова, котрого дуже поважаю і люблю, але слези, що не давали менї читати його споминки, переконують мене самого, що тут було щось глубше, як приятельська прихильність.“[2]).

Отже саме в пору, як кінчила ся Кримська війна, як московські славянофіли збирали ся видавати свій журнал „Русская Бе-

---

[1]) К. Ст. 1897, IV. 457.

[2]) К. Ст. 1898, II. 111—112. Говорить ся тут про книжку „Семейная хроника и воспоминанія Багрова внука“ С. Т. Аксакова, що вийшли 1856 р. —

сѣда", як Кулїш вебавом мав дістати дозвіл посилати свої твори у звичайну цензуру, він уже так пізнав старого Аксакова, що дуже поважав його і любив і вже умовив ся з ним дати йому російську „Чорну раду" для „Русской Бесѣды", в котрій від початку її в 1856-ім роцї енерґічно працював Константин Аксаков, а потім і Іван Аксаков. Стверджене отсих зносин з московськими славянофілами, а що більше: стверджене симпатиї до них, якої не вирік ся Кулїш і в старости, дає нам відповідь на деякі питаня про його діяльність у 50-их роках.

Інтересно було би тут ще знати, що Кулїш думав підчас кримської війни 1853—1856 про саму Росию — час сеї війни як раз сходить ся з часом його знайомости зі славянофілами — але звісток про се ми не маємо. Аж з лютого 1856, коли вже запосило ся на мир, находимо в Кулїшевих листах звістку про ювилеї Щепкина у Москві, де тодї був і Кулїш. Константин Аксаков підніс тодї тост за загальну опінїю — і гостї з одушевленя поломили кілька крісел. Оповідає Кулїш і про обід даний купцями севастопольським героям, і каже при тім: „Общественное мнѣніе дѣлаетъ въ Москвѣ успѣхи. Громко говорятъ противъ чиновныхъ низостей; пишутъ исполненныя благороднаго негодованія письма; противъ мира возстаютъ всѣ сословія, даже и купцы. Здѣшній извощикъ и ремесленникъ слѣдитъ за политическими вѣстями съ трепетомъ патріота и выражаетъ свое сужденіе въ харчевняхъ и на рынкахъ, какъ у себя дома. Москва была і есть сердце Россіи; нельзя не восхищать ся ею и въ чужѣ."[1])

Кулїш переїздив тодї через Москву у Петербург закладати свою друкарню і попри свої пляни, які лучив із сею друкарнею, мав намір помагати і московським славянофілам. Дня 7 марта 1856 писав він до Тарновського: „Що сказати вам про Москву? Москва дає обід за обідом героям теперішньої війни і з надмірного нахилу до національности не може всидїти на місцї та заняти ся роботою. Тому в неї два журнали, в котрих нема що друкувати. Непорядки в Русск-ім Вѣстник-у нічого не значать в порівнаню з непорядками в Русск-ій Бесѣд-ї. Сегодня кажуть менї, що не будемо видавати, коли не пропустять таких то статей, а завтра Кошелев, не спитавши иньших, друкує оголошенє, яке ви мабуть уже

Треба також зазначити, що С. Аксаков дав Кулїшеви на видатки: Записки о жизни Гоголя-вісімсот рублїв. — Глинка про це у Правдї 1868, 312.

[1]) К. Ст. 1888, II, 114.

дістали. По волї судьби й я опинив ся в сїй чесній компанії добродушних крикунів, хоч сам я найбільше мовчазливий зпоміж грамотіїв. Я дав їм повість і обіцяв надрукувати у них переклад Чорної ради, коли буде виданий оригінал! А чей є надія, що його видадуть."[1]) Тут усе і в дальших листах оповідає Кулїш про ті ріжні надії, які настали в Росиї по закінченю кримської війни, як про знесеве кріпацтва[2]) і т. п. Кулїш був пересьвідчений, що „богато добра зробила Росиї теперішня (кримська) війна. Се кажуть не лише ті, що нїколи не бачили, як ломають ся кости і бють ся черепи... Тепер хоч заговорило все благородне в Росиї, як би уладити добробит найбільшого числа людей у державі, а до війни чи богато умів займалось сим питанєм?"[3])

І от саме в той час він зладив статю „О духовномъ соединеніи Южной Руси съ Сѣверною", що була потім епільоґом до Чорної ради, і в сїй статї він сказав, що своєю хронїкою хотїв доказати „политическое ничтожество Малороссіи" і „нравственную необходимость слїянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ." Сама Чорна рада, як відомо, і не дуже то так доказує „политическое ничтожество" України — єсть же в нїй списані і додатні обяви історичного житя України, задля чого російські критики обернули Кулїшеву думку так, що ось, мов, скілько Росия зискала через злуку з Україною! — але тут уже дїло не в самій хронїцї, а в бажаню Кулїша, вважати її доказом полїтичної недозрілости України в часї її злуки з Московщиною. Хронїка сама собою, тому що була писана і поправлювана протягом коло десятьох років, могла доказувати і те, що Кулїш думав про історию України в початках 40-их років, і се, що думав десять лїт пізнїйше; але епільоґ її вязав ся тїсно з Кулїшевою „Повѣстью объ украинскомъ народѣ" з 1846 р. У тій повісти розбирав він відносини України до Росиї і говорив на здогад буряків, що Україна могла би бути самостійною, як би не зрада шляхти і не панованє Москви, що вбила українську народність. Але своїх гадок не вважав він ще тодї певними. Коли ж він десять лїт пізнїйше говорить уже про „нравственную необходимость слїянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ", то видко, що за той час від 1846—1856 він сам рішив собі се питанє, яке мулило його при писаню „Повѣсти объ укра-

[1]) К. Ст. 1898. II. 114. [2]) К. Ст. 1898. II. 120. [3]) К. Ст. 1898. II. 118 і 119.

нескомъ народѣ." Рішав він його, як бачимо, в неґативний бік, добачивши на підставі своїх студий в історії України богато таких обявів, що на його думку не давали їй права на державну самостійність. Сьвідомість отсеї низшости України в порівнаню з иньшими „государниками" і „культурниками", як Куліш називав потім то Росиян, то Поляків, — сьвідомість отся, потверджена епільоґом до Чорної ради, то був перший крок по тій дорозі, котрою він дійшов до відмови Україні й иньших заслуг.

Під якими то впливами могла виробити ся в Куліша отся сьвідомість низшости України а висшости Москви або Польщі? Щоб така сьвідомість могла в кого небудь повстати, треба раз сумнівів що-до минувшини своєї вітчини, а друге: певности що-до сили і зрілости иньших країв чи то держав. Сумніви що-до історії козаччини і моральної вартости її взяли ся у Куліша під польським впливом і з намагання служити правді; але звідки взяла ся його певність що-до висшости Росиї як держави?

Мені здаєть ся, що як розважити історичні досліди славянофілів, котрі саме тоді й доказували безнастанно висшість Росиї від усіх европейських держав, — як розважити зносини Куліша з сими славянофілями, зносини, що певно не обмежували ся на самій особистій знайомости з ними, але обнимали і пізнане їх історичних дослідів, — то можна не без основи сказати, що іменно російські славянофіли рішили Кулішеві сумніви що-до злуки України з Московщиною. Куліш погодив ся з думкою про висшість „государників" Росиян, котрих держава основувала ся після науки славянофілів на довірю народу до власти; бо коли сам розважив свою Чорну раду, то бачив, що в Україні такого довіря народу до власти не було. Вся Чорна рада справді показувала не те саме, що добачували славянофіли у своїй історії. Отсе й була найважнійша причина, чому Куліш разом із славянофілами вдарив поклін перед російською державою. А кримська війна, в котрій Росия справді показала богато геройства, разом із надіями, які вона збудила, була до того другого немаловажною причиною. Здаєть ся, що така хоч у приближеню була психольоґія розвою Кулішевих історичних пересьвідчень; при чім справа йшла не про зміну поглядів, бо Куліш ще 1844 р. писав: „это и хорошо!", що злучено полудневу Русь з північною, а тільки про рішене сумнівів, які Куліш мав у тій справі.

Позбувши ся раз сих сумнівів і признавши висшість північної Руси, Кулїш зовсїм консеквентно мусїв згодити ся і з славянофільськими поглядами на офіцияльну російську народність, що збудувала велику російську державу, і на простоту і скромність народу, що мав у будуччині відродити Европу. І ми справдї у Кулїшевій дїяльности вже в 50-их роках бачимо розвій гадок у сїм напрямі. Тому, що ствердженє сего розвою потрібне нам буде пізнїйше до Кулїшевої „Исторіи возсоединенія Руси", то ми вже тепер мусимо доказувати сей розвій поглядів Кулїшевими листами і працями з 50-их років.

Дня 19 січня 1857 р., коли ще Кулїшів епільоґ до Чорної ради був у цензурі, він писав до Юзефовича: „Спасибі вам, високоповажний пане земляче, за гроші, що прислали на Чорну раду, ще більш за добре слово, котре ви до мене обернули. Хоть ви пишете і не по нашому, да не зовсїм же й по чужому; бо ми Московською Землею не ворогуєм і любим московську словесность, як і свою руську. Сохрани нас Боже Московської Землї одбігати! Се тілько Москалї нас одбігали, кидавши нас то ордї, то Ляхам на поталу. Раз одцурались вони нас, як уломив ся Батий у Золотії ворота, а в-друге — по ганебному Андрусівському договору.

І нїхто Вкраїнцїв не рятував,
нїхто за їх Богови молитов не посилав;
тілько сьвятий Бог наших не забував,
тілько Він теє знав, що Він думав, гадав, замишляв,
як невзгодини на вкраїнську землю посилав...

Знав Господь, що з нами дїє і на які учинки, на які подвиги готує. Загартувалось наше серце в бідах і напастях і сняє душа наша, яко злато седмерицею іскушенно. Шукай чого иньшого по тих Суздалях, Псковах та Тамбовах, а щирого серця, а душі сьвятої не забивайсь шукати на чужину, — не знайдеш нїгде такої, як дома. Не про єдиницю веду я річ, а про великії сонми; бо що казати про єдиницю, коли „Господь может і от камене воздвигнути чада Авраамови?" Сонми, сонми велике дїло роблять, як настане велика година! Сонми рождають із себе великих чоловіколюбцїв, великих граждан, великих мудрецїв. Із сїеї то ріллї благодатної виростає насищающеє і плодотворящеє жниво; а нїгде не родить духовного жнива більш, як на Вкраїнї, — тілько що женцїв мало, і треба нам благати Бога, щоб вивів більш женцїв на

ниву свою. А поки що, будем чинити так, як чинили наші предки. Москва їх одбігає, а вони до Москви горнуть ся, наче той брат, що покинули рідні брати на самарських степах; Москва їх цураєть ся, а вони славлять царя і бажають піддать ся під його руку; Москва роздирає Вкраїну різно і одну часть кидає Ляхам на поталу, другу Турчину на поругу, трейтю сама обдирає, а вони за зло заплатять добром і заступають її од Шведа, так як заступили християнський мир од Мусульман, а православний од католиків. Докоряє нам Шевченко „овечою натурою"; отже, як поглянеш на всю історию, то єсть у того сонму народнього якийсь висший розум, і не дармо сказано: „терпи козак — отаманом будеш!"

„Прийде година — і може вже скоро, що кротиці наслідять землю. Нас обдирали, нас зневажали не з чого иньшого, як з дурного розуму, да й сами ми до того причинялись через своїх недолюдків панів та гетьманів. Отже й память злочинців і здирщиків погибла, а сонми українського народу сяють душевним богатством над усі народи і збагащають Московську Русь що року. Чи дякує вона, чи ні; чи знає вона тее, чи ні — нужди мало: а що дано, те дано, і вернеть ся нам колись сторицею... Тим то будем труждать ся на Божій ріллї, як хто зможе."[*])

Отсей лист показує виразно, як у Куліша зійшлись до купи погляди славянофілів і колишнього кружка київської молодїжи і що з сеї мішанини вийшло. Куліш не хоче відбігати Московщини, він любить її — так як Максимович; про себе має вже й ніби-наукові докази, щоб не жалувати за самостійністю України — докази сї, то погляд на українських недолюдків панів та гетьманів — але тутже він, так як Максимович, любить Україну і, так як славянофіли, любить простий народ, масу. В літературних студиях, якими він рівночасно займав ся, він величає простоту Квітчиних героїв-селян, — про се буде ще мова — при тім і сам починає працювати для сего простого народу, по котрім надїє ся великого добра і для полудневої і для північної Руси. По українськім простім народї надїє ся він того, тим більше, що вважає його лїпшим від московського і польського.

Ледви в три тижнї потім, як Куліш писав отсе, що ми подали, до Юзефовича, він д. 9 лютого 1857 написав подібне і до

---

*) К. Ст. 1899, март, 314—315.

Г. Т. Ґалаґана. „Не дивуйтесь словам моїм про великі надії на народ український. Погляньте на його історию: чого не перебув він, які недолюдки з його не знущались! а в його більше людськости осталось, ніж у Москаля й Ляха. Коли не ймете віри серцю, то поймїть віри самим Ляхам й Москалям, которі оддають йому зверхність над своїм племям що-до натури доброї, що-до духовного розуму!“ І дальше повтаряє Куліш те саме, що писав Юзефовичеви, показуючи на ідеальних людий в українській літературі, яких не писателї сотворили — бо вони не годні самохіть підняти ся в гору душею: підпимає їх дух рідного племени — а сотворив простий нарід, рідне племя. Куліш переводить у тім листї паралелю поміж деякими російськими і українськими письменниками, а провідна гадка сеї паралелї така, що справдї можна мати надію на український нарід, бо „од плодів його пізнаємо його, не можеть бо древо нікчемне приносить доброго плоду“, тоб то таких добрих ідеальних людий, як батько й мати Марусини у Квітки, як батько й мати Катерини у Шевченка, як от Кирило Тур і божий чоловік у Чорній радї Куліша.[1])

Отже як московські славянофіли покладали великі надії на свій російський нарід, так Куліш покладав і на український, маючи при тім свою теорию, що хоч український народ не потребує відбігати Московщини, як держави, але він сам собою лїпший, як московський або польський. „Прийде година — і може вже скоро, що кротиці (Українці) наслїдять землю...“ Тісно з отсею любовю до простого народу вязала ся у Куліша ненависть до українських недолюдків панів і гетьманів, що сей народ пївечили і обдирали. Ся ненависть, що потім витворила у Куліша цїлу теорию, як дивити ся на історию України, була цїлком льоґічним наслїдком його пересьвідчень про простий нарід.

Вже було перше сказано, що аби погодити ся з думкою про висшість російської держави, Куліш мусїв сумнївати ся в висшости історичної України. Ті сумнїви були вже в нього в 40-их роках, але в 50-их вони з польського боку дістали ніби наукову підставу і виробило ся пересьвідчене, якого вже не могло зрушити давнє романтичне козакофільство. І тут зовсїм виразно ми бачимо вплив Ґрабовського на Куліша. Що Куліш з ним переписував ся, видко з того, що посилав йому 1856 прочитати передмову до Чор-

[1]) К. Ст. 1899, сентябр. 344—346.

ної ради. Напечатавши перший том „Записокъ о Южной Руси“, Куліш, як відомо, поїхав на Україну. І отоді то в літі 1856 був він у Київі, де бачив ся з Ґрабовським і разом з ним думав про універсал гетьмана Остряниці, що мав увійти до другого тому Записок. Куліш писав про се до Юзефовича так: „Бувши в Києві, читали ми вкупі з паном Ґрабовським універсал гетьмана Остряниці і мізкували над ним — він польскою і шляхетською, а я южно-руською і козацькою головою. Послі ми списали своє мізковання на папір, і тепер (в січни 1857) його цензура, послі довгої волокити, пропустила... Тут не в універсалі штука, а в тому, що пишуть польський пан і український козак в девятнайцятому віку про гетьманський універсал сімнайцятого віку. Що пропустила цензура наше послання, то се великий факт, добродію мій любий! Не дурно я ждав сього пропуску із другим томом „Записок“ місяців зо три. Ось прочитаєте, то побачите сами, до чого діло доходить. Пан Ґрабовський мого писання не знає, а прочитавши (се нехай буде між нами) може й він носом закрутить...“ [1]) Се тут Куліш говорить про той свій додаток до статі Ґрабовського про Остряницю. Він помістив сю статю у Записках, щоби показати свою безсторонність у справах науки. Нам же тепер ся статя з Кулішевим додатком показує не тілько розвій до 1856 року Кулішевого погляду на відносини України до Польщі, але і звязь сего погляду з Крашанкою.

Універсал Остряниці оцінив Ґрабовський з польського становища; він доказував, що причини розлученя Українців не лежали в суспільнім ладі і діланю Польщі; Польща не утискала систематично України, навпаки, польське правительство і шляхта дбали про добробут України: розлютили Українців тілько поодинокі несправедливости, а Українці роздули їх до великих розмірів. Із статі Ґрабовського виходило, що самі Українці провинили ся, викликавши сї страшні війни, що закінчили ся прилученєм України до Росиї. Тепер же розважмо, що Куліш, працюючи над своєю Чорною радою, зібрав богато спостережень, що входили у сферу тих самих думок, які порушив Ґрабовський. Крім того він уже вспів до того часу виробити собі демократичний погляд на масу (хоч сей демократизм і мав романтичну закраску). Пригадавши собі те, ми не подивуємось, що Куліш у додатку до статї Ґрабовського згодив

[1]) К. Ст. 1899, март 317.

ся з арґументами сего Поляка, так само казав, що польське правительство і пани „довели Малороссію до цвѣтущаго состоянія, поощряя сельское хозяйство, ремесла и промыслы"; але на перекір Ґрабовському додав тут від себе (і се мала бути та думка, від котрої Ґрабовський мав носом закрутити), що не тілько в Польщі, але й на Україні, поміж козаками, було понятє про благородність, яким гордила ся польська шляхта, і що непризнанє сего понятя з польської сторони довело до страшної війни. Куліш говорив се зі свого відомого вже демократичного, социяльного становища, боронячи людської гідности маси, що від козаків навчила ся погорджувати надутою польською шляхтою. Расових і релїґійних мотивів війни він не брав в оборону. Зробивши уступку Москалям таку, що признав їх орґанізацийну висшість і полюбив їх мову, він не міг понятн, задля чого мав би був, у 19-ім віцї, бути ворогом польського народу і взагалї якого-небудь иньшого. — сучасне житє мішало ся йому тут до науки. На релїґійні спори дивив ся із свого социяльного становища і не любив їх, тому що чи то в обороні латинської чи православної віри все терпіла маса. В поглядах на православну віру Куліш очивидно розходив ся з російськими славянофілами, бувши більше лїберальним, ніж вони, хоч поки-що віра його народу, православна, була йому дорожша, ніж латинство зі своїм єзуїтством. Але гадка Ґрабовського про те, що Польща колись дбала про масу народу, глубоко запала в душу Кулїшеви, і він безнастанно повтаряв її, величаючи Ґрабовського „найлїпшим і найбільш независимим критиком з усїх, що появляли ся в нашім кружку." Ствердивши оттак ще й вплив Ґрабовського на Куліша, ідім далї дорогою його діяльности. Оттут ми й найдемо вже всї ті Кулїшеві гадки про історию, які він доси зібрав. В листах і працях його з 1858 р. ті самі погляди, що попередного року. Ґалаґана, що очивидно не дуже вірив в українську ідею, Куліш переконував, що треба боронити сю ідею.

„Дїло тілько що починає ся, і хоч які малозначні наші почини, то ідея нашої самостійности на полї думки і чутя може приняти широкі розміри і увійти в саме житє. На основі сеї ідеї можуть повстати нові горожанські відносини, і се стане ся без відома людей, що посвіли у безнастанним читаню політичних ґазет. Я вірю в будучність нашого краю і в неможливість смерти самосьвідомість, що родить ся у сьвіжих українських умах. Що дає нам великоруське житє і великоруське письменство, того для

нас занадто мало. Сим можуть задовольняти ся люде, що дістали чужоземне виховане і не зжили ся з нашим народом. Самі Росняне, що знають житє свого простолюдя, очікують чогось від нас, чуючи душею, що тут богата людська природа. Лише ми, прибиті довголітними невдачами, утисками, напастливим лакомством сильних і авантурників, сумніваємо ся в собі, не довіряємо ні свойому слову, ні свойому чутю і віримо плуці людей, що в нас не жили і нас не знають. Я з глубокою гіркістю і погордою дивлю ся на сучасну українську громаду і успокоюю ся душею тілько в будучих поколїнях, покликаних до самопізнаня і до самодіяльности на своїй рідній землї, як то показує уже й тепер сліпа пристрасть до всего рідного у богато молодих людей."[1])

В сїм уступі, що є знову нічим иньшим, тілько повторенєм Кулїшевих надій на простий український нарід, я підчеркнув слова, що богато заважили потім в його судах про учених людий, як про Костомарова й иньших. Він жадав від істориків України не тілько наукових студий, але й серця, жадав житя з народом і українського виховання. Се виховане мало очивидно основувати ся на любови до простого народу, такій яка була в Кулїша, а не на самих історичних жерелах, що подавали козаків за нарід.

Отже нїщо дивного, що того-ж самого року 1858-ого, як Кулїш писав таке до Ґалаґана, він у своїх „Липових пущах" подав такий свій погляд на гетьманщину: „Ми не жалуємо за нею, бо таким способом знївечено корпорацию ґенеральних старшин, що разом з назначеним від царя гетьманом дїлили поміж собою військові маєтки, не дбаючи про добро народа, — що окружали себе своякамн під назвою ґенеральної канцелярії і притакували їм в самих найстрашнїйших несправедливостях, сповнених на безборонній частинї українського населеня, — що роздавали своїм приятелям і розпродували вихрестам з жидів і ріжним виходцям полковницькі і сотницькі місця майже з необмеженою властю над підданими. Нам нема чого жалувати упадку гетьманщини! То було дерево, що підогнило в корені і не приносило ніяких плодів. Коли-б не повалило його петербурське правительство, воно само впало би і зогнило, а народ і не подививсь би на нього...[2])

З якого-ж тут становища осуджено Гетьманщину, як не зі становища простого народу? Кулїш уже тілько повторяв гадки Ґрабовського і свої, висловлені в „Запискахъ о Южной Руси."

---

[1]) К. Ст. 1899, III, 353—354. [2]) Основа 1861, февраль, стор. 22

Нема потреби слідити ще дальше рік за роком, твір за твором, за поглядами Куліша на історию України. Доволі буде сказати, що сю провідну гадку, яку ми зазначили, находимо у всіх історичних працях Куліша з того часу, який ми оглядаємо.[1]) А що в тих працях він звичайно говорив про століте 16, 17 і 18-те, то безнастанно приходилось йому зазначувати своє становище до польських панів, ксьондзів і жидів. Тому що ті люди утискали масу, то й ненавидів їх Куліш цілим серцем. Особливо не терпів латинських сьвящеників і не скривав своєї неприхильности до них, на приклад у драмі „Колії“ й у „Хмельнищині.“ Він признавав тим способом боротьбу за віру, як причину воєн, але що не показував при тім дуже виразно своєї прихильности до православної віри, то й виходило так, як би йому було байдуже до обох вір. Показувати-ж свою неприхильність і до православної віри не міг задля цензури. Десь недесь тілько, мов мимоходом виявляв її, і своїми лїберальними поглядами на релїгію сходив ся з „западниками.“

Два уступи з „Хмельнищини“ покажуть нам наукове становище Куліша в р. 1861. „Отже не треба самих тільки Ляхів католиків за таких Азиятів уважати — каже Куліш, описавши панованє Поляків та Єзуїтів у першій половині XVII століття. — Наше козацтво, поки їм добре поводилось, були ті-ж самі жовнїре своєвольні й безсердечні, тільки що в одній церкві з людьми простими молили ся і за віру їх не зневажали. Добивались вони своїх вільностей козацьких, а про міщан і селян не дбали... Ото-ж ми й бачимо, що не було на Вкраїні добра сьвятого од Ляхів католиків, од наших панів староруських, од попів і черниців католицьких і наших, а козаки ще більш біди начинили, бо людей простих до якоїсь-то волї з'охотили, а панів, старост, жовнїрів і всяку власть і силу на міщан і селян розозлили, а тим робом таких бід, таких крівавих мук і всяких неправд по Вкраїні начинено, що вже ні наші Ляхам, ні Ляхи нашим не мусили того і за сотню років позабувати.“[2])

Все те очивидно сказане в обороні „простих міщан і селян“ і осуджене з їх становища. Але з того самого становища вийшов у Куліша й такий уступ у „Хмельнищині“: „Воно-то правда,

---

[1]) Які великі погляди на історию України прихильности чути Кулишеви, показує й листо М. Грабовського до Куліша з 12. січня 1861, поміщене у Правді 1868 стор. 384—385.

[2]) Хмельнищина, Спб. 1861. стор. 41—42.

що в речі посполитій польскій часами тяжко городам і селам, міщанам і селянам, попам і мирянам жити приходилось; воно правда, що пани ніякого винну собі не знали і що хотя з убогим людом чинили: правда, що вбогому з багатим шкода було судом правувати ся; що великі панове і на сеймах, маючи за собою поплічників, чого хотіли доказували, а бували такі між панами розбишаки, що через їх наїзди та розбої шляхи бурянами заростали: а все-ж бо таки, поглянувши на життя людське огулом, треба забуту правду виявити, що „поки, як то співають, були на Вкраїні пани в ладівниях, то в мужиків пироги лежали на полицях; якже почали швендяти по Вкраїні козаки з пороховими рогами, залягли скрізь степи й поля облогами.“ Торги по городах були в давнійших часах безпечні... Якже підняла ся козацька руїна, городи одни за одним до тла горіли і пустіли, а крамарство по иньших землях розбігало ся.“[1]) За тоту руїну, материяльну і моральну, через котру терпів увесь нарід, Куліш не любив козаків; він бачив, що через них терпіла маса народу, і тому прощав Польщі гріхи, коли мав нагоду сказати що у ній часом жило ся масі народу лїпше. Він виявляв отсю забуту правду на перекір иньшим історикам, н. пр. Костомарову, що видав був свою студию про Хмельницького. „З того самого материялу, (що ужив Костомарів до своєї студиї), з прибавкою пильної праці та незнаних Костомарі друків і рукописних джерел я — каже Куліш 1892 р. про свою „Хмельниччину“ — виробив иньшого Хмеля Хмельницького. Проклін його від жінок, дівок і паробків і досї ваготить над єхидним, юдиньским, козацьким ділом“ і т. д.[2])

Так от і бачимо, що в поглядах на історию України рішало в Куліша добро маси. Він тілько в 40-их роках одушевляв ся, хоч часом, козаками так, що готов був уважати їх історию історию народу, але в 50-их уже такої гадки про них не мав. Зі становища добра маси народу робив уже деякі уступки історичній Польщі, до чого приводом був йому Ґрабовський, з котрим жив у приязни, переписував ся, сходив ся і працював разом.

Не пошкодить нам подати ще одну виписку з Кулішевої „Історії України“, щоб уже не було сумніву про його погляд на козаків коло р. 1860. У сїй тілько початій студиї він сказав між иньшим: „Звикли в нас на історию України крізь наше козацтво

---

[1]) Вип. 124—125. [2]) Нарис 1892. 242.

споглядати і круг козацтва все рідне дійсканнє обертати. Тимчасом саме козацтво було тілько буйним цьвітом, а иноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. Росло в нас дечого богато й опріч козаччини, і все те, що росло, цьвіло, умирало і на-ново в иньшому виді родило ся, все те історию нашої України становить... Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на близчі нам віки, а в них і на козацтво споглядати.“ [1])

Лишаєть ся нам доповнити деякими замітками тодішній Кулїшів погляд на Польщу. Вже було сказано, що там де Польща шкодила українській маєї. наносїдала ся на її віру і народність, там Кулїш не оправдував її. Ще в першім виданю „Граматки“ 1856 р. Кулїш таке писав для народу: „Була Польща великим царством... Погляньте-ж, що тепер із неї осталось! Де її пани й гетьмани, де її дуки й воєводи? Стоїть тепер Польща великим цвинтарем стародавньої слави, і плачуть на тому цвинтарі живії по мертвих. Се не чиє, як наше дїло! Допекли Ляхи нам своєю зневагою до самого серця, стрепенулись ми — і захиталось польське царство на своїй твердинї; поти хиталось, поки сусїди зовсїм його повалили. Так то Бог карає за неправду царства земнї тими самими руками, которі їх обороняли!“ (стор. 29).

Отсї слова показують нам настрій Кулїша до Польщі. Сей настрій його не зміняв ся довго; у сьвідомости Кулїша гріхи Польщі все ще переважали її заслуги. За те Поляки постарали ся, що його Граматку Київська адміністрация заборонила уживати в школах.[2]) Пізнїйше також не долюблювали його, посилали анонїмні листи, так що Кулїш уважав потрібним відповісти Полякам в „Основі“ 1862 у статї „Полякамъ объ Украинцахъ.“ Відповів він між иньшим:[3]) „*Я* польське і *Я* українське розійшлись протягом столїть так далеко від себе, що Поляк, хоч би як старав ся, не може увійти в натуру Українця, а Українець, при всїх примиках, увійти в польську натуру не хоче. Осьвічені представителї одної і другої народности (се так на приклад, як Кулїш і Грабовський) можуть сходити ся по приязни в імя загально людських ідей і з любви до поетичности взаїмних історичних переказів; але скоро вони тілько стають представителями своїх народів і від

[1]) Основа 1861, сентябрь, стор. 81. [2]) Нов. лит. рев. 1862 [illegible] III 1. 184. [3]) Основа, 1862 февраль 75.

абстрактних бесід переходять до житєвих справ, кождий з них поневолї повинен іти у свій табор і бороти ся один з другим оружієм, котрому не блистїти під одним і тим самим знаменем. Се справа не їх довільних теорий, се справа історії одного і другого народа." І тодї то закинув Кулїш Полякам, що вони не бажають ще й тепер зректи ся заповітів своєї історії, „системы хитраго, а часто и насильственнаго соединенія разнородныхъ религій и противоположныхъ народностей."[1])

Виходить, що тілько у сфері історії Кулїш уступав тодї дечим Польщі, але в питанях практичного житя не знав згоди з нею. Російському народови покланяв ся він тодї далеко більше, писав його мовою і любив її. „Справдї, я люблю російську мову, хоч як розпинаю ся за українську!" — казав він Юзефовичеви (1861 р.) Чогось такого він нїколи не сказав про польську мову.

Найвиразнїйше показують Кулїшеві думки і чутя, зібрані підчас студий, його історичні поеми у „Досьвітках", що вийшли передруком з „Основи" 1862 р. Тому що для оцїнки тодїшньої дїяльности безперечно треба числити ся не тілько з його історичними, науковими доводами, але і з чутєм, яке найлїпше виявляє ся в поезиї, то й годить ся придивити ся близше історичним поемам Кулїша. Ті поеми були, так сказати, есенциєю його наукових студий.

У тих студиях він займав ся найбільше подїями 15—18-ого столїтя. Болїло його, що на сих подїях він не міг духом відпочити і нарікав на се в листї до Юзефовича у 1860 роцї.[2]) Ті подїї, каже він там, немов учора стали ся і тому трудно брати їх спокійно. „Въ настоящее время болѣе, нежели когда либо, сгустились вокругъ насъ недоразумѣнія, и самые спокойные умы невольно раздражаются, уясняя истину по своему." Щоби віднайти правду, Кулїш сягнув ще в глубшу минувшину і займав ся студиями XIV і XV столїтя, добирав ся до фундаменту русько-польських відносин. При тім постановляв собі держати себе супроти кождої маси народу однаково симпатично.

Така постанова зовсїм лицювала до Кулїшевого понятя про задачу історика, але на нїм справджуватось те, що він помічав у собі: він не міг успокоїти ся духом на подїях столїть 16-ого до 18-ого і коли тілько заговорив про них, уже й роздразнював ся. В поемі „Солонина" (1596) серди ся на лейстрових коза-

[1]) К. Ст. 1899, I. 322. [2]) К. Ст. 1899, I. 318.

ків, що станули против Наливайців. „Кумейки“ (1637) навели Куліша на думку, що

Поки Рось зоветь ся Россю,
Дніпро в море ллеть ся,
Поти серце українське
З панським не зживеть ся.[1])

Сї слова уважав Куліш потім гаслом против Поляків, замінивши слово „панським“ словом „з ляцьким не зживеть ся.“[2]) Рік 1648 навів його на думку, що чому-б то не було жити людям так тихо та мирно, як от жила родина Настусї (поема Настуся); нї, усе нівечила війна! Годї було спочити духом на сих історичних подіях: треба було придумати поетичну іділлю, хоч і з кровавим закінченєм. Такою іділлею є поема „Великі проводи.“ Героєм поеми є Українець Голка і Полька панна Рарожинська, отже Україна і Польща в роцї 1648-ім. Голка чоловік осьвічений і бувалий; його болить те, що шляхта знущає ся над народом, отже він не любить шляхти і боре ся против неї. Але як залюбив ся у панні Рарожинській, то й змінив ся: уже не хоче війни, вже хоче темнотї очи осяяти, щоб не бачили у братовбійчій війнї добра, носить ся з високими гадками, та нїхто його не розуміє. І не довів до нічого, бо козаки Хмельницького вбили його, вбили Кулїшеву ідею...[3])

Панна Рарожинська сама веде військо против Голки, але, взята в полон, залюблює ся в нїм і зрікає ся „шляхти, віри, церкви і отця сьвятого.“ Коли-ж почула, що Голку вбили, то й сама кинула ся в Дніпро. Пропала Кулїшева ідея...

А через кого? Через таку шляхту, як лютий Срема, як дерунї Рарожинські, і через їх кєсондзів, жидів і всяких посїпаків, що помагали обдирати нарід. Отже й дістаєть ся шляхтї і иньшим дерунам по заслузї, а кєсондзам не жалує Куліш чорних красок.[4]) А ще через кого? Через козаків! Куліш прикладає до них такі епітети, яких у більшій части стеріг ся уживати в наукових працях: втікачі-пащанє, лизове гультяйство, босоногі дейнеки, хижацтво,

---

[1]) Дзеркало. 17.

[2]) Записки т-ва ім. Шевч. том XXVI (Із переписки Куліша з Галичанами. стор. 12).

[3]) Докладнїйше історичні основини Кулїшевої повісти „Мартин Боруля“ з 1862 р.

[4]) Дзеркало 177, 212—214, 230.

волоцюги, гайдабури, розбишацькі діти, хиже бурлацтво, лугарі... Всі вони як чорна галіч з усього сьвіту позлітались на поживу, на гульню зібрались (стор 221). У них є козацьке завзяте, але журби в них про Україну мало і більше дбають про добичу. Що запопадуть, се прилюдно цуплять (207), щоб латати свої драні боки (209); граблять (220), нападають навіть на церков (208), щоб із шляхетських мерців зняти скарби, у церкві роблять розбій, а коли Голка на них за се сварить, вони кажуть: „Се наша здобиченька, се наш заробіток, наша вдача, наше щастє, козацький пожиток!" (216). Побивши ворога, вішають людий на шибеницях і пють та гуляють, убравшись у шляхетські кармазини (199). Гадячани кажуть, що через отсих гайдамаків їх батьків на Солонниці голодом морили; а вони шляхту дурно дратували, а потім з лукавим Острянином в степи повтікали (203).

Отсї гадки про козаків — тож зовсім те саме, що він сказав у своїй „Хмельниччині" більше спокійно: „Низові козаки, правда, бажали віру свою од католицької нахабки слобонити, а ще більш — кляштори та костьоли пожакувати тай на заможний люд хижим оком позирали. Вела їх помста і жадоба великої здобичі воєнної на Вкраїну, і найменш вони про те дбали, щоб міщан од жидівських оранд і панських утисків, а селян од державців, од їх окупів і мит слобонити. Бо й першими часами, скільки нї виходили з низу козаки на Вкраїну, таких великих дум у голові собі не мали і жадного універсалу такого до міщан і посполитства не писали, а тільки на ворогів охочого комоньника взивали, і що вийде з крівавого бою, того вони своїми молодецькими головами не рахували."[1])

Отже порахував Куліш козакам їх провини, що занедбували міщан та селян, і помалу став на їх память правдивим бичем божим.

(Відносини Куліша до української історії, народу, мови і літератури. — Заслуги його як етнографа. — Погляд на його повісти, і критичні праці).

У попередній главі я показав, як розвивав ся погляд Куліша на відносини України до Росиї і до Польщі і його демократизм.

[1]) Хмельниччина, 51 і 52.

І вже там нераз замічав я, що, хоч Куліш признавав висшість російської держави і сам любив російську мову та писав нею, то проте ніколи не забував своєї задачі, як Українця. Він хотів у межах Росиї бачити ще другий, український народ, про котрий був пересьвідчений, що в нього богата природа та що він, навіть в інтересі самої Росиї, повинен задержати і розвинути свої прикмети. Треба-ж нам отсему Кулішевому стараню про український народ придивити ся близше. На тлі вже відомих його поглядів на історию і нарід ми й зрозуміємо сї стараня ліпше.

Вони вяжуть ся тісно з тим рухом, який настав по Кримській війні в Росиї і з тими надіями, які покладано на народ. Куліш поставив собі ріжнородні задачі і виконав їх. Порядкуючи історию його праць, ми бачили там: 1. реставрацию минувшини України в студиях історичних і етноґрафічних; 2. стараня про українську мову і літературу у власних повістях, поезиях, перекладах, наукових працях і виданях чужих творів; 3. популярні видавництва для народу.

Про історичні праці Куліша була вже мова: про етноґрафічні, а то про „Записки о Южной Руси" тоді сказати щось нове після того, що про них писали ріжні вчені. Всї признали ті „Записки" дуже цінними і вони то придбали Кулішеви славу серіозного етноґрафа. Автор „Исторіи русской этнографіи" А. Н. Пипін оцінив сї „Записки" так: „Записки о Южной Руси були в свій час замітною появою. Присьвячені історії, а ще більше етноґрафії, вони не були ні вченим трактатом, ні голим збірником творів народної поезиї. — се була зовсїм нова форма вивчування етноґрафії. Автор уводив читателя в сам процес етноґрафічних спостережень: він не лише подавав старинну думу, казку, пісню, переказ, але познайомлював з самими обставинами, з тими людьми, серед котрих він чув сї переказы. Творенє народної поезиї являло ся не анекдотичним фактом, як цьвітка, відірвана від свого корення, а навпаки ставало перед читателем окружене тими подробицями житя, особнетих народних характерів і понять, між котрими воно справдї істнує. Автор оговідає історию своїх дослідів, рисує образки житя, дає портрети своїх знайомих, співаків і кобзарів, і в результаті виходить не такий збірник, як давали звичайно давнїйші етноґрафи, збірник фактів, відлучених від свого ґрунту, але новий етноґрафічний образ. Се була щаслива думка, — тому й книга Куліша дуже подобала ся, особливо його землякам: подобалась дуже Ко-

стомарову, до захвату доводила Шевченка. Справді, вона показувала спосіб, як поповнити недостаток, від якого найбільше терпіли попередні збірники: дійсний характер народної поезиї можна зрозуміти тілько у звязи з обставинами, в котрих вона родить ся або зберігає ся, в обставинах живих осіб, до котрих вона належить. Давнійші етноґрафи згадували часом про сї обставини лише в сухих описах обряду, в перечисленю фактів, коли співають ся сї або ті пісні, або просто записували місце й імя співака й оповідача. Тут автор дає читачеви не тілько сї знадвірні указки, але старає ся зрозуміти і моральний настрій сих людей що зберегли народну поезию. Врешті, та форма може мати і свої недостачі [1]).

У „Записках о Южной Руси" каже Куліш в однім місці, як він відносив ся до народніх традиций і поезиї. У молодости, коли збирав етноґрафічний материял, його притягала найбільше поетична сторона житя народа. Він вглядав ся за драмою яку розіграє дрібними відривками ціле українське племя. Бажав як найбільше бачити і чути, а жерелом сих бажань була чиста любов до чоловіка в його простім сільськім житю. Народ був для нього живим памятником старовини [2]). На жаль, „цивілізация" убиває прості народні звичаї і чисті народні почуваня і тому треба зберігати старовину, котра зникає. Народня творчість упадає, крім инших причин, також через те, що народ перестав розуміти, що діє ся довкола нього, а в чім він не бере участи. Але розуміють се осьвічені представителї народа і на них спадає задача, продовжати народну творчість. „Мы (письменники) и народъ — одно и тоже, по нравственному развитію малороссійскаго населенія: но только онъ, съ его изустною поэзіею, представляетъ, въ духовной жизни, первый періодъ образованія, а мы — начало новаго, высшаго періода" [3]).

Правдивої цивілізациї не можна вважати ворогом народнього житя. Житє поступає наперед і мусить творити для себе щораз нові форми. Щоб принесе ся цивілізация Україні, Куліш не міг угадати, але вірив, що вона поведе нарід наперед. Тілько півцивілізацию уважав шкідливою.

Так думав Куліш уже 1855 року, бо тоді вже мав готовий перший том „Записокъ о Южной Руси", де читаємо сї думки. Під впливом нових обставин, які наставали в Росиї з кінцем кримської

[1]) Ист. русск. этногр. Том III. 191.
[2]) Зап. о Ю. Р. I. стр. 234—235. [3]) Тамже. 181—182.

війни, у Куліша дозрівала думка, дати українському народови хоч початки сеї широкої осьвіти, щоб він міг дальше розвивати ся. Ся осьвіта мусїла очивидно основувати ся на народній мові, а сю мову вважав Куліш з делкого боку красшою як російську. Не даром же сказав у епільогу до Чорної ради, що „томительное чувство художника и человѣка, напрасно борящагося съ невозможностію выразить свои задушевныя рѣчи“, спонукали його писати Чорну раду по українськи і не даром уважав він і свій переклад Чорної ради чимсь майже оригінальним.

Але його наміри на українську літературу занадто далеко тоді не сягали. „Вообразите, пожалуй, — писав він в епільогу до Чорної ради — что я пишу подъ вліяніемъ узкаго мѣстнаго патріотизма и что мною управляетъ желаніе образовать отдѣльную словесность въ ущербъ словесности общерусской“. Того він ще тоді не загадував, розуміючи добре, що не подолати йому самому величезної роботи: але не міг по російськи висловити рівно сильно як по українськи, свої задушевні думки, отже написав по українськи свій історичний роман. На підставі своїх студий він пізнав красу, гармонію, силу, богатство і ріжновидність української мови, отже й міг відважити ся на таке діло. „Язик наш — писав Куліш Юзефовичеви 1857 — виведе на яв багато дечого такого, що по московськи зроду не розкажеш, і сама московська словесность зацвите новим цьвітом. От я тепер морочусь над Чорною радою для Руської Бесїди. Розкажи Москалеви по московськи, що се в нас слово ніжне, мальовниче, голосне як пісня! Хочеш повіять запашною садовиною, а йому несе квашеною капустою, — і сам бачиш, що воно зовсїм не те, да не знаєш, як до його заговорити, щоб зрозумів він тебе!“ [1]) Тому він і Шевченкови відраджував друкувати його російські повісти, зовсїм справедливо уважаючи їх далеко гіршими від його українських поезий.

Кілька літ потім, в р. 1861, у листї до Юзефовича він так сформулував свій погляд на російську і українську мову: „Да, я люблю таки русскій языкъ, не смотря на свое ратованье за украинскій, но онъ очень книженъ, — это меня въ немъ возмущаетъ, и не хватаетъ у меня силъ вырваться изъ общей филологической манеры русскихъ писателей. Украинскій хорошъ тѣмъ, что изъ него можно еще дѣлать, что угодно, — только не тѣмъ способомъ,

---

[1]) К. Ст. 1899, т. III. 352.

какъ въ плохой, крайне плохой, повѣсти Марка Вовчка: Три долі. Это профанація святыни народнаго вкуса: это — жалкое печаліе денежнаго вдохновенія! Я крѣпко недоволенъ на „Основу“ за помѣщеніе подобной прозы и стиховъ. Развратъ всего губительнѣе въ юности. Имѣя возможность выражаться на языкѣ великорусскомъ, мы должны съ крайней осторожностью дѣлать шаги впередъ въ украинскомъ, чтобъ изъ нашей юной словесности не вышла польско-московсковско-французская горничная, которой народъ нашъ не захочетъ знать. Но Василій Михайловичъ (Бѣлозерскій) обрадовался, что бумага все терпитъ, и величаво шевстуетъ по слѣдамъ накостной русской журналистики“ [1]. Задача очивидно була не легка: зробити українську мову здатною для науки, але Куліш підняв ся її і довів рідну мову до великої досконалости.

Розуміючи отак, як було сказано, свої відносини до народу і розвій української мови, він заложив свою друкарню і почав робити. В історії Кулішевих праць ми оповіли, скілько ріжнородних перешкід мав він при сій роботі; а тепер, маючи „ключ розуміня“ до його тодішніх праць, ми тілько коротко перейдем мотиви їх.

Щоби навчити нарід читати, видав для нього два рази Граматку; а щоби сьвященики розумно виховували нарід, видав свої проповіди і став толкувати євангелиє. Популярна історня України, як на приклад: Хмельнищина і Виговщина, була також призначена для широкого загалу. З того самого жерела вийшли й історичні співи у „Досьвітках“; як осьвічений переємник народних традиций, Куліш продовжав дальше народну творчість, тому, що сам нарід уже своє відспівав.

З Кулішевого демократичного погляду на нарід вийшли його повісти з сучасного житя: Майоръ, Украинскія Незабудки, Старосвѣтское дворище, Другой человѣкъ. Про злодія в селї Гаківниці, Дівоче серце і ин. Мотиви сих повістий: то зневславленє нів-цивілізациї і величанє простого народу. „Простий нарід наш — то одинока у нас самостійна верства. Тілько в сій верстві, хоч яка вона перозвита, живуть ще корінні наші норови, не перемішані ні з чим чужим, невластивим нашій славянській природі. Нам треба жити з простими людьми, треба з ними посвоячувати ся. В простім чоловіці скорше найдеш вірного, щирого і живого чоловіка, ніж у висших кругах. У про-

[1] К. Ст. 1890, т. I. 322 і 323.

стого чоловіка є ще приязнь, є любов, котрої не зворушать ніякі разуби і відносини". Так говорить герой повісти „Майоръ" Сагайдачний [1]), женить ся з селянкою Парасею і носить селяньску одежу. Так само полюбив і герой „Дівочого серця" — селяньску дівчину (се оповіданє наглядує навіть дечим відносини Кулїшевої родини). В невцивілїзованих сферах бачив Кулїш посуху в женській любови і неприродність і тому його симпатиї були по боцї Сагайдачного [2]).

Ся посуха живочих сердень у нїби-інтелїґентних кругах показана в „Украинскихъ незабудкахъ" на трьох старих дївчатах Чечотках, що в молодости лавірували поміж женихами і стратили все, що може подобати ся в женщинї. Яка-ж повинна бути інтелїґентна женщина, се показує автор у тійже повісти, вивівши розумну інститутку Нїну, що влюбляє ся в такогож розумного професора Нечая.

А яка пагубна невцивілїзация для людий, се показано в повісти „Лихой человѣкъ"; відставний офіцир Зарубаєв зовсїм відчужив ся від народу і поневіряє рідну матір.

Сї три повісти походять з одної сфери думок: контрастом до Парасї і Нїни мають бути три панни Чечотки і їх товариство; контрастом до Сагайдачного — Зарубаєв. Повісти основані на теориї про простий нарід, писані з наміром різко розділяти сьвітла і тїни і тому вийшли тенденцийні. Подібно, як в історичних працях теория про нарід — сей Кулїшів романтичний демократизм — пошкодила йому в тім, що він усе судив зі становища сеї теориї; так і в повістях ся теория звихнула безперечно великий Кулїшів талант і звела його на романтичні манїяцї. З великої погонї за природністю сам попав у неприродність. Поставивши собі метою за приводом московських славянофілів, описувати ідеали житя в їх типових проявах, Кулїш не займав інтересів дня, які вважав перехідними. А що хотїв також примиряти людий з житєм, то й ідеалїзував своїх героїв, чи то додатних чи уємних.

---

[1]) Повісти П. Л. Кулиша, т. IV. 197.

[2]) Тамже, 153 і 154. Такі самі гадки міг Кулїш теж читати не тілько в російській литературі, але і в польській: сам він пише у Майорі слова польського поета: стор. 153.

Gdybym miał jeszcze dać me serce komu,
Oddałbym to dziewczynie z wieśniaczego domu;
Stałbym się z ducha synem, ojcem mego ludu...
Godny trud życia, godne życie trudu!

Та сама Кулішева теория про нарід поясняє нам і Кулішеві літературні погляди. Коли він писав свій перший „опытъ біографіи Гоголя“ (1853), то ще вважав його тілько пробою. Два роки потім видав більшу житєпись Гоголя, де дуже величав його, а помилки його оправдував (у цьвітни 1856 р.), тілько в листі до Тарновського: „Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелику од великої муки за гріхи людські, а в його великих помилках треба читать помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безуміє. Ось побачите, що з сього буде, як виявить ся все житє його і не зостанеть ся над чим ламати голову. Хоть я надрукував два томи його листів і всяких про його звісток. — отже се тілько часточка того, що надрукує Трушковський і иньші люди. Нехай лишень виявить ся все оте на Божий сьвіт, тоді побачите, що вийде за книжка з житя Гоголевого і для старих, і для молодих, і для фільософів, і для людий богомільних“. .[1]).

Сї надзвичайно людяні думки про Гоголя, які слово в слово можна і треба приложити й до Куліша, показують, що він бачив Гоголеві помилки, тілько з пієтизму до Гоголя і його родини, з котрою жив у приязни, не бажав їх виказувати в самій житєписи. Але деінде він їх не промовчав і небавом таки сказав. І що найчуднійше, Куліш за проводом Ґрабовського розвінчував Гоголя. Ще 1846 р. Ґрабовський назвав Гоголевого „Тараса Бульбу“ повістю „дуже слабою“, одним з тих творів, що не є ні поезиєю, ні істориєю. Гоголь, каже, „взявши для сочиненія предметъ изъ историческаго минувшаго, въ первый разъ создавалъ, по воображенію, рисунокъ и колоритъ, бился безъ дороги и дѣлалъ прогрѣшенія“ [2]). Така думка, що історична повість повинна бути майже істориєю, рішала при другім обробленю Чорної ради; отже яку мірку прикладав Куліш до своєї роботи, за проводом Ґрабовського — таку приложив і до Тараса Бульби, сказавши в епільоґу Чорної ради, що ся повість „є ефектовна, потішає уяву, але мало поясняє народнє житє“. Нїщо дивного, що Ґрабовський похвалив отсю гадку Куліша про Тараса Бульбу — адже Куліш повторяв його гадки! „І я так думаю (як Ґрабовський) — писав Куліш

---

[1]) К. Ст. 198, т. IV, 354.

[2]) Современникъ, т. 41, з 1846 р. (Гл. Отзывъ Данилевича 161).

1856 р. в листі, який ми вже навели — що художницької слави Гоголевої я не знищив... а то-б отсе вже зробить автора Бульби своїм оракулом та й ні ступня у історию дальше!" Петров і Дашкевич докоряють за таку гадку Кулішеви [1]): кажуть що він не звернув уваги на се, що Гоголь був поет-артист, котрий не міг студиювати історию, бо не було з чого, але відгадував подібно, як Шевченко. Однак сї учені помиляють ся, коли гадають, що Куліш таки того самого 1856 р., як сказав свою гадку про Тараса Бульбу, не думав так само, як вони про Гоголя. І він писав тоді у листі, що Гоголева поезия „зостанеть ся для правдивого знавці тілько доводом, що зможе чоловік почути душею, не маючи кругом себе наукового сьвіту" [2]). Йому, як авторови Чорної ради, йшло головно о те, щоб не вважати Гоголя оракулом в історичних повістях. Се тілько сьвідчило про його серіозне розуміне історії.

У своїм погляді на українську літературу в „Русск-ім Вѣстник-у" 1857 р. Куліш говорив уже, що Гоголь не знав демократичної України і описував її як пан, що бачить тілько сьмішне в „мужику". І в 50-их роках і тепер ще російські критики чудують ся, як міг Куліш таке сказати про Гоголя; при тім же не все тямлять, що він зовсїм такий самий докір за висьміване селянина зробив тоді не тілько Гоголеви, але й Котляревському за його Енеїду. Тимчасом, як нагадаємо собі його слова з „Записокъ о Южной Руси" про простий нарід, то й не почудуємо ся Кулішевим докорам. Очевидна річ, що в ті часи, після кримської війни, коли всї тілько й знали говорити, що про добро народу, знесене кріпацтва, і т. п., і Куліш ударив у великий дзвін, славлячи нарід. Уже-ж, можна з його поглядом на Гоголя не годити ся, але тут не було ніякої Кулішевої злоби, „чрезмѣрности", як казав „тонко" Максимович. В імя поваги народу мусїв потерпіти і Гоголь і Котляревський, один не менше другого. Даремно бере д. І. Стешенко у своїй статі п. з. „И. П. Котляревскій въ свѣтѣ критики" [3]) у горячу і довгу оборону Котляревського — так само, як російські критики Гоголя — перед Кулішем; уже-ж Куліш помиляв ся, пошкодив славі двох поетів; але як розважити, коли се він писав і в імя якого то ідеалу, то й вийде, що справа була простійша, як нам тепер здаєть ся: Куліш задля тодїшнього ідеалу

---

[1]) Петров. 193. Дашкевич... 160. [2]) К. Ст. 1898 т. IV, 358.
[3]) К. Ст. 1898. т. III і IV.

пошкодив і своїм власним творам. У звязи з цілою його роботою в 50-их роках сї оцінки Гоголя і Котляревського видають ся цілком льоґічним поступком.

Як би-ж іще він усїх українських письменників до свого часу маловажив, то можна би вже й дуже чудувати ся; а тож він рівночасно, як ганьбив Котляревського і Гоголя, з сих самих мотивів величав Квітку і видав його твори, величав Марка-Вовчка і видав так само, богато попрацювавши над виданєм, величав Шевченка і так само видав його „Кобзаря". І всї були йому по-нутру власне за те, що мали тепле слово для селян-кріпаків. Про се він писав не тілько в своїх оглядах української літератури, але і в листах. На приклад у листї з 6. червня 1856 до В. Тарновського Куліш не може навеличати ся Квітки, вміє його оправдати навіть за великодушних панів і ґубернаторів. „Бо істину глаголю вам, що Вальтер Скотт рідко-рідко підіймавсь до такого ясного і свобідного мальовання селян шотляндських, як наш Харківець позмальовував своїх дївчат, молодиць і чоловіків".[1])

Подібне писав він 1857 до Ґаллґана[2]), а все була в нього на думцї українська гуманність, чесність, великодушність і т. и. Через те й Кулїшеве слово на новий вихід Квітчиних повістий (1858) було одною великою похвалою для нього. Куліш став фанатиком просто-народя і додумав ся навіть до теориї, що: поезия — голос народа, а не „любителей словесности"; все ненародне зникає з часом і пійде в непамять. Тілько слово народу, проглаголане вікам і племенам через його віщагелїв, останеть ся поти, поки любо буде брату споминати брата"[3]). „Список з натури найдокладнїйший не більше того значить, що в живописця етюди для картини. Сеть у чоловіка сила, котора з тих дрібниць творить самовладний мир, так щоб усяка частина дихала одним великим помислом — душею того мира. Такої сили нема в московських розумних людий, і довго ще вони на неї не спроможуть ся. Не спроможуть ся вони поти, поки писатель і народ стануть нероздїльним тїлом"[4]).

Отсе вже теорию про народ довів Куліш до краю, так само як у російській літературі Ап. Ґріґорєв, котрого слїдами очивидно йшов Куліш. Куліш мав свій „один великий помисл": добро маси і чи то з історії чи з белетристики чи з критики творив „один

[1]) К. Ст. 1898, т. IV, 359. [2]) К. Ст. 1899, т. III, 334—348.
[3]) Тамже 348. [4]) Тамже 351.

самовладний мир": притім був пересьвідчений — а мав значне право до того, бо довго жив з народом — що саме він став з народом одним тілом. І як такий чоловік він розвивав дальше свою теорию про народ у перших двох „Листах з хутора", де провідна гадка така, що хуторянське чи то сільське житє морально висше від великоміського з його „болотиною" цивілізациєю, як любив Куліш висловлювати ся. Пізнійше, р. 1873., Куліш придумав навіть „хуторну фільософію", після якої оцінював російську літературу та показував, якою вона могла би бути, як би була розумна. „Вся дурнота і нікчемність її пішла від того, що дурні не тямлять, яке хутор добро" [1]. Ся „Хуторна фільософія", о скілько мені відомо, не була друкована. За те заголовок отної ще пізнійшої Кулішевої книжки „Хуторна поезия" і проектованої 1882 часописи „Хутор" — показують ту вподобу Куліша в хуторянськім житю. Десятки літ снувала ся в Кулішевій голові гадка про спасенний хутір; аби й собі зажити природним хуторянським житєм, він не мало пожертвував часу, гроший, і праці а то і слави своєї, бо для зарібку на хуторянське житє приймав ся нераз за роботи, що його заводили на манівці.

Коли ми на ті Кулішеві погляди подивимо ся з теперішнього становища, то звісно, не одно нам у них не сподобаєть ся. Але нам треба памятати, коли то вони повстали. Се-ж на самім Кулішу ми бачимо найкрасший приклад, як у 50-их роках давне романтичне українофільство перетворювало ся в демократичне сьвідоме українство. Куліш сам мусів собі складати проґраму думок і роботи, щоби піднести се українство. І він був тоді одиноким до того підготовленим чоловіком. Розумів се добре Костомарів, коли по виході у сьвіт „Записокъ о Южной Руси" сказав, що Куліш „въ настоящее время — единственный писатель, на котораго можно полагать надежду въ дѣлѣ развитія малороссійскаго слова и выраженія малороссійскаго елемента въ русской литературѣ" [2]. Всякі тодішні Кулішеві помилки і сумніви можна виправдати, дивлячись на його душевну боротьбу і численні перешкоди в роботі.

Згадавши про сі перешкоди, ми й мусимо пошукати їх у Кулішевих відносинах до поодиноких осіб. Ті відносини дадуть нам також деяке поясненє до Кулішевого поступування, особливо в будучнині.

---

[1]) К. Ст. 1898, т. I. 138. [2]) Нѣк. русск. говор. т. III. 200.

(Про особисті відносини Куліша до Плетньова, Сергія Тим. Аксакова, Конст. Сергієвича Аксакова, Катеніна, ґр. Олексія Толстого, М. Ґрабовського, Срезневського, Бодянського, Юзефовича, В. Тарновського батька, Г. П. Галагана, Шевченка, Марка Вовчка, В. Білозерського і Костомарова).

Вже в старости згадував Куліш як своїх приятелів і добродіїв: Плетньова, Сергія Тим. Аксакова і його сина Константина, Катеніна, ґрафа Олексія Толстого, Володимира Жемчужнікова, а з Поляків Ґрабовського. Се були потомки „государників“ і „культурників“ і тому більше зробили для української справи, ніж Українці, що давали гроші на Кулішеві видання і робили їх ненавистною Кулішеви підмогою [1]). Се думки Куліша з року 1892-ого.

Про зносини Куліша з Плетньовим, Аксаковими і Ґрабовським була вже мова. Ті люди у 50-тих роках не були справді ворожі українству, мали вплив на розвій Кулішевих думок і помагали йому морально й матеріяльно в його діяльности. Жемчужніков інтересував ся Україною і поміг Кулішеви при виданю „Записокъ о Южной Руси“ [2]). Ґраф. О. Толстой, як прокурор синода, найбільше причинив ся до того, що цензура пропустила Чорну раду: він поручив ся своєю репутацією за чистоту Кулішевих намірів. Які були в Куліша зносини з Катеніним, не відомо: в листах находимо тілько звістку, що Куліш поручав Бодянському Катеніна „як чоловіка осьвіченого і прекрасного“ [3]).

Натомість, як зложили ся Кулішеві відносини до визначних Українців, чи радше сказати, українофілів? Максимович, Срезневський і Бодянський довго зволікали з виданєм етноґрафічних матеріялів, зібраних Кулішем; Срезневський мав навіть ограбити Куліша з його заслуг, як етноґрафа. Юзефович, що в 40-их роках справді дуже займав ся долею Куліша, відограв дуже сумну ролю у процесі Кирило-Методиївського Товариства [4]). Тілько тепер ми знаємо, що через Юзефовича потерпів і Куліш; але Куліш давно не міг того знати. Він тілько підозрівав Юзефовича, не переписував ся з ним вісім літ, але вкінці знову погодив ся в жовтни 1855 і вераз поручав йому полагоджувати свої орудки. Листів з того

---

[1]) Народ. 1892. 248.

[2]) Пер. К. Ст. 1898. I 307. [3]) К. Ст. 1887. IV 269. [4]) Гр. Тарас Шевченко. Грушівський, хроніка його життя. Нашими Оп. Кониський, том I стор. 225 і дальші.

часу до Юзефовича не богато, але і з них видко, що відносини між ними не були вже такі, як у 40-их роках; були більше обережні і холодні. Куліш чомусь уважав потрібним запевняти його, що любить так само російську мову, як українську, та пояснити йому потребу ширення української ідеї: очивидно, гамував Юзефович енерґічного Куліша в сім напрямі. Пізнійше вони знову розєднались, здаєть ся не через що иньше, як через те, що погляди їх на українську справу дуже змінили ся; Юзефович став ворогом сеї справи, а Куліш усе таки служив їй.

З Бодянським по повороті з Тули чим раз більше розходив ся. Правда, Куліш любив закидати своїх знайомих своїми орудками в добрій вірі, що се їм не тяжко виконати; в житю і такі дрібниці можуть розєднати людий, занятих важнійшими справами. Але і те сказати, що Куліш зі свого боку також рало сповняв чужі орудки. Листи Куліша до Бодянського з 50-их років показують нам отсе напруженє, яке настало між ними. Бодянському в р. 1855 здавало ся, що Куліш шукав собі з ним якоїсь зачіпки („задирал"): Куліш клив ся Бодянському [1], що не мав такого наміру. Куліш мав чогось насьмівати ся з Бодянського; Ґалаґан назвав Бодянського „крутеньким", а Бодянський приписував се Кулішеви [2]); настало якесь тонке непорозуміне поміж сими двома високоосьвіченими людьми, відносини охололи, але Кулішеви треба признати, що Бодянського не маловажив і високо цінив його заслуги. Непорозуміня такі легкі, що нам доводі трудно тепер їх зрозуміти, вийшли мабуть з неоднакових вдач у обох. Куліш приписував непорозуміне з Бодянським ріжним неприємностям, що в часї 1860—1864 довели його „до мовчаливої хандри, від котрої насилу вилічив ся хутірським будівництвом, огородництвом і садівництвом" та ще й тому, що Бодянський — неначе не хотів з Кулішем зійти ся і поговорити; просто не допустив його до себе [3]).

Василь Вас. Тарновський, що помер 1866 р., у 50-их роках великий прихильник освободженя селян, позичив гроші на I том „Записокъ о Южной Руси". Позичив і на другий [4]), але Куліш мусів його переконувати, що таке видавництво потрібне. Отся потреба кланяти ся богатому панови, щоб дав гроші на народну справу там, де Куліш давав свою велику працю, — потреба пере-

---

[1]) К. Ст. 1897. IV 465. [2]) Тамже. 467. [3]) К. Ст. 1897. IV 471. [4]) Пер. К. Ст. 1899. I 83.

конувати його в річах таких, що Кулїшеви здавали ся зовсїм ясними і чистими, була певно немила його гордій натурі.

З Григорієм П. Ґалаґаном знав ся Кулїш ще з 40-их років [1]). У 50-их роках Кулїш посилав йому свої книжки в розпродаж і переконував його також про важність української справи. Але, видко, не переконав його, бо Ґалаґан, князь Васильчиків і ще якийсь пан земляк замісь ширити Кулїшеву „Граматку", заховали в себе по кількасот примірників і не пустили її в сьвіт. Се дуже гнївало Кулїша: „Ті пани — казав він — більше вірять у свої полїтичні видумки, як у прямоване маєм. Нехай і так буде! Коли вони не дають нам свободи, то даймо хоч ми їм. Нехай і в наші часи істнують Вишневецькі і Киселї, коли житє потребує їх противділаня, як неґативного стимула: я і подібні до мене будем іти своєю дорогою, а сила річий поможе кому треба" [2]) — „Трудно спонукати людий жити і робити так, як бажав би. Трудно піднести на поетичну висоту тих, що низько ходять по землї. Богато разів приходило ся менї кликнути з Пушкином: „Мнѣ стыдно идоловъ моихъ!" Але в души жиє невтомиме бажанє шукати в людях високих прояв чутя і зести його до високих мет! А тимчасом скілько з того виходить здогадок, непорозумінь і и.!" [3]).

Перед Ґалаґаном жалував ся Кулїш 1858 р., що Тарновський охолов до него і покинув його. „Менї таки в житю приходить ся зазнавати богато розчарованьь і страшно помиляти ся. Часом менї здаєть ся, що я вже зовсїм зиївечив ся і нї до чого не здав ся. Одначе невидима сила підкріпляє і обновляє мою душу в часи її найбільших огірчень, так що на самі огірченя я почав дивити ся, як на конечно потрібний елємент мого житя" [4]). Але й Ґалаґан, на котрого, видко, Кулїш покладав надію після Тарновського, не розумів його. Складало ся справдї так, що з чужими людьми Кулїш міг жити у приязни, а зі своїми земляками не міг дійти до ладу.

З Шевченком і Марком Вовчком були в Кулїша лїпші відносини: в імя своєї ідеї він цїнив високо їх працю, хоч сам мусів поправляти і твори Шевченка і твори Вовчка. Здаєть ся, не дуже цїнили Кулїшеві поправки сї письменники, коли Кулїшеви

---

[1]) К. Ст. 1899, т. II. 188. — У Правди 1868, ст. 312 сказано: Во що не в журналах, було друковане коштом В. В. Тарновського — очивидно в 50-их роках. Син Тарновського дарував потім Кулїшеві його тексти у батька.

[2]) К. Ст. 1899, I 319. [3]) К. Ст. 1898, II 224. [4]) К. Ст. 1899, III 354.

вкінці надоїло займати ся поправлюванєм чужих рукописий: у нього-ж було доволї і свого дїла На нього, як на Українця, що розумів своє дїло, спало западїр богато роботи — і се очивидно його роздратовувало.

В роцї 1858-ім пішли якісь дивні поголоски про Кулїша поміж його знайомими земляками. Стали докоряти йому наживою з Граматки і иньших книжок. Справа виглядала так, що тут наприклад В. В. Тарновський давав гроші на видавництва, а Кулїш доробляв ся чужими грішми.. Почувши сї поголоски, Кулїш уважав потрібним оправдати себе перед Тарновським, написав до нього лист, і ми з того листу можемо зміркувати, що Кулїша глубоко вражали ті поголоски. Він писав, що вже не просить у людий помочи, тілько терпеливости. Як почекають, то побачать, що його бажаня чисті. Він оправдував людий, що ширяли про нього злу славу, казав, що його неправильне житє й могло наводити декого на сумніви. Але боліло його те, що найблизші знайомі не старали ся зрозуміти його лїпше. Отже просив Тарновського сказати йому, чого він не рад з нього [1]. Що відповів йому Тарновський, не знаємо; тілько те знаємо, що зносини з ним стали холодні.

Про отсї зневажливі поголоски не забув також сказати Кулїшів житєписець у Правдї 1865 стор. 323): „Видав Кулїш Граматку у пяти тисячах примірників і, щоб її не куповано дуже в столичях, виставив цїну пів карбованця, а на Вкраїнї звелїв продавати дешевше, ніж стояла йому самому: до того, багацько тих Граматок пороздаровував усюди. Отже знайшли ся письменні та довгоухі люде, що печатно докоряли Кулїшеви за наживу з Граматки і иньших книжок! Мовчав Кулїш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу Граматку у восьми тисячах примірників, і розпродав її за безцїн, або пороздаровував. Коли-ж хто думає, що Кулїш заробляв гроші для самих гроший, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без звороття, яко научню підмогу, по сотнї і по три сотнї карбованців: свого часу такі люде обізвуть ся. А скільки від його йшло вбогому простолюдю, найначе-ж слїпим кобзарям і лїрникам, то про се тільки найблизші приятелї його знають". В сїй житєписї й оповідає ся про те, як Кулїш запомагав Мужиловську, козачку Оленку Вовківну і и.

[1]) К. Ст. 1898. II 129—130.

Так отсе такі докори сердили дуже Куліша; а ще як подумати, що печатно йому докоряли наживою — де про се було печатано, мені не відомо — то й можна зрозуміти Кулішеву вражену гордість. Щоб убити тугу після таких неприємностий, Куліш 1858 поїздив по Европі і успокоїв ся. Але на другий рік його знову взяла туга, охота втекти перед людьми і перед самим собою — він уважав себе хорим душею і знову вирвав ся в подорож по Европі. Кілька виривків із його листів до Каменецького покажуть нам, що Куліш був хорий справді.

„Я надію ся зробити ще богато роботи, коли задушу в собі ту змію-тугу, що їсть мене живцем".

„Я добре зробив, що поїхав не на Україну. Для хорого духом богато значить вигоди, що дають спромогу жити до вподоби і їхати, куди хочеть ся.. Учу ся бути самітним: нема нічого красшого на сьвіті від такого положеня. Бути в товпі одиноким, усе чути, бачити, відчувати і бути ні від кого незалежним — чи можна видумати що красше? Ледви чи усиджу довго в Дрезні і Монахові. Швайцария сильно приманює мене до себе. Лише вона і підчас тамтої подорожі заспокоїла мою тугу" [1]).

„Пишу вам із Кеніґсберґа поганим німецьким пером, і пишу для розігнаня туги. Слава Богу, вже почала потроха уступати ся, але все ще томить мою душу. Стараю ся розірвати себе всякою всячиною, і бачу, що сї стараня не такі до нічого, як мені здавало ся. Втікати перед собою помалу можна, і я тому душею рад. Не раджу вам бути мною: се найприкрійше істнованє, якого нічим не задовольниш, хоч би не знати чим. Правдивий мій елемент — війна. Я через помилку попав у спокійні горожани. Але може я ще знайду свою дорогу. Почекайте, дайте мені троха виздоровіти від пекельної туги. Мені здаєть ся, що я виздоровію. Вид чужих міст і людий робить тепер на мене відрадне враженє; щось тихе оселюєть ся в душі, і вона лише деколи скрикує, як божевільна. — Я лишу ся за границею не менше як рік. Самі скажете, що в Петербурзі в зимі не богато для мене радости. Мені треба забути все неприємне і нагодувати себе зовсім иньшим житєм, або й поробити нові знайомости. Думаю, що ви не будете тому противні, тим більше коли бачите, що я роблю. А робити я буду: чую, що буду. Дайте лише мені виздоровіти від туги!" [2]) Куліш не прожив року за границею, тілько весною 1859 поїздив ще по Росиї, а літом уже сидів у селї Малинівці і працював.

---

[1]) К. Ст. 1898, II 366 і 367. [2]) К. Ст. 1898, II 368 і 369.

Може пізнійше колись вияснять ся ще докладнійше причини сеї туги; тепер тілько можемо сказати, що безпечно викликували тугу в Куліша і розчарованя з причини неприхильности земляків, на котрих він покладав найбільшу надію; його „ідоли“, що зросли і виховали ся серед иньших обставин, не розуміли української ідеї так як він.

Але у загалу української інтелігенциї повага Куліша зросла і ті земляки старали ся Кулішеви показати, що його поважають. В Полтаві в маю 1860 дали на його честь обід. Про се пише Куліш з великою радостию до Каменецького, звіщаючи його при тім, що не стрічав чоловіка, котрий би не тішив ся пізнавши його. „Останні два роки зробили богато. Репутация моя, як письменника, дає мені всюди приступ і сердешну гостину“ [1]). Року 1860 був він і в Київі і писав звідси також дуже радісні листи; всї поважали його; жінки з поважаня до нього волочили ся за ним як за Дон Жуаном; він тілько стеріг ся, щоб не зробити якої дурниці, але тішив ся дуже. „Не сумуйте про мене — не зносуюсь, дарма що ніби-то байдики бю да за жіноцтвом знай ганяюсь“. Вийшло таке, що жінки в він любили ся, писали листи до нього, він сам також залюбив ся і дійшов до гадки, що „зближеня з жінками ніколи не буде вважати негідним висших характерів. Се-ж і є житє; а то, що називають житєм — учені люди і промисловці (дѣловые), то надирня робота. Правдиве житє в хаті і під хатою коло женщини. Все, що з далека від неї — то епізоди, що вяжуть ся з головним“ [2]). Не обійшлось, розуміє ся, і без ріжних поговорів, але Куліш упевняє, що нічого не винен.

Два дальші роки, 1861 і 1862, принесли знову Кулішеви богато розчарувань. „Був се понурий період його житя; сумував тяжко; а чого — хиба-б у цілій книжці можна розгаснити“ — сказано у „Правді“ 1868. 323. Очивидно крім усяких розчарувань, що виходили з його роботи і трудних обставин, було тут і якесь розчароване або жаль після знайомостий з жінками... Против закидів сих людей, що докоряли йому за його роботу, він боронив і потішав себе гадкою, що робить діло „Що се ви так турбуєтесь про тих людей, що мене ганять? — писав він 1862 р. до Носа. — Нехай собі ганять, коли охота! Діло само себе покаже. Все те забудеть ся скоро, а діло не на те робить ся, щоб його занедбати,

---

[1]) Там-же 384. [2]) Там-же, 388—392.

бо воно діло. Нехай гавять: може, гаївши, яку й правду скажуть, а ми її намотаємо на ус тай порозумнійшаємо на користь людям“ [1]).

Тимчасом Кулішева друкарня щораз більше упадала; материяльні клопоти росли; на ріжні видавництва пішло богато гроший, без довгів годі було обійти ся. Прийшло польське повстане 1863; наслідки його були шкідливі і для українського руху; рух сей погамовано, а з ним і Куліш запал. Так гарно почата робота урвала ся і Куліш попав у злидні. Се й завело його на службу у Варшаву.

Ми бачили, що, загалом узявши, ті земляки, які повинні були помагати Кулішеви, відчужили його від себе. Куліш житєписець міг уже 1868 р. таке написати про се відчуженє, що склало ся в останніх десятьох роках: „Петербурську українську громаду складали не самі Куліші, тай не Кулішівці. Усяких людиів пашилось туди доволі. Вбачивши сеє, заподбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись; „а то“, мовляли, „на тебе дивившись і иньші відвернуть ся“. Мусів Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба була вона йому. Мовчазний сидів він кінець стола; чужа стала йому та хата.. Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко-ж і сталось... Поліция тут поліцією, а громадяне громадянами. (Се говорить ся тут про діла таких, як Юзефович, після польського повстаня). — Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена. і початок народньому self-help зроблено“ [2]). Видко, Куліш, чи його житєписець не хотів ще говорити про кружок Бодянського, Срезневського, про Костомарова, Ґалаґана і иньших, але ми про відносини сих людей до Куліша вже дещо знаємо.

Таким способом ми оглянули десять дуже важних років у житю Куліша. Провідна гадка в цілій діяльности його в тих роках: добро маси народу. Сю провідну гадку він висловлював усюди. Хоч з Шевченком і Костомаровим не зірвав зносин, —

Куліш К. Ст. 1899. II, 9. [2]) Правда. 1868. 324.
ще по Росі.

---

[1]) К. Ст. 189

з Костомаровим їздив навіть 1861 р. по Европі і тоді замітив що Костомарів характером своїм „баба“ [1]) — але думав инакше, як вони, про історию України і її відносини до Московщини і Польщі. І так Шевченка цінив Куліш у своїй статі з 1861 р. п. з. „Чого стоїть Шевченко яко поет народний?“ не за його історичні поеми, тілько за „Катерину“, „Наймичку“ і т. п. Про „Гайдамаків“ він тут і не згадує — се треба нам памятати, коли схочемо зрозуміти, за що пізнійше нападав Куліш на Шевченка. З часом він тілько розвинув свої історичні погляди ширше то в бік Московщини, то в бік Польщі, і через те станув на противнім становищи, як Шевченко і Костомарів.

III.

Побут Куліша у Варшаві 1864—1867. — Причини, чому покинув службу у Варшаві. — Служба в Петербурзі 1873—1874.

По упадку „Основи“ і иньших розчарованях Куліш умовляв ся з Каменецьким що-до видаваня нового журнала, але не мав на се гроший. Тому й нарікав 25. серпня 1864: „Ну, а журнал наш іде через пень да в колоду. Чорт мати-ме добра поти, поки все діло не опинить ся в моїх руках, так щоб мені ні на кого не очікувати, ні від кого, ні в чім не бути залежним“. Куліш не мав власних гроший, а земляки хотіли йому тілько позичити. Довгів мав Куліш і так досить, отже не хотів робити нових. Але радо був би спомагав журнал. „Досить того, що не відлучу ся від других і не скажу так, як Костомарів, що готов працювати лише за дорогу плату. Противно, я знижу ціну до 40 і 30 руб. за аркуш, коли тілько не буде кому платити більше. Однак дивно якось жадати, щоби чоловік приняв ся на себе найтруднійшої роботи і притім ще позволив запуздати себе. Від найтруднійшої праці я не ухиляю ся, але тоді вже дайте мені орудувати ділом, так як я гадаю, а не так як другі гадають“ [2]).

Коли з сего проєкту нічого не вийшло, Куліш написав лист до Миколи Олексієвича Мілютина, котрого знав ще з 50-их років, що готов би взяти ся за учебну службу. Торгував ся з ним якийсь час, бо не хотів приняти подаваної йому посади молодшого дирек-

[1]) К. Ст. 1898. I. 139. [2]) К. Ст. 1898. III. 136—137.

тора, але вкінці згодив ся і поїхав у Варшаву. У відомім урядовім атестаті читаємо, що Кулїшеви назначили службу при „учредительнім комитетї в Царстві Польскім“ дня 23 грудня 1864; а вже 10 червня 1865 за дуже щиру службу „высочайше повелѣно“: не вважати Кулїшеви його провини в Кирило-Методиєвім братстві і заслаяв в Тулу перешкодою до висшої урядничої карієри та признати йому всї иньші права і службові користи, крім ордера сьв. Владиміра за вислугу лїт і відзнаки за бездоганну службу“; а 8 грудня 1865 іменовано його урядником „особыхъ порученій V класса“. Дня 28 червня 1866 Кулїш зістав „исправляющимъ должность директора духовныхъ дѣлъ“; дня 17 січня 1867 увільнили його з сеї посади і призначили до „учредительного комитета“ з платнею 4500 руб. на рік; звідси увільнили його „по болѣзни“ того-ж року, 30 жовтня [1]).

Вже сї урядові дати про урядничу карієру Кулїша сьвідчать, що він мусїв чимсь дуже заслужити ся, коли так авансував. А він і справдї взяв ся до служби дуже ревно. Прийшов він у Варшаву тодї, як по польськім повстанню російське правительство загадало подбати лїпше про свої порядки у Польськім Царстві, себ то про „обрусеніе“ і православіє. Ся справа могла бути Кулїшеви близька і з боку полїтичного і особистого о стілько, що тут він мав сам нагоду дати волю своїй і перше незатаюваній неприхильности до Поляків. Він, правда, у сфері історії дивив ся вже на козаків так як дивились Поляки, але при тім думав про Поляків, що вони все ще не позбули ся своїх давнїх забагів: напосїдати ся на чужі народности і релїгію. Так і в листах Кулїша з того часу знати два напрями: тут він цікавить ся польськими історичними жерелами, що подають йому Поляки, а тут в урядовій службі з сучасними Поляками поводить ся як урядник.

Кілька виписок з листів докажуть нам сї спостереженя. В листах з 1864 р., в самих початках служби, читаємо: „Польський бунт викликали Польки, і напевно через них проллєть ся ще богато „русской“ і польської крови, тому що вони і далї виховують нове поколїнє в революцийнім дусї. Вся наша надія на подавленє клєрикальної партиї, найбільш неморальної і найбільш сильної; але треба богато розуму і енергії, щоби підрізати корені тутешньому попівству, які воно глубоко пустило в нарід“ [2]). Діло

[1]) К. Ст. 1899. III 377 і 378. [2]) К. Ст. 1898. III 138.

йшло про католицьку віру й уніятський обряд. Тут Куліш мав уже свій погляд; який — відомо: він уважав єзуїтство і унію нещастєм для народу; отже поставленє клерикальної партиї не могло бути чимсь дуже протиним його пересьвідченям.

„Тутешні учені люди показують мені ріжні прислуги у моїх історичних дослідах, закидують мене дорогоцінними рукописами, полагоджують ріжні особисті орудки, навіть відгадують мої бажаня... Житє в Варшаві для мене таке саме приємне, як за границею. Місяць промнув дуже скоро. Кождий день цікавий чим иньшим: то читаєш оригінальні листи якого-небудь козака XVII століття, про котрого тілько дещо знав з книжок, то слухаєш оповіданє про тисячу дуже цікавих річий, то робиш дещо таке, що може придати ся до реорґанізациї місцевого устрою, то сидиш у театрі... Ну, а вам як служить ся? Що словарь? Коли тілько роздобуду гроший, то богато видам своїм старим звичаєм, ні на кого не оглядуючись, а то наші щось люблять довгу пісню. Тут усе сприяє вивченю XVI і XVII століття“. (Лист до Каменецького з 4 грудня 1864) [1]).

„Працюю дуже богато; але ви знаєте, що при відповідних обставинах житя мені се не трудно. Тому що я від богатьох смертних відріжнюю ся бистротою роботи, то в мене є ще час і на пошукуваня в бібліотеках. Польські вчені зі свого боку подають усякі можливі указки, що значно облегчує історичну працю, або навіть просто одушевляє мене до них — і звідси береть ся те, без чого богато лишалось би незрозумілим і незвісним“. (Лист з 5 січня 1865) [2]).

Потім чимраз більше займала Куліша служба і він уже в лютім 1865 хвалив ся перед Каменецьким, що є доконче потрібним тай таким, що його ніхто не заступив би. „Є такі сторони в службі, до котрих я прихиляю ся з глубоким співчутєм. Я можу тепер числити на поліпшенє моїх грошевих обставин, але мене більше займає перспектива російських робіт у Царстві Польськім“ [3]).

Отсї перші листи з Варшави писав Куліш до свого бувшого вірника Каменецького; дальші звістки про побут у Варшаві находимо в Кулішевих листах до Хильчевського. Тут уже, правда, нема звісток про Кулішеві зносини з польськими вченими, — більше як про цілий рік не маємо взагалї ніяких звісток — але за те

[1]) Тамже, 139—140. [2]) Тамже, 141. [3]) Тамже, 143.

читаємо більше про Кулїшеву службу. З початку видко ще в тих листах вдоволене зі служби, а там потім чимраз сильнїйше відзиваєть ся знеохота.

Про причини сеї знеохоти сказано таке в житєписї з 1868 року: „Про варшавське житє Кулїша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподївавсь князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Кулїша до себе директором духовних справ; не такого-ж директорства допевнявсь і Кулїш від Черкаського. Не прослужив він із ним і пів року, як уже Кулїш писав до Черкаського: що помилївсь Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепности, якої сподївав ся; що він, Кулїш, директорувати більш не хоче, а шукати-ме собі иньшого місця, не сумнїчись у роботї... Отже як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Кулїш по свойому „поезиєю холодного розуму“, знов піднявсь він на тяжку роботу, відпочавши. Поїхав Кулїш на відпочинок за границю, а Черкаський тимчасом покинувсь. І хоч сї дві людини так на себе не похожі, а нераз згадував Кулїш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібности, велике трудолюбє, сила волї і та поезия холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і може-б віддав за те значню частину свого серця“ [1]).

Ті слова з житєписи потверджують нам Кулїшеві листи — найлучший доказ, що без відома Кулїша ся житєпись не написана. Ще дня 23 липня 1866 писав Кулїш Хильчевському: „На твоє прегарне письмо відповідаю кількома словами. Мій час належить кн. Черкаському, а кн. Черкаський нїщо иньше тілько буря дїяльности, що й мене потягла у свій кружок. З одушевленєм слухаю сего незвичайного чоловіка. Дуже трудно, тяжко, мучить мене, але се моя сфера! Або пропаду, або зроблюсь лицарем невигракою“ [2]). Се писав Кулїш в нецїлий місяць потім, як його іменували директором відділу духовних дїл. Але в три місяцї потім, 11 (23) жовтня 1866, писав він зовсїм инакше. Лист сей починаєть ся поезиєю Пушкина: „Когда для смертного умолкнетъ шумный день“ — а далї сказано: „Така неправильна душа, як у мене, не може бути спокійна. Я наробив богато помилок у житю, богато дурниць, богато нїкчемностий (пошлостей). Все те мене мучить — ось і маєш усю історию! Один для мене ратунок — сильна дїяль-

---

[1]) Правда. 1868. 336. [2]) К. Ст. 1898. I 86.

ність. Без служби така діяльність у Росиї — бодай для мене — не можлива. Ось для чого я служу, та ще й для того, що хочу сплатити довги. Сплативши довги, я може вибю ся із сил і заберу ся у свій хутірський захисток, щоби померти по запорозьки, себто здалека від галасу. Козаки, коли не вмирали на війні, то забирали ся в яку небудь глуху сторону, навіть здалека від родини. Я розумію се почутє і без сумніву сам так учиню. Але поки-що попрацюємо на славу російського імени, котре я люблю, не зважаючи на те, що його що дня неславлять мої земляки"... Далі оповідає Куліш у сім листі, як живе у Варшаві, як кудись подіває гроші, і сам не знає куди, та що в нього добрий апетит, хоч про їду не дбає. „Одна тілько біда, що безрадісно якось буває на сьвіті, дуже безрадісно, — і тут часом, неначе дуже мудрі річи, роблять ся страшні дурниці. Моє житє давно зіпсовлене" [1]).

Такий самий тон і в листах з 1867 р. „Я і без того роблю богато дурниць, за котрі приходить ся себе самого в душі сварити, як лайнідлійного чоловіка". — „Довгенько-ж ти мовчав, друже Іване! — писав Куліш літом 1867 до Хильчевського. — Та в мене не було охоти до листування. Коли не лаяти все навкруги, то нічого й писати, а лайкою що поможеш? Ось тобі й відповідь на твої питання. Скажеш: Якого-ж гаспида сидиш у тій Варшаві? А де-ж мені дітись? На столиці нас не треба, а на Вкраїні дурень на дурневи сидить та дурнем і поганяє. А що вже Київ, то вибачай, чи й є на сьвіті дурнійший город? От хоч би ваші ґазети, та цур їм! Про таку погань і споминати не стоїть. Університетські паничі, ті, мовляв, професори думають, що обороняють Русь од Ляхви, стелють же дорогу до панування на Вкраїні — іменно тим, що побивають у цьвіті народню силу, розлучаючи молодіж із народом. Ніяка сила не обіпреть ся против лядської на Вкраїні, опріч тої, що заганяла колись Ляхів за Вислу. Розумний знає се добре, а дурному ніхто в голову не вложить" [2]).

Останні слова з сего листу показують нам сї провідні гадки, які Куліш мав підчас своєї служби яко урядник, сказати-б, політичний. Як відомо, його тодішня діяльність вяже ся з діяльностию у Холмщині Т. Лебединцева, котрого листи з тих часів також надрукувала „Кіевская Старина". Говорячи про сї листи, д. О. К., як очевидець побуту Лебединцева у Львові, замічає, що в них

---

[1]) Тамже, 87 і 88. [2]) Тамже, 88 і 89.

нема й сліду якихось справді народно-національних інтересів. Навпаки бачимо, що навіть там, де Черкаський чи щиро чи силою обставин мусів сприяти народно-національним інтересам, там Лебединцев поза плечима Черкаського дбає про чисто урядові інтереси. Лебединцев у своїх листах, хоч вони писані й до брата, не все висловлював щиро. Причина сего — її вказує О. К. зі слів самого Лебединцева і Куліша — обережність, дипльоматичність Лебединцева в справі церкви і школи в Холмщині. „Уживане в холмських народних школах народної мови убили ніхто більш, як українофіли Лебединцев, а переважно Куліш, і вони були задля холмських Українців найбільшими обрусителями. Куліш казав, що треба положити яко мога ширшу межу між Українцями і Поляками, а то — російську мову. Се, думав він, було високо політично. У Лебединцева інстинкти урядника і бажання прислужити ся властям взяли гору над природними інстинктами Українця“ [1]). Куліш же, очивидно, бачив, що робить часом дурниці, сам себе сварив за се, але й потішав себе гадкою, що вбиває клина поміж Українців і Поляків. Старане се видасть ся нам зрозумілим, коли пригадаємо собі, що іменно по польськім повстанню 1863 р. добачено в українськім руху „польську інтригу“. Куліш, що, можна сказати, перший зорґанізував сей український рух по Кримській війні, без ніяких „інтриг“ з польського боку — годіж тут ученому Ґрабовському приписувати якусь спеціяльну місию — хотів очивидно скинути з українського руху підозріння в польській інтризі, щоби здобути для нього поляків. О. К. розуміє тепер українсько-польські відносини инакше, як їх розумів у 60-их роках Куліш, і докоряє йому обрусенєм. Против сего докору нема що й казати, хоч би й як бажаю ся боронити Куліша: і сам Куліш бачив, що зле робить; але коли хочемо зрозуміти його, то й находимо тут попри особисті мотиви (потреба зарібку на сплату довгів, розчарованя в попередній діяльности, потреба нової сильної діяльности) також загальні з основною гадкою: сперти польський вплив на Україні. Щоб се осягнути, Куліш жертвував Холмщину на поталу обрусеню, щоби між Україною а Польщею була російська межа. Ся Кулішева політика мала, як усяка иньша політика, два кінці; догоджуючи одним, не міг він дого-

---

[1]) Гл. статю О. К. „Николай Софійович Лебединцев“ в Русалці, 1898 ст. 137—142.

дити другим. А тепер, по літах, як дивити ся на сю справу, то треба тілько жалувати, що кабінетний учений з незвичайно чуткою совістию, що шукав безнастанно правди навіть у минувшині, став політичним дїлчем — і до своїх усяких розчаровань призбирав собі ще розчарованя і на сїм полї. Врештї иньші мотиви його дїяльности в Варшаві зовсїм сходили ся з його вже відомими давнїйшими поглядами на відносини України до Росиї і до Польщі: з його явною прихильністю до Росиї і неприхильністю до Польщі, котрій тілько із становища добра маси признавав деякі заслуги. Домішали ся сюди, очивидно, і сучасні обставини після 1863 р. — і так у тодїшнїй Кулїшевій дїяльности бачимо не якусь примху його неправильної душі: ся дїяльність у звязи з попередньою була доволї консекзентна і мала свої мотиви, яких не можна маловажити. Особливо важний тут мотив, що в Кулїша було недовіре до своїх земляків. Звідки воно в нього взяло ся, се ми вже знаємо; тому й не дивно нам, коли читаємо в листї до Хильчевського з 1868 р. „Дуже помиляєш ся, друже Івине, думаючи, що як би я жив у вітчинї, то я міг би мати добрий вплив на моїх земляків: перебравши в житю богато людей, я прийшов до висновку, що моїх земляків, себто інтелїґенцию, треба лишити на ласку їх нікчемної долї. Нехай ними займеть ся ще хто небудь иньший, а я маю намір займати ся лише своєю особою. „Предметъ достойный!“ як каже білий Пушкин, котрий... „людей конечно зналъ и вообще ихъ презиралъ, — но правилъ нѣтъ безъ исключеній“ — сказано далї. Є виїмки і для мене, але для них нема потреби жити на Українї [1]). Були й Кулїшеві земляки винні помилкам Кулїша: стративши віру в них, він шукав підпори де міг. А що найбільше оправдує Кулїша: то сьвідомість того, що робив помилки: звісно, сьвідомість ся не була рівночасна з помилками; а коли й була, то й тодї вину за помилки треба розложити на ті всї обставини, в які він попав, на ту урядову машину росийщеня, що в 60-их і 70-их роках росийщила Холмщину і навернула її силоміць до православія.

Уже тодї, як Кулїш покинув службу у Варшаві, він писав про себе таке: „Що зробило з мене найлїпшого поміж урядниками в Варшаві, те саме робить мене найлїпшим поміж господарями. Моя заповідь: est modus in rebus. Нї теоретика нї практика мене

[1]) К. Ст. 1898. I, 91.

заманюють. Кожде місце має свої закони до роботи. Поки-що я не помиляю ся" [1]). В приятельських листах до Хильчевського в 70-их роках Куліш нерлз нагадував свою службу в Варшаві: то ставив 1871 р. засаду:

„Sąd nad nami nie dany nikomu,
Chcąc mnie sądzić, trzeba być we mnie, nie ze mną" [2]).

чим хотів сказати, як трудно бути справедливим до иньшого чоловіка, — тут завсігди треба неловірати власній думці про когось, треба старати ся зрозуміти його положенє; то говорив таки виразно 1872 р.: „Чи ти думаєш, що моя варшавська служба — то лише гра припадків? Я пізнав людей і обставини і скористав з одних і других. Моральна смерть Мілютина (Куліш мав на думці недугу М—а, через котру той мусів покинути службу) попсувала мені карієру; але коли-б мені не опротивіли урядники аж до блювоти, то я міг би був лишити ся з 4500 (а з нагородами 5000 р.), доки був би схотів, аж до красших часів. Ні, я мусів розірвати з ними і через стан мого духа, і для ратованя моєї репутациї, котру вони хотіли очорнити" [3]).

Ось так судить Куліш сам себе, застерігши ся, що „sąd nad nami nie dany nikomu", бо він знав себе красше, ніж иньші його знали. Прикрий стан його душі походив від сьвідомости, що став колісцем в обрусительній машині; оправданє, що помагає вбивати клина поміж Україною і Польщею, не давало повного успокоєня; люди вже починали уважати Куліша цілим Москалем, що навіть відрікав ся своєї української діяльности. Таким бодай хотіли його бачити галицькі москвофіли, що 1866 р. звісною заявою в „Слові" признали себе Росиянами. По сій заяві настала в Галичині поміж Русинами партийна ненависть, з якої користали Поляки. Правительство налякало ся і почало 1867 р. видавати против „Слова" часопись „Русь". Редактор „Руси" Кость Горбаль запевняв Ом. Огоновського 1888 р., що не Поляки давали гроші на сю часопись і що сам Голуховський був їй противний [1]). Очивидно гроші давало центральне правительство, а Поляки тілько раді були тій часописи зі свого становища. Однак се вистарчало москвофілам бачити в „Руси" польську інтригу. Куліш, що своєю поліі-

[1]) К. Ст. 1898, I, 103. [2]) Тамже. 105. [3]) Тамже. 111. [4]) Нет. лит. русин II, 2, ст. 672.

тикою у Варшаві не дав доказу своєї прихильности до Поляків, не був прихильний і „Руси“, про котру її вороги пустили чутку, що її видають Поляки. Тому коли дізнав ся, що „Русь“ друкує ся його правописею, відомою „Кулішівкою“, ужитою вперше в „Запискахъ о Южной Руси“ і в Граматиці, та що Поляки уважають сю правопись ознакою розмиру Українців з Росиянами, то й написав у приватнім листі до Я. Головацького, що готов відречи ся своєї правописи, аби тілько вибити Полякам оружіє з рук. Але Я. Головацький, котрий ще 1862 р. сам тішив ся з того, що у Львові „ще не вмерла козацька руська мати“ [1]), в часї 1864—1867 уже перебув метаморфозу в російськім напрямі і от він надрукував сей приватний лист Куліша без його дозволу у „Слові“ 1867 ч. 44 п. з. „Отреченіе Кулиша отъ своей правописи“. Правописці лицарі обернули сю справу в користь свою, чи то нїби загально-російську, і скривдили Куліша ще й тим, що поопускали дещо з листу, пододавали свої додатки і підписали його. Куліш запротестував против такої роботи у „Правдї“ (1867, ст. 72); але справу підхопили „Московскія Вѣдомости“ (1867, ч. 107) і знов зі свого становища посудили передовсїм „Правду“, що її видають Поляки, що було неправдою, а потім накинули ся й на Куліша, що він тут відрікає ся своєї правописи, а тут її боронить. Притім у статї була мова „про злодійські українофільські прямованя, що бажали розікрасти русскій нарід“. Сі інформациї йшли до московських часописий очивидно зі Львова і з Відня, де того-ж року 1867 бувший українофіл Климкович почав з иньшими видавати „Славянскую зарю“, в котрій писав статї в роді „Слѣдуетъ ли быть малорусскому вопросу?“ та давав сим способом материял „Московскимъ Вѣдомостямъ“ и „Москвѣ“, котра також напаствувала Куліша. Так от Куліш, ворог Поляків, мимо своєї волї опинив ся нараз нїби союзником Поляків, бо й йому і Полякам залежало на українській справі. Хоч він ту справу розумів без Поляків, перемішали вороги справу „Руси“ (правительственну) і справу польську з українською, втягли невинного Куліша у галицьке політичне болото — і так він перший став жертвою сеї політики. Що найпоганїйше було у сїй політицї, то те, що очивидно на донос ворогів українофільства російське правительство стало переловлювати листи галицьких Русинів до Куліша, з котрих довідало

[1]) Гл. його лист в „Основі“ 1862, липень, ст. 68—69.

ся про його зносини з Галичанами, і навіть само зажадало від нього, щоб він печатно кинув погорду на Галичан і зрік ся всего того, що перше виявляв у своїх писанях. Коли-ж би він сего не зробив, то грозили йому, що втратить свою вигідну посаду [1]).

Тоді то писав Куліш Хильчевському 22 серпня 1867: „Тут (у Варшаві) иньша біда: Катков під'ябеджує, а дурники лякають ся мене, мов ті Римляне Юґурти, що мовляв, absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset in incerto habetis. Що вони мені тут за хлопіт роблять, то цілу книжку написав би, коли-б схотів усе прописувати. Ось прочитай Nr. 107 „Московських Відомостей", то побачиш, як на мене дика сила гукає. Відписав я таке Каткову, що мов чехерниці попюхає: а як не схоче напечатати (бо чести чорт-ма в його за шеляг), то послав я теж саме Аксакову. Коли-ж і Аксаков почав уже собачими стежками бігати, то теж саме послав у Петербург. Посатаніли всі, чи чорти їх нехай батька знає, — зовсім дурні — мов довбешки! Ти йому образи, а він тобі лубя! Ну, та дарма! Нехай басують: сами себе осоромлять, бо мовляв: брехнею сьвіт пройдеш, тілько назад не вернеш ся" [2]).

І добре вгадав Куліш: тепер коли вже відома історія московських славянофілів у 60-их роках, коли відома діяльність Лебединцева у Холмщині з його листів і його зносини з галицькими москвофілами, осоромили ся ті в ї, що на Куліша були „посатаніли" 1867 року; остала ся одна правда. Добуваючи оту правду на верх, ми тілько можемо чудувати ся великому глумови долі над Кулішем, що тут сам боронив „русскаго права" у Польськім Царстві, а тут — завдяки галицько-московській політиці — опинив ся ніби ворогом сего „русскаго права". Запнули йому противники із його-ж хворосту карлючку — Куліш любив уживати сю пословицю тай до нього самого її можна приложити.

Протест Куліша против інсинуаций надрукували тілько „Петербурскія, Вѣдомости", 1867 чч. 256 і 251, але се вже не помогло йому богато [3]). Цікавий його лист з того часу до Хильчевського; зрозуміємо його добре, коли попереду скажемо, що Головацького суспендували з університетської катедри в січни 1867 р.,

---

[1]) Нефіловий Пет. лит. русской, том III 1. стор. 114—118.

[2]) К. Ст. 1898 I. 99. [3]) Сей протест у перекладі на українську мову напечатаний у Правді 1867, стор. 167—168, 175—176 і 183—184.

почім він з Росиї дістав тисячу рублів запомоги і в маю того-ж року був на етнографічній виставі в Москві, на славянськім з'їзді, представив себе також цареви Олександрови II в Царськім селї і дістав небавом посаду. Бувший Русин став Росиянином... Приготовляючись до такої карієри, він покинув без великого труду свої давні ідеали і між иньшим став ворогом Куліша. От до сего часу й відносить ся згаданий лист Куліша [1]). У нім він каже, що в Варшаві деякі люди вгонили би його в ложні води: вони дивлять ся очима Каткова на нього і готові позбавити його шматка хліба. Але хоч би й позбавили, то він не покине своїх пересьвідчень. „Хоч би менї вмаю сто тисяч — і тогдї думка моя не грошима-б водилась, а тобі здаєть ся, що я клопочусь про тисячі карбованців. Гай, гай! Дивно б уже тріщала в мене від них скриня, та не грошний чоловік добиваєть ся. Нехай так люди про мене думають — воно й гаразд, а тобі не личить... Справді Головацького в вас не розуміють. Колись побачать, що воно є. Затуманено людям очи так, що й ми багацько дечого не добачаєм. Не тілько він напечатав (мова тут очивидно про нібито відречене Куліша від своєї правописи в „Слові" 1867), та ще напечатав з лукавої науки, побувавши в Москві. Се діло широке, а не таке, як там у вас міркують. Яка тут гордость, брате! Тут чоловік на силу дише серед ворожого натовпу, а тобі здаєть ся, що він панує; а що про дорогу речеш, то був би я надлюка, коли-б з неї звернув, хоч би для одного такого як Аксаков або Катков. Се ти нічого не знаєш, тим раєш менї „уступати другим дорогу". Ми стоїмо в Термопілах. Проклята мати, що породила такого уступателя! Нехай нас розтопчуть і возвістять мирови, що восторжествовали над великим злом: отсе буде наша найкрасша слава, коли не доведеть ся нам самим розтоптати безголових тих фанатиків, що всїм руським миром заколотили і всїми способами добро і правду з людскої душі викоренюють. Нічогісенько в вас не тямлять. Сидять у вас люде „во тьмѣ и сѣни смертнѣй"... „Зачѣмъ давать поводъ къ этимъ виходкамъ"? На що серцем і розумом жити? Та теж на сьвіті нема нічого гіршого, як мовчки дивитись на той сором, що нам скрива Катков Руську землю! Коли-б стала ся Русь

---

[1]) Сей лист не маю дати, але із змісту його видко, що він з 1867 р. К. Ст. 1898, I 146. Пор. Огоновського Ист. лит. руск. том III 1. 115.

такою, якою він її малює, то бувби їй капут, бо була-б се брехня від моря до моря і нікчемність від сходу до заходу сонця!"

Отся пригода, що почалась правописною суперечкою, а закінчила ся стратою „шхатка хліба", роз'єднала Куліша з московськими славянофілами, з якими він зійшов ся був у 50-их роках. Результат же його служби в Варшаві був такий: він пізнав нові польські жерела до історії України, сплатив свої довги — а мав він їх кілька тисяч, хоч і йому були винні люде далеко більше [1]). — але притім здобув собі ворогів в людях з партиї галицького „Слова".

Покинувши службу, Куліш їздив 1869 р. весною і в осени в Европу, в осени 1870 знов подорожував, прожив зиму у Венеції, у Відні, був у Галичині і аж весною 1871 р. вернув ся у свій хутір та почав господарювати. За той час від 1868—1871 він напечатав деякі статї у „Правді" і видав Пятикнижіє, книгу Йова, Псалтир і Четвероєвангеліє.

Дома у Мотронівці на хуторі не пожив він довго та спокійно. Один із братів Білозерських, Віктор, помер. Маєток Білозерських (тисяча десятин) поділено було поміж чотирох братів і три сестри, з котрих одна була жінкою Куліша неправильно; треба було наново його ділити. З того взяв ся процес, котрий страшенно докучив Кулішеви: він аж у мемуарах списав його на вічну памятку. Хотіло ся йому доконче обезпечити жінці і собі спокійнійшу старість і тому хотів просто купити маєтність своєї жінки Мотронівку, щоб тілько мати спокій. [2]) Щоби роздобути на се гроші, він знову приняв службу в Петербурзі в жовтни 1873 р. Йому поручили редакцию „Журнала путей сообщенія". Предмет був для Куліша зовсім новий, але він до року видав один том сего журнала. За той рік він напрацював ся страшенно, бо не тілько сповняв свою урядову службу серед ріжних нових розчаровань, але ще й написав 1874 якісь сцени п. з. „Хмельницкий і Барабаш", роман „Марьинъ хуторъ" і почав видавати „Исторію возсоединенія Руси". З кінцем 1874 покинув Куліш свою службу, маючи надію заробити більше пером.

З тих часів ми маємо листи Куліша до Хильчевського. З них поки що виймаємо тілько дещо для характеристики Куліша підчас

---

[1]) К. Ст. 1899. I 83 і К. Ст. 1898. I 83 і 89. В. Тарновський теж дорував Кулішеви його довг, зроблений у В. Тарновського батька. Гл. К. Ст. 1899 I. 89.

[2]) Пор. листи до Хильчевського в К. Ст. 1898 I, стор. 110 і д.

побуту його на хуторі і в Петербурзї. З нагоди поганого процесу писав він 1874: „Богато може лихий чоловік зробити по свойому в Росиї, але не все. Шкода про се й балакати. „Война — по гробъ мой договоръ!“ Се синонїм слів: „Горе мнѣ, аще не проповѣдую.“ Чи ти хочеш ждати, поки камінє заговорить? Се метафора. Нам треба бути живими, а не від каміня чогось такого ждати.“ [1]) Відносини поміж Кулїшем і Хильчевським (вони були хоч і щирі, але більше фінансової натури) зложили ся так, що Хильчевському здавало ся, мовби Кулїш деспотично поводив ся з ним. На дотичний докір відповів Кулїш, що не вважає деспотизму абсолютним злом: без нього богато в житю просто нїяк не можна зробити. „Такъ тяжкій златъ, дробя стекло, куетъ булатъ.“ [2]) — „Кто тебя, батюшка, обидитъ? ты самъ всякого обидишъ“ — ось мій девіз; а ти лякаєш мене упадком драпнивого дурня (мова про процес), коли я не боюсь і сильних міра сего.“ [3]) Отсей самий возний, деспотичний настрій видко і в листах Кулїша до Хильчевського, де він спереча ся з ним і за „Исторію возсоединенія Руси,“ але про се ще поговоримо пізнїйше.

Тут тілько хотїли ми здати справу зі служби Кулїша у Варшаві і в Петербурзї. І сюди і туди їхав він на те, щоб заробити гроші то на сплату довгів то на свій хутір у Мотронівцї. Намовляли його, правда, і за першим і за другим разом, щоби служив на Українї, навіть найшли йому якусь службу 1874 [4]), але він не мав здавна довіря до земляків, не міг забути розчаровань з причини їх, і тому не хотїв служити на Українї. Лихо вийшло з того таке, що він занадто відчужив ся від Українців; уже з ким воював, то не хотїв мирити ся. Тимчасом він від 1864—1874 пройшов, сказати б. і російську обрусительну школу, сам навіть був начальником такої школи, і притім на науковім полї, слїдом за Грабовським, зібрав від иньших варшавських Поляків нові польські материяли до історії України, особливо XVI і XVII столїтя. Таким способом відчуженє від сучасної України з одного боку, а з другого боку впливи російський і польський — усе-ж те на тлї великих клопотів моральних і материяльних — викликали в Кулїшевій души настрій, у котрім находимо песимізм що-до земляків надію тілько на власні сили і з того гордість та деспо-

---

[1]) Г. Ст. 1898. I 125. [2]) Тамже. 130. [3]) Тамже. 127.
[4]) Пр. Г. Ст. 1898. I 124 і 126.

тичні інстинкти, бажанє сильної діяльности і тому деяку покірливість у службі, більше розвиті теоретичні думки про „русское право“, котрі як продовженє відомих Кулішевих думок про Росию з 50-их років не можуть нам здавати ся чимсь зовсім новим — і притім національні українські думки, критичні що-до історії козаків, а в практиці такі самі, які він мав при видаваню Граматки і Проповідий. Перевагу у тих усіх думках узяли думки історика Куліша і він з усіми своїми новими враженями, зібраними на урядовій службі, перехилив ся на бік урядової Росії у своїй „Исторіи возсоединенія Руси.“ Все те мало свої початки не тілько в 50-их роках, але і в 40-их Кулішевої діяльности.

(Про зносини Куліша з Галичанами в роках 1858—1871).

Вже попереду була згадка про зносини Куліша з Галичанами; тут треба про сї зносини сказати де-що більше, бо в огляді усеї діяльности Куліша годі поминути їх мовчки. Тілько те вже треба наперед зазначити, що листів до справи сих зносин оголошено ще дуже мало, а в тих, які вже оголошено, найбільше мови про корректи і т. п.: тому й годі подати про вплив Куліша на Галичан докладнійші вісти; треба обмежити ся на сих датах, які є.

Перший раз був Куліш у Львові 1858 р., коли вертав з подорожи до Росії. У Львові познайомив ся він з проф. унів. Яковом Головацьким, як видко з Кулішевого листу до Каменецького.[1]) Яке враженє зробив один на одного, нам не відомо, — в листі нема про се мови. Але Куліш дізнав ся мабуть немало про Галичину, бо став писати про неї статю. „Пишу велику статю про Галичину. Тілько цензура, цензура!“ — таку вістку читаємо в Кулішевім листі з 17. липня 1858.[2]) Ся статя про Галичину не була друкована.

На другий рік 1859 Куліш не переїздив через Галичину, як видко з дати двох листів з дороги: Берлін, 1859, 14 мая на однім листі, а зараз на другім: Тверь, 1859, 16 мая.[3]) За те був Куліш у Львові 1861 р., коли з Костомаровим їхав над море купати ся. Тоді то він і познайомив ся тїнше з Львовянами та навязав близші зносини. Рік 1861 в історії галицьких Русинів -

---

[1]) К. Ст. 1898. II 232. [2]) Тамже. 239. [3]) К. Ст. 1898. II. 379.

се, як відомо, рік розбудженя національного руху в Галичині, приспаного значно в 1850-их роках. І Я. Головацький і Дідицький зі старшої громади і Володимир Шашкевич, К. Климкович, Ф. Заревич, Д. Танячкевич та инші з молодшої громади — всї вони почали нараз немов однаково думати в справі української мови і зовсїм не цурали ся уживати її чи то в „Слові“ чи пізнїйше у „Вечерницях“. Все те треба було приписати тому сьвіжому вітрови з України, що повіяв у Галичину. І книжки і люди з України порушили галицьку громаду. Книжки посилав і Кулїш — у його листах до Каменецького нераз згадуєть ся про се, що чому Каменецький забуває посилати Галичанам книжки — і сам він очивидно неодно нове сказав особисто Галичанам.

Характеристичний з того часу є лист Я. Головацького до редакциї „Основи“ [1]). Лист писаний 30. січня 1862 і говорить ся в нїм про отворенє „Руської Бесїди“ в Народнім Домі, на котрім деклямовано стишок В. Шашкевича п. з. „Нинїшня наша пісня“. Головацький писав: „Поклонїть ся панови П. Ал. Кулїшеви і його чесній сопрузї і скажіть їм, що той стишок голошений був при отвореню нашого народнього касина (клуба) під імям „Руська Бесїда“ в Народнім Домі, в тім кутї, де за його буття ві Львові закладали ся фундаменти і звідки він взяв собі на памятку камінь-чик. Тепер нехай би вони, чесні, побачили розмальовані і красно устроєні комнати з воскованими паркетами, украшені зеркалами та меблями, осьвітлені ґазом, — нехай би увидїли зібрану руську братию з 50 до 100 чоловік, як вечерами забавляють ся та бесїдують, а все по руськи, аж ся душа радує! Коби вони могли були прийти на заведенїє Бесїди, як то красненько виголошали наші молодиї стихи Тараса Шевченка, — як співали хором наші співаики: — „Мир вам братя!“ або: „Я щасний, руську матїр маю і щирий Русин мій отець,“ — гарно, весело, аж серце розпливало ся, — коби, сердешні, були приїхали хоч на пробу танцїв в Бесїдї, або і на наш руський баль, котрий відбув ся 23. січня в редутовій салї на вдивовижу всього Львова. — Найби шановний пан Кулїш побачив, як то гарно по козацьки поубирали ся наші молодиї-студенти, та гуляли з нашими львівськими красавицями козака і коломийку, побрязкуючи брязкачами! Ех! — сказав би сердега: „Єще не вмерла козацькая руськая мати!“

---

[1]) Гл. Основа 1862. лист. ст. 68—69.

Нашим публичним виступом показали ми нерадивим ворогам і недоброжелателям нашим, що Русини суть і жиють своєрідним життєм в древній столиці руського князя Льва".

Лист сей подає деякі звістки про побут Куліша у Львові 1861 р., а тон його сьвідчить, що Головацький поважав Куліша та й сам ускочив у козакофільство. Але Куліш держав ся радше молодих і Вечерниці та Мету запомагав своїми поезиями, повістями і історичними працями.

Дальші роки розділили руську громаду в Галичині на два ворожі табори. Почало ся се 1864 р., коли князь Черкаський, головний директор комісиї внутрішніх і духовних справ у бувшім Царстві польськім, хотів добути з Галичини унїятського епископа і сьвящеників для Холмщини, бо вірив, що при помочи їх, як людий більше прихильних Росиї, лекше добуде церкви і школи з рук Поляків. Черкаському се не повело ся, але повело ся Т. Лебединцеву, котрий сам приїхав 1865 р. до Львова і повів цїлу справу. Годї тут оповідати широко про неї [1]); результат заходів Лебединцева був для галицько-руської суспільности незвичайно сумний. Повстала москвофільська партия — і то не тілько з причини національної ворожнечі до Поляків та зневіри в сили свого народу: велику ролю відограла тут і російська політика. Тут помагали ріжні сфери, почавши від царя аж до російських урядників, — почавши від державного російського скарбу аж до приватних людей, що складали складки на „бідних" Галичан. Настала в Галичині крайня деморалїзация, через котру потерпів і Куліш, як про се була вже мова у попередній главі. Куліша хотїли присилувати, щоби помагав сїй деморалїзациї, щоби вирік ся противників галицького „Слова," — але він не дав себе втягнути у се багно, покинув службу і противно, став підпирати сю ґрупу галицької молодїжи, що зібрала ся коло „Правди" і була противна як москвофілам так і Полякам. Мав намір узяти в свої руки лїпшу частину галицького духовенства — і в тій цїли, очивидно, став перекладати духовні книжки. [2]) У „Правдї" 1868 р. помістив він переклад оповіданя „Потомки українського гайдамацтва" і свою

[1]) Про се писав я ширше у Лїт. Наук. Вістнику 1898, т. III, стор. 28 до 46 у статї п. з. „Дещо з кореспонденциї Лебединцева до історії галицької суспільности 60-их років."

[2]) К. Ст. 1898, I 91.

історичну статю п. з. „Перший період козацтва аж до ворогування з Ляхами“; а року 1869 помістив у тімже журналї „Погляд на занедбане народної мови“, „Нарис історії словесности руско-української“, переклад „Пятикнижя“ і книги „Йова“ і дві статї педаґоґічного змісту. Поміч ся не була велика — як і взагалї участь Кулїша в галицьких та буковинських журналах у роках 1860—1880 не була дуже значна; він друкував звичайно у Галичинї чи в Австриї те, чого не міг би був видати в Росиї, або те, що вже друкував у Росиї; статий часто не докінчував і очивидно не Галичину мав передовсїм на увазї у своїй дїяльности. Але на Галичан мали вплив його твори, ще більше його правопись, через котру довгі лїта вела ся суперечка, його особисті зносини з деякими Галичанами і материяльна поміч на видавництва. Деякі молоді люди, з котрими Кулїш зійшов ся 1869 і 1870 р., попросту використали Кулїшеву доброту і прогайнували ті гроші, які він дав на українофільські видавництва. Але були й такі, як три брати Барвінські, Осип, Володимир і Олександер, що не над'ужили його довіря. Одному з них, Олександрови, зладив Кулїш для ґімназияльної читанки 1870 р. „Погляд на устною словесность українську“; а другого, Володимира, заставив видавати „Сьвяте письмо.“ До сего видавництва й відносять ся видані вже, крім деяких, листи Кулїша до Володимира Барвінського. Сю кореспонденцию оцїнив також уже др. Іван Франко [1]), причім сказав і свою думку про тодїшнє розуміне чи радше нерозуміне галицьких відносин у Кулїша. „Читаючи сї листи — каже др. Франко — ми бачимо, яка маса непорозумінь і неясности лежала в основі зносин Галичан з Кулїшем. Кулїш приступив до зносин, не знаючи Галичини, її історії і тогочасного стану, її інтелїґенциї, потреб і бажань. Він, уважаючи себе по смерти Шевченка першим українським поетом, критиком, письтелем, ученим, хотів тілько одного — подати Галичанам свої думки, тодї вже значно здискредитовані в Росиї. Та на лихо своє він був чоловік занадто вразливий, щоб не збити ся з дороги в тім чорторнї суперечностий, яким була тодїшня галицька Русь. І ось уже в тій маленькій частинї його переписки, яка дійшла до моїх рук, ми бачимо значне хитане його поглядів. Візьміть його відносини до „Основи“. Спершу він не знаходить досить сильних слів, щоб вилаяти її, а за пару місяців осїдає на

[1]) Записки Наук. Тов. ім. Шевч., том XXVI.

думці, що се не вадить нічого, коли вона буде одинокою речницею поглядів народньої партиї і радить молодим опозиціоністам не дразнити її. Мовляв: коли вона заведе справу зовсім у болото, аж тоді буде час протестувати".

Так само переціпював він значінє свого перекладу „Сьвятого Письма". Др Франко каже, що Куліш зі своїм містичним народництвом і не міг пошкнути галицької молодіжи до якогось морального відродженя. „Приходячи до Галичан з антипольськими і козаколюбними поглядами, висловлюваними в „Основі", Куліш зразу немов попав у тон тої польсько-руської суперечки, що йшла тоді в Галичині. Але його нехіть до Поляків була книжкова, вичитана з літописей і актів XVI—XVII в., а не була виразом ніяких пекучих сучасних інтересів і кривд. Оттим-то швидко з тих самих актів він зумів виссати і щось зовсім противне — горячу прихильність до польської шляхти XVI—XVII в. як до „строїтелів" і страшну ворожнечу до козацтва, як до „руїнників". І от десять літ по написаню памятної девізи: „Поки Рось зоветь ся Россю" і т. д. Куліш являєть ся в Галичині як апостол — польсько-руської згоди, являєть ся з таким самим дитинячим незнанєм галицьких обставин, в ту саму пору, коли Поляки підкладали під розвій руської народности в Галичині такі капітальні міни, як Змартвихвстанців і єзуїтську реформу манастирів".

Осуд сей занадто острий і несправедливий тим, що недоцінює Кулішеві заслуги, а переціпює його помилки. Якби Галичани схотіли були пізнати усі Кулішеві твори, то могли були з них научити ся немало, тай не самого лихого. Кулішеве народництво не було таке містичне, щоб його не можна було розуміти. Було воно подібне, як народництво Росиян або Поляків у ті часи: а ріжнило ся від них тим, що за основу мало свій нарід з його огремними прикметами, яких не перечили ні Росияне ні Поляки. Був се демократизм, хоч і з романтичним підкладом, але у справі розуміня добра маси доволі виразний і ясний. Правда, Куліш не подав широкої програми роботи для маси, але у своїй сфері діяльности робив, що міг: давав народови початки осьвіти, популяризував для нього історию, а інтеліґенцию вчив поважати народню масу. Уважав також потрібними для народу переклади релігійних книжок, і ся гадка сама собою також не була зла. Инша річ, що Куліш переціпював сю потребу та що його переклади не мали такого впливу, як він сподівав ся.

До Галичан прийшов Куліш з поглядами, котрі — як було показано в попередніх главах — не були виразно антипольські (нагадаймо його признаня історичній Польщі) ані козаколюбні. Та хоч значна нехіть до польської шляхти, ксьондзів, жидів і козаків була в Куліша справді книжкова, то основні мотиви сеї неохоти були неменше людяні, як основи галицького козакофільства в 60-их роках. З наукового боку можна було перечити ся з Кулішем, але його демократизм ділив уже виразно народ на панів і упискану масу, котру брів в оборону. Правда, з того всего не виходить, щоб Куліш зі своїми поглядами розумів галицькі відносини і вмів їх поправити: але виходить те, що його погляди були не такі вже дуже містичні, щоб з них не було ніякого хісна для людей, коли-б ті хотіли були їх пізнати докладно.

Між листами до В. Барвінського найшов ся й уривок якоїсь Кулішевої статі, де він таке каже про відносини Галичан до Українців: „Ваша заслуга в тому, що ви не зробились ні Поляками ні Німцями, да в тому, що у вас в не-мужичих семях говорять по свойому, да в тому ще, що ви переховали від старосьвітчини слова і вирази у нас забуті. Духа поезиї в вас вибито, видушено його семинарщиною і польщиною, зісталось у вас тільки чуття поезиї, і тим ви так кохаєтесь у Шевченку... Школою вашою мусить бути школа українська, оперта не на Шевченкові, як у вас здаєть ся, а на етноґрафії, що вже й після Шевченка дала пахущий цьвіт свій Марком Вовчком і Нечуєм. Сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етнографічного джерела слова і чутива. Наш Гомер не Шевченко, а народ; всї ми вкупі з Шевченком ласуємось тільки останками від його великого пирування.. Поставши в народу і во імя народу появили ми поки що невеличку, а проте суцільну, самостійну літературу, і для самої її поваги не мусимо приймати того, що ви вдержуєте від старовини (етимольоґія), або що ви примудровуєте середнього між етимольоґією і фонетикою. Коли-ж ви стоїте за свої особини, то сим виявляєте узкість своєї тенденциї. Ми хочемо, щоб нас читала не одна Україна, а також і Галичина, чого й доказуємо не одним Шевченком; а ви бажаєте писати для своєї Галичини. Наш народ, яко нива неписьменного слова — від Еслані по Карпати, а ваш — тільки від границї по Карпати. Читать нас у Галичині будуть і мусять, хочби ми не приняли нічогісінько з вашого смаку: а вас тільки тоді читатимуть на Вкраїні, коли ви приймете смак укра-

їнський, піднявшись висше Головаччини, Дідиччини і всієї нової галичанщини... Ваша словесність буде наслідям самої бібліоґрафії поти, поки Галичина не зіллєть ся духом своїм з Україною в єдине тіло.“ [1]) Чи такі погляди, як отсї Кулїшеві на відносини Галичини до України, не були на 70 ті роки розумні? Коли-б тілько Кулїш схотів був енерґічно ширити їх, то безперечно був би причинив ся до зросту самосьвідомости у Русинів. І коли непевний погляд на „Основу“ ставить ся йому як доказ його нерозуміня галицьких відносин — коли-ж і мав він нагоду пізнати докладно сї відносини? — він повторяв звичайно тілько ті гадки про Галичину, які чув від Галичан — то наведений уривок із якогось соборного послания Кулїша до Галичан сьвідчить, що він дуже добре (?) розумів відносини Галичини до України і подавав хоч малому кружкови Галичан, зібраному коло „Правди“, немаловажні провідні гадки до роботи. Очивидно, що ненавистна йому „галичанщина“ могла його відстрашити від сильнїйшої пропаґанди своїх думок у Галичинї; долучили ся до того иньші відомі вже клопоти з хутором — і він покинув займати ся Галичиною, тілько часом (1876 і 1877) посилав сюди деякі свої статї, звичайно історичні, що були малими окрушинами його великої праці в Росиї і в російській мові.

(*Працї Кулїша з років 1862—1897: Історія Англії Мекольея. — Про паденіє шляхетского господства въ Украинѣ обѣихъ сторонъ. — Руїна. — Первий період козацтва од його початку до єдиноборства з Ляхами. — Про польсько-українську школу. — Польская колонизація юго западной Руси. — Исторія возсоединенія Руси, 1874—1877. — Малорусскіе козаки между Россіей и Польшей въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича. — Мальована Гайдамаччина. — Завірюха на степах. — Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усобиці. — Хуторна поезия. — Крашанка. — Маготет і Хадиза. — Байда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Отпаденіє Малороссіи отъ Польши (1340—1654), три томи. — Дзвін. — Позичена кобза і иньші переклади*).

Як розвивались в 50-их роках Кулїшеві погляди на історичні відносини України до Московщини і Польщі і погляди на внутрішні

[1]) Записки тов. ім. Шевч., том XXVI.

відносини історичної України, се ми вже показали у попередніх главах. — Тепер би нам треба прослідити дорогу, по якій дійшов Куліш до „Исторіи возсоединенія Руси“. Поступаючи хронольоґічно, ми почнем від його історичних праць з 1862 і 1863 р. Сам Куліш брав ті праці на увагу, коли починав писати свою „Исторію“. І того-б нім ще не забути, що Куліш у початках 1860-их років зладив переклад „Історії Анґлії“ Macaulay-а. Мекольй, як відомо, належав до партиї віґів, прихильної народови і поступовеї, і свою історию Анґлії зладив він із становища віґів. Політичні погляди Меколея знати в цілій його історії; він усї історичні події й особи осуджує консеквентно після своїх поглядів, через що й затемнює перед справу. Коли Куліш перекладав Меколея, то певно добре придивив ся методї сего історика; а пізнїйші праці Куліша й показують, що приклад Меколея, як писати історию, міг тілько утвердити Куліша в думцї опановувати всю історию „одним великим помислом“, який у нього вже був значно виробив ся, себ-то помислом дивити ся на історию із становища соціольоґічного.

Тодї то, як перекладав він історию Меколея, помістив він у „Вѣстникѣ Югозап. и Зап. Россіи“ за роки 1862 і 1863 статї „Про наденіе шляхетскаго господства въ Украинѣ обѣихъ сторонъ Днѣпра.“ Шкода, що трудно менї було роздобути сї статї, але я гадаю, що вони не написані в иньшім дусї, як статя п. з. „Руїна“, поміщена того самого часу у галицькій „Метї“ 1863 і 1864 р. Не ціла се праця, бо не скінчена, але плян її поданий у передмові і ми з того пляну пізнаємо Кулїшеве становище, з якого він брав ся до роботи. З того пляну й подаємо характеристичнїйші уступи:

„Велику вагу надають польські писателї цивілїзациї, що розпростерли були їх предки на всю нашу Русь. Отже з моєї повісти — маю надію — вбачить розумний, що то за мізерна була цивілїзация, коли вона осягала тілько саме панство, коли вона давала одному стану волю, силу і достатки, одніймаючи в иньших, а з католицтва зробила таку западню, що хто в неї вскочив, той уже на віки вічні одрізняв ся од свого рідного люду. З другого боку, виведу я на денний сьвіт вегербований наш люд, що само вбожество не допустило його перенятн собі чужоземні звичаї, що сама темнота відлучала його від перевертнїв, що само дике завзяття заховало його в старославянських звичаях і громадських порядках. Хочеть ся менї виявити в моєму писанні, як об сю скелю петесану,

об сього дуба коренастого, об сю жорстоку силу розбилось вельможне, горде, глажеве, блискуче панство... Не вмовчимо ми ні про яке жорстоке діло козацьке, не заслонимо-ж від людського ока й жадної доблести шляхетської. Знов же й навпаки: виявивши панське деспотство, здирство, шарпанину козацького добра і зневагу нашої староруської віри, покажемо в сьвіт ока єдину доблесть нашого вбогого люду, що околичности (!) помогли їй виростп в гору до дивовижі, а та єдина доблесть була — козацьке завзяття." [1])

Як бачимо, се Кулішеве становище в історні нічим не ріжнило ся від давнійшого. Потім Куліш прожив три роки у Варшаві, де — як він сам каже — усе сприяло вивченю XVI і XVII століття, головно з польських історичних жерел. За той час він, як урядник, поробив богато помилок, зовсім розєднав ся з московськими славянофілами, але у практичнім житю не став і прихильником Поляків; противно, був їх явним ворогом.

Покинувши Варшаву, він надрукував у „Правді" 1868 р. студию п. з. „Первий період козацтва од його початку до ворогування з Ляхами." В сій статі не мав він очивидно нагоди висловити свій погляд на саме ворогування козаків з Ляхами, що ми моглиби порівняти з його давнійшими поглядами, тілько видко у сій статі справді богато польських жерел, з якими Куліш очивидно познайомив ся у Варшаві. Але є в тій-же „Правді" 1868 (чч. 26 і 27) Кулішів переспів польської поеми Олізаровського, до котрого Куліш додав довгу передмову і в сій передмові він говорить про українсько польські відносини. Не можна сказати, щоби у статі знати було яку прихильність до Поляків; тут видко також ті самі погляди, що були в нього й давнійше. „Де постане ляцька жизнь, там нас постигне смерть. Жити бо й процьвітати на руській землі зможе Лях тілько там, де ми станемось перегноєм для його кореня. Історня те сьвідчить. Найбогатша, найдужча, найрозумнійша була та половина Речи-Посполитої польської, де Ляхва пожерла рущину; да й тепер має вона найбільшу силу там, де, занепадаючи, нівечачись, пропадаючи для своєї будущини, ми ситимо... громаду перероблених помацьки своїм розумом, оберненим на ляцький ужиток своїм достатком." [2]) З сего становища осудив Куліш і польсько-українську літературну школу. „Видумали Ляхи-поети якусь иньшу Вкраїну, не ту, що до неї ми, як до вбогої

---

[1]) Мета. 1863. том I. стор. 136—138. [2]) Правда, 1868 ст. 310.

матери, горнемось. Ляцька то Україна, а не руська. Не мати вона нам, а хиба мачуха. Обертає бо ляцько-українська муза до нас панське обличє з недбалостю, а тимчасом пестить спанілих та покеьовжених діток, пестить у нашому кублї гордовників наших, прославляючи їх неправе панування над ними" [1]). В цїлій передмові знати давнїй ворожий настрій Кулїшів до польських панів, ксьондзів і їх посїпак. Все те читали ми вже в „Основі".

З того часу пять лїт не друкував Кулїш нїяких своїх історичних статей. Аж 1873 р., коли приняв службу в Петербурзї, Кулїш зладив статю п. з. „Польская колонизація юго-западной Руси", що появила ся у „Вѣстникѣ Европы" з 1874 р. (за цьвітень). [2]) Зараз потім узяв ся він до історичної працї, котру гадав назвати: „Исторія украинскаго козачества до Богдана Хмельницкаго" [3]). Се була пізнїйша „Исторія возсоединенія Руси". Товариство „Общественная польза" приняло ся видрукувати сю історию. Про се писав він до Хильчевського і між иньшими сказав у однім письмї, що церковної унїї не розуміє „по Костомаровськи". Хильчевському се мабуть не сподобалось і тому Кулїш відповів йому 11. серпня 1874: „Тепер я розумію, чому мій любий кум не відповів на мій лист: у нїм було сказано, що я унїю церковну розумію не по Костомаровськи". К-ів цїлий той „историческій причтъ" поясняє релїгійністю з одного боку, і фанатизмом з другого обоку. Звідси походить щось таке, як православна ікона в їх представленю унїятської возиї; з одного боку праведники, з другого грішники. А я показую й одних і других такими грішниками, які й нинї істнують в імя ріжних унїй. Все поясняю потребою гроший і вдоволенєм самолюбію, а як часом і личною пімстою. На сїй основі само сьвітило православія і стовп віри, князь Острожський, стає в мене досить звичайним паном — богачем, а Конашевич Сагайдачний злазить з педестала борця за віру на рівень щасливого в походах отамана, котрого попи, війти, бурмистри, райцї і всякі т. зв. „благочестиві" просять пристати сюди або туди, постарати ся про се або те; а врештї йому похід на море або руїна одиноірної Московщини близші серцю від усякої тяганини за церковні і монастирські маєтки, що була головною спружиною церковної унїї. Одним словом, розкривши Relacye nuncyuszów apostolskich з Польщі і про Польщу, я веду

---

[1]) Правда, 1868 ст. 309. [2]) Пор. К. Ст. 1898, I. 119. [3]) Тамже, 133.

чвтача за кулїси того сьвяточного вертепу, який показували публицї (нерозвитій, як дитина) творцї історії. Скілько я не вказував Костомарову на сї реляциї і їх статистику, він і доси не читав їх, як то видко з його історії в житєписах. Таке саме можна сказати і про дещо иньше"[1]).

Сей важний лист поясняє нам нетілько деякі причини повстаня „Исторіи возсоединенія Руси", але і провідні гадки в „Марусї Богуславцї" (фіґура Сагайдачного і и.) і в драмі „Царь Наливай" (фіґура Острожського). Мабуть не иньші провідні думки є і в драмі „Петро Сагайдачний", невідомій ще ширшій публицї[2]).

Дня 10. вересня 1874 писав Кулїш Хильчевському, що його праця „проникнута идеею слїянія русскаго народа". Йому прислали його рукописи з заграницї і він розширив плян працї на вісїм томів. Пишучи, він рівночасно і друкував; перший листок був уже готовий у вересні 1874. Працю свою хотів присьвятити памяти людий, що робили йому морально або матеріяльно добро, а то памяти: Н. Зїновича, Мих Ґрабовського, Конст. Свидзинського, Матрони Білозерської, Ник. Білозерського, Вас. Тарновського, Марії Гоголь, Петра Плетньова, Якова Бередникова, Сергія Аксакова, Конст. Аксакова і Ник. Мілютина[3]). Всї ті імена нам менше більше відомі, крім Бередникова, про котрого зносини з Кулїшем не знаємо нїчого. Справдї-ж присьвятив Кулїш свою працю тілько памяти Мілютина.

В початках жовтня 1874 був Кулїш у Варшаві, мабуть за матеріялом до працї. Звідси писав він Хильчевському: „Перший том майже увесь зложений, а ще треба складати другий. Врештї друкарня приготовлена на таку незвичайну роботу. Сподїваю ся виїхати після 1. падолиста по те, щоб виготовити третій том, котрим сягну до Хмельницкини, а для Хмельницкини мушу поїхати а) у Варшаву і Познань, б) у Краків, в) у Львів, г) в Оломун, д) у Відень і е) у Венецию, а хто знає, може ще й в иньші городи, звісні своїми бібліотеками. Ти думаєш собі: охота-ж тобі на пів пяного козака ставити на такий пьедестал? А я стараю ся про те, щоби стидно було ставити йому памятник. (Про се мовчи).

---

[1]) Пор. К. Ст. 1898, I, 135.

[2]) Царя Наливая і три пісні з другої половини Марусї Богуславки я читав у рукописї: вони були надруковані вже по написаню сеї праці.

[3]) К. Ст. 1898, I, 136 і 137.

Уже князь Острожський покотивсь так, як той Перун київський, і ніколи не видобудеть ся із Летн. (І про се мовчи). За то (оттут почухаєш голову!) к Йову Борецькому підхожу піп благословенє, а до міщан іду в гості, плюнувши на бесіди вельмож і панів. (Мовчи, брате, й про се). А що вже Хмельницькому достанеть ся так, як тому кабану, що впадить ся в жито! Тут, може, (вибачай, що так думаю), ти скажеш, так як один піп казав мені в Туреччині: (піп здивував ся, що після Карамзина ще можна писати про те-ж саме): „Якже се? А три томи про Богдана Хмельницького куди дінеш?“ — У піч укину. Ще здавна казав я Костомарову, що не так би треба писати, так деж бак! Усі люде хвалять, а ти один гудиш! Ще шолопай Максимович піймовляв мене: „Чом не напишете критики?“ На якого вона ката здасть ся? Критику, думаю собі, напишеш і ти, небоже: а візьми та змалюй самого гетьмана, тоді й побачиш, куди твій пендель дивить ся! та побачивши і підеш у ті богомази, що каже: „ничаво-оста: для хахловъ и такой Богъ брядѣ“. Отсе-ж я й не писав критики, а тепер уже за одним заходом усе. Нехай люде дивлять ся, котрий потрет красший, чи той, що поставлено на покуті, чи той, що в порога? А гарно буде дивитись на Хмельницького! Хоч і в порога стоятиме, то можна попри йому дещо намалювати предивно! Сам він ледащо, а круг його було дещо й красше, що він умів тілько порвати. Отсе-ж то для сего думаю швендяти по всіх книготеках чи не видрипаю де чого небудь цікавого. А вже таки й накинув одним оком дещо! Ну, та то ще коли буде; а до весни мушу 3-ого тома спорудити; та на три томи буде Хмельницини, та на три — до царині Катерини і лядської залени. Так усім дівкам парнаським чи дельфійським по книжці на ралець і буде“...[1])

Сей лист, не менше цікавий, як і попередній, показує оту дивну втіху історика, що може на перекір иньшим сказати щось нове. Куліш очивидно думав, що його досліди дають результати нові і певні і тому горячо брав ся до роботи.

„Мнѣ кажется какъ будто я только начинаю писать. Планъ у меня обширнѣйшій. Исторія возсоединенія Руси въ 9 томахъ составитъ лишь первую часть сочиненія и т. д.“ писав Куліш 20. жовтня 1874 [2]); того-ж місяця був уже перший том готовий, а з дру-

---

[1]) Сей лист має тілько дату: „6 падерника в Варшаві“, а рік не поданий; зміст листу показує, що він з 1874 р. [2]) К. і Т. 1898. І. ст. 137.

гого вже половина була набрана. А під конець сего року був уже й другий том готовий. Праця була справді величезна, як порахувати, що Куліш довів її до ладу в однім році та ще попри всякій иньшій роботі (урядова служба, роман „Марьинъ хуторъ“ і и.). Нема сумніву, що отся страшенна робота 1873 і 1874 р. вивела його духа з рівноваги і се відбило ся й на самій роботі.

В „Исторіи возсоединенія Руси“ Куліш з погордою висказав ся про „пяну музу“ Шевченка за його історичні поезиї, напав на Костомарова з причин відомих нам уже з наведених листів до Хильчевського, і доказував у цілій праці, що злука України з Росиєю, то справа цілком національна, історично доконче потрібна і законна. Знаючи увесь попередній розвій Куліша, ми тут в „Исторіи возсоединенія Руси“ нічому не потребуємо чудувати ся. Се не було нічого нового в головній основі. Потребу злуки України з Московщиною доказував Куліш уже в епілогу до Чорної ради; Хмельницького скинув з пьедесталу вже в „Хмельниччині“; на католицьку і православну релігію, як на причину боротьби, на їх оборонців і противників, дивив ся вже тому кільканайцять літ скептично; польські історичні жерела і добро маси вже й давнійше рішали в Куліша непевні історичні питаня. Не нова була і напасть на Шевченка: давнійше Куліш просто мовчав про Гайдамаків і иньші Шевченкові погляди на козаків, а 1874 р. тілько сказав свою думку про те, тай сказав її з польського становища. За щож накинув ся на Костомарова? За те саме, — за те, що він не користав з деяких польських історичних жерел. Давній вплив Ґрабовського проявив ся тепер в цілій силі у Куліша. Але все те міг Куліш спокійнісенько сказати і почути на се спокійну відповідь; тимчасом він тоном деяких уступів роздратував критиків, і навіть свого приятеля Хильчевського. Отсей тон був виразно хоробливий, зарозумілий, деспотичний, образливий — і ним він викликав ворога против себе. З якої речі було йому зачіпати в „Исторіи возсоединеній Руси“ память Шевченка? Уже не кажу: живого Костомарова, бо се був учений історик, Кулішів суперник в історичних працях, — але покійний поет Шевченко, що писав свої козаколюбні й антипольські поезиї в часах, коли наука історії не стояла так високо, як у 70-их роках, коли й сам Куліш вагав ся, зовсім не входив у рахубу при писаню історії. Притім же основна гадка в поглядах на історию була і в Шевченка і в Куліша однакова: і Шевченко нарікав же у „Гайдамаках“, що літий старих Славян розъєд-

нали ксьондзи, єзуїти. Отже ні! Якась хоровита зарозумілість підсунула Кулїшеви думку назвати музу „маловченого“ Шевченка полупяною... Був се нетакт, що обурював Українців.

Правда, уже 1868 р. величав ся Кулїш чи хтось близький величав його, що він не любить запивати ся, а про перші лїта знайомости з Шевченком сказав таке: „Тілько Кулїш не зовсїм уподобав Шевченка за його пиянїзм: зносив його норови ради його таланту. А Шевченкови знов не здалась до смаку та аристократичність Кулїшева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Кулїш у чистотї і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохав ся у порядкови як до річей так і до часу; а ухо в його дївоче: гнилого слова нїхто не чував від його. Можна сказати, що се зійшов ся низовий курїнник, січовик, із городовим козаком-кармазинником... Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тілько в Шевченка кров буяла без упину: Кулїш же й тодї шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги х о ч у і м у ш у“.[1]) Так уже 1868 р. добачував житєписець таку ріжницю поміж Шевченком і Кулїшем. Відомо також, що у звіснім соборнім посланию до Галичан Кулїш радив Галичанам школу, оперту не на Шевченку, а на народї, бо „сам Шевченко поти йшов у гору, поки його не одірвано від етноґрафічного джерела слова і чутива“. Як бачимо, Кулїш себе, як історика, ставив висше Шевченка, бо нїби не відорвав ся від етноґрафічного джерела; тимчасом вийшло навпаки; Кулїш уже давно як не жив з народом і з земляками, а жив тілько книжками, і затратив те чуте, що так сильно вязало Українців з Шевченком.

Тілько, правда, треба й значно обмежити значінє Кулїшевої напасти на Шевченка: він нападав на нього не за всї твори, тілько за історичні поеми і ті, що могли шкодити релїґійности народу: шукаючи-ж причин нїби-нездатности сих творів до нїчого найшов їх у панів-пяній музї, сприч у тім самім широкім бурлацтві, за яке винував козаків. Про те все ми можемо вірити Кулїшеви, що він не далеко відбіг від Шевченка. Єсть іменно Кулїшів лист до Хильчевського, у котрім він ось як боронить себе й „Історію воссоединенія Руси“:

„Ти дальше утїк від царя Давила, як я від Тараса Шевченка, і мене се не непокоїть анї трохи. Твою зичливість до автора

---

[1]) Правда 1868. ст. 285 і 286.

Історії В. Р. я ціню, але чому правда не має бути по моїй стороні? Чи не тому, що я стою сам против богатьох? Коли-ж бувало таке, щоби правда своєю появою збирала коло себе більшість? Публична опінія творить ся поміж пасивними умами. А вона для мене не закон. Ти сам, боронячи Шевченка і Костомарова, повторяєш лише доґмати, установлені для душевних лінюхів. Коли б дві особи, що забезпечили нашу будущину, Петро і Катерина, були кати і людоїди, як назвав їх Шевченко, то нам лишалось би тілько дурїти. А читав ти його поему „Марію“? Вона написана по повороті Ш-ка з засланя, на науку, як видко, народови, котрий за проводом письменників признає його найлїпшим висловом свого розуму і серця. А що до Костомарова, то його нерозуміне історії найбільше залежить від того, що він чужинець (иноплеменникъ). „У кождій народній історії, писаній чужинцем — каже Прескот — є зовсїм певно односторонність і нерозуміне. Одноземство дає такі сили, яких не може заступити ніякий ґеній“. Костомарів загнув із нашого хворосту нам карлючку, а ми його пусте балакане назвали історією нашого народа. На безлюдї і Хома дворянин. Хто не бачив нового, той рад і старому. „Плѣняй ся — тебѣ наслажденье“, каже Жуковський. Є люде, що вдовольняють ся ще слабшими впробами письменности. Розуміє ся, мій протест дошкулив їм, але і баба сердилась на торзї, а торг проте й байдуже. Чи я протягом 12 лїт спитав ся хоч один раз, як у нас думають про минуле, теперішне і будуче. Перед київським ареопаґом я не маю наміру ставляти ся з моїми думками, і лише припадком, не по моїй волї, дізнаю ся, що скажуть про мою книжку друком. Я нїчого періодичного не читаю. Що можуть про неї сказати люде, для котрих і Костомарів історик? Ви хочете, щоби були дві правди, а вона тілько по однім боцї. Коли моя книжка-неправда, то чому її читають? (sic!) Коли-ж я не помилив ся в описуваню мого народу, то нощо читати його карикатурну історию! Ти хочеш порівнювати те, чого не можна порівняти — чужинця з туземцем. А се, брате, тому, що всї ви — до деякої міри — чужинцї. Хто міг вас зробити рідними дїтьми своєї землї? Чи не духовна академія й університет? Се-ж огнища чужоземства і притїн що найгіршого! Чи я може пишу сам для себе? А нехай-би й так, красше думати правду на самотї, ніж проповідати перед публикою, стративши чуте до своєї минувшини і теперішности. Ми занадто довго

йшли ріжними дорогами, і тому моя публика стала для мене чужа" [1]).

Лист сей писаний в хуторі Мотронівці дня 28. лютого 1875, себ то після виданя другого тому „Исторіи возсоединенія Руси". Богато в сім листі пустого мудрованя в роді того, що чому люде читають його історию, коли вона нічого не стоїть, так як би люде могли пізнати вартість книжки, не прочитавши її; богато в листі і давніх думок, але є в нім дещо, що може здавати ся новинною. Чому не сподобала ся Кулішеви Шевченкова „Марія"? Адже він не показував себе прихильником сьвященників і був з того боку навіть лібералом. Се так; сьвященників він не любив з тої причини, що завели боротьбу за релігію, через що богато натерпів ся нарід: але при тім усім Куліш був релігійний чоловік. Ся релігійність походила з його „хуторської фільософії", з його погляду на високо моральні прикмети народа. Ся побожність, яка так подобала ся Кулішеви у Квітчиного Наума Дрота, була чертою характеру і в Куліша; він уважав релігію потрібною для народу, тому перекладав для нього духовні книжки і тому уважав „Марію" шкідливою для народа. З Кулішевим поглядом на „Марію" і на історичні поеми Шевченка можна було годити ся або й ні, і не сими поглядами був би він роздратував земляків, як би був знав виповісти їх у відповідній формі. Роздратував він їх тоном, яким се сказав. А жерел сего зарозумілого тону треба глядати у вдачі Куліша і в його відчуженю від земляків, що дивили ся инакше на Шевченка. Куліш і земляки йшли справді западто довго ріжними дорогами і тому Кулішева публика стала для нього чужою.

В Кулішевих поглядах на Шевченка заважили не тілько їх відмінні вдачі, але і походженє їх, яке Кулішів житєписець ще р. 1868 так описав: „Можна сказати, що се зійшов ся визовий курінник, Січовик, із городовим козаком кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережню козаччину, що після Андрусівського договору лишилась без старшини і опинилась під ляцькою кормигою, що втікала на Січ, а з Січи верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидови і шляхти одним нападом в Умані і до послїду дня жадала одного — розтоптати панство панськими-ж закаблуками. Куліш

[1]) К. Ст. 1898. I. стор. 140—142.

походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареви Петру „Малоросийську колеґію“, помагало цариці Катерині писати „Наказъ“ і завести на Вкраїні училища замість старих бурс. Один учись історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога Ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що з предку-віку не знало панщини, що стояло колись на узграничі поруч із лицарями Ляицкоронськими, Претвичами, Вишневецькими, обороняючи полудепну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пійшло оборонити Московщину. Глибина чуття своєї народности була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш ще й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хочу і мушу.“ [1]) З того виходило-б, що і традиції в роді обох поетів могли їх розрізнити і, як бачимо, справді поставили Куліша на становищі, противнім як у Шевченка.

Але хоч як Куліш твердо вірив у свою непомильність, то таки без сумнівів, видко, у нього не обійшлось, бо третього тому своєї історії зараз не видав. Як виїхав з початком року 1875 у Мотронівку, так і сидів тут довший час, потішаючи себе тим, що: „Читати є що, писати є про що. Якого-ж іще хріна треба?“ [2]) В однім листі з того часу написано, що Куліш з великим вдоволенєм читає Канта — та що йому далеко приємнійше бути читателем розумних людей, як писателем для дурних [3]). Треба звернути також увагу на російсько-турецьку війну, яка тоді настала. Тому, що після сеї війни проявила ся у Куліша прихильність до Магометан, то можна би здогадувати ся, що російсько-турецька війна розбудила у нього сю прихильність.

З років 1875—1888 не напечатано доси пінких Кулїшевих листів, крім кількох до Крашевського. Мабуть Куліш у тих роках писав мало до кого, погнївавшись на людей. Тому й трудно означити докладно дати, коли він що написав у тім часї. Тілько по роках видання деяких книжок можна пізнать поступ його роботи; але у тій роботї уже й не було якихсь незвичайних зворотів; Куліш уже оставав ся Кулїшем після словнїцї, на яку нераз покликував ся сам, кажучи: і вчора куліш і сьогодня куліш...

---

[1]) Правда 1868. I, стор. 286. [2]) К. Ст. 1898, I, 143. [3]) Тамже

Року 1876 помістив він у „Чтеніяхъ“ (книга 3.) зі своєю передмовою твір Крижанича: „Малорусскіе козаки между Россіей и Польшей въ 1659 году по взгляду на нихъ серба Юрія Крижанича“. Того-ж року помістив у „Правді“ свою Мальовану гайдамащину, котрою хотів доказати, що „не можемо вважати уманської траґедиї за народню справу: бо коли-б се було діло народнє руське, то консеквентно мусили б ми каранє колїїв од царицї Катерини вважати за справу антинародню. Що-ж станеть ся з історією, коли ми з Петрової послїдувательки скинемо популярний титул: „великий сьвіт наша мати?“ Прийдеть ся тодї нам і все те, що роблено в Московщинї для руського єдинства, назвати супротивним народній руській справі“.[1]) — „Руїна була результатом Хмельнищини: руїна була єдиним ідеалом і гайдамащини. Нічого людського не знаходимо ні о гайдамаках ні в архівах того часу, ні в піснях гайдамацьких, ні в переказах старих дїдів українських.“[2]) З того становища сказав тут Куліш про Шевченкову Гайдамаків: „Не такий був Гонта, як змалював його поет: не такі були пани, котрих той Гонта повирізував, поналив і помучив: не така була Україна, якби того декому бажалось: не так дивилась Україна на колїїв, як виспівував Шевченко, і ні пани, ні поважні люде, ні тверезі хлїборобы не причинялись до Залїзнякового і Гонтиного розбою. Тілько хлопяча безкритичність і перенесована Кониським історія давали в нас популяризувати школлиний погляд на народні справи. Так стало ся і з літературою російською. І там у Гоголевім „Тарасї Бульбі“ видумані такі козаки і такі Ляхи, яких ніколи не бувало, бо не могли ніколи бути“...[3])

Як порівняти сї Кулїшеві думки про гайдамаччину з тою короткою замітою про гайдамаків, яку ще 1860 р. осьмілив ся він помістити при своїм оповіданю „Потомки задніпровскихъ гайдамакъ“, то справдї видко величезну ріжницю в поглядах на сю справу. У тій замітцї говорить ся ще про гайдамаків, як про „преслѣдователи панскихъ неправдъ“, а само оповіданє показує потомків гайдамаків дуже симпатичними. Що, чим же то вплинув так радикально змінили ся Кулїшеві погляди, побачимо коли з відомого листу М. Грабовського подамо дотичний уступ. На загальну замітку про гайдамаків при оповіданю сказав Грабовський 1861 р.:

[1]) „Правда“ 1876 ст. р. 465—466. [2]) Там ... [3]) Там ... 1879.

„Ви наговорили в нїй богато неправд. Не Поляки видумали слово гайдамака — а гайдамаки були справдї розбійниками і рабівниками; грабили вони так добре своїх як і Ляхів; самі ви оповідаєте про ограблене Кулика, а знаєте добре, що грабили без жалю й церкви. Коли в полїтичних бунтах і в правдивій домашнїй війнї узброєні волоцюги брали живу участь і провід (а ви знаєте, що так було), — то нїчого дивного, що Поляки називали сї купи гайдамацькими; а через те знову не аміняли ся і не ублагороднювали ся анї звичайна роля, анї назвище гайдамаків. Ще більший фальш, що Поляки на свою оборону припладжували заднїпрове населене „безпримѣрной свободой“: свободи були означені, nawet kółkami na kresach wyrażone; коли минули лїта, люд мусїв доконче сповняти якісь повинности. Які? то відомо, а три днї в тижнї панщини від душі завело аж правительство „въ возвращенныхъ“ провінциях. Отже все, що ви говорите у сїй замітцї, є хибне і непотрібно сказане. Ви не є і мабуть не будете істориком, але ви поет! є чим потїшити себе!“ [1])

Останнї слова Ґрабовського були справдї вінцї: Кулїш не був істориком, тілько поетом, але хотїв доконче бути істориком і тому вхопив ся думки свого приятеля-Поляка, думаючи, що стане безпристрастним. Як бачимо, в 15 лїт по сїм листї, Кулїш повторяв зовсїм докладно науку Ґрабовського; польські жерела, на яких оснував свою „Мальовану гайдамащину“, тілько помогли йому розвинути ширше думки Ґрабовського, але основна ідея лишила ся в обох та сама. Мало того: як Кулїшеви імпонував Ґрабовський, видко з того, що 1876 р. почав він у „Газетѣ Гатцука“ поміщати переклад повісти Ґрабовського, „Zamieć w stepach“, де сей Поляк показує заслуги польських панів по українських селах. І при тім перекладї у передмові Кулїш дякував пок. Ґрабовському за те, що найбільше поміг йому зрозуміти українсько-польські відносини [2]). Так от Кулїш і сам признав ся, хто був його вчителем у справі русько-польських відносин.

Пізнїйше Кулїш покинув запомагати „Правду“, бо того-ж 1876 року, як він ще до неї дописував, Волод. Барвінський почав критикувати його „Історію возсоединенія Руси“ і „Мальовану гай-

---

[1]) „Правда“. 1868. стор. 284 і 285.

[2]) „Правда“. 1876. стор. 446. Тут ся повість перекладена на українську мову Осипом Барвінським.

дамащину", що певно не було йому миле. Року 1877 видав Куліш третій том своєї „Історіи" і том материялів до неї; против критиків боронив своїх гадок у Русск-ім Архив-і (1877) і доказував, що козаки були справді розбишаками без віяких висших гадок. Подібні гадки висловлював він того року і в статї, поміщеній у буковинській „Руській хатї" п. з. Галицька Русь в починах козацько-шляхотської усобицї; але результат усїх тих праць був такий, що і в Росиї і в Австриї втратили Українцї-Русини до нього довіре. Куліш знову гірко розчарував ся і 1878 р. писав до Олександра Барвінського, що вже „изломилъ украинское перо" [1]).

Але се була тілько хвилева рефлексия і він не покинув писати по українськи. Року 1882 у „Крашанцї" старав ся навіть вернути Шевченкови добру славу, яку сам нарушив; року 1885 у „Нови" (Nr. 13) згадував „со стыдомъ и раскаяніемъ" свої напасти на Костомарова та оправдував себе „болѣзненымъ состояніемъ", через котре мусїв зараз по надрукованю другого тому „Ист. возс. Руси" виїхати з Петербурга; але се були тілько хвилеві уступки Шевченкови і Костомарову. В поезиях Куліш нападав потім і дальше на Шевченка, а свої погляди на Костомарова і на історию України повторив на ново у працї подібній до „Історіи возсоединенія Руси", друкованій у „Чтеніяхъ Москов. Общ. ист. и древн." 1888 (книжка 2. і 4.) і 1889 (кн. 1.) п. з. Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1640—1654) у трьох томах. Пипін здогадує ся, що Куліш написав і сю працю в якімсь нервовім розстрою. Се дуже можливо, бо Кулішеви саме тодї згорів його хутір — мабуть хтось підпалив його, як кажуть; — згоріла його бібліотека, деякі працї і всякого иньшого добра богато. Майже сїмдесятьлїтнїй дїд мусїв знову заходити ся коло будови хутора — давньої сили вже в нього не було, гроший також нї, отже хотїв заробити. І як звичайно, коли пускав ся на заробок, то попадав за кождим разом у розстрій; так склало ся й тепер. Тілько тепер не міг уже старий зовсїм над собою запанувати і робота його вийшла памфлетом.

„Була се — каже А. Н. Пипін — не так історія, як радше памфлет, звернений против сеї українсько-козацької старовини, якою сам автор колись одушевляв ся, і против її патріотичних

[1]) Истор. лит. русск. III. 1. 124

істориків, особливо Костомарова. Стара козацька історія, се не що иньше, як історія грабіжливої і неморальної громади (скопища); козаки, воюючи з Польщею, воювали зовсім не в обороні віри, про котру зовсім було їм байдуже, а просто для грабіжи і розпусти; прославлений освободитель України, Хмельницький, був неморальним чоловіком, розбійником і зрадником... В останніх словах 2-го тома автор характеризує працю Костомарова про Хмельницького, як „одичалую въ нашей украинщинѣ Кліо“, і по причині одного епізода, що зображує воєнний рух на Україні, пише: „По этому дикому восторгу, встрѣченному похвалами дикой критики, можно судить, какова была дикость козако-татарского нашествія, совершавшаго ся болѣе чѣмъ за два столѣтія до нашего времени“ [1]).

Сею працею закінчили ся історичні досліди Куліша. Справдили ся слова Грабовського з 1861 р., що з Куліша не буде історик, хоч сам Грабовський прирікав ся до того... Критика признала сим працям Куліша лише негативну вартість. Геннадій Карпов сказав між иньшим таку свою думку про останню історичну працю Куліша: „За останні десять, пятнайцять літ в літературі по історії України знову напущено стілько туману, що треба докопче, скілько можна, розсіяти ті нові вигадки“ [2]). Видана тепер широка праця д. Куліша дає найліпшу нагоду приступити до сього діла; вона при талановитім, приступнім і навіть часом блискучім викладі, трохи чи не містить у собі весь той туман... Поняття д. Куліша і його фантазия поражають чоловіка; його бажанє перегортіти у науці просто приваблює читача; все те дає дуже богатий матеріял не лише для журнальної полеміки і критики, але и справді дає нагоду до нових, наукових дослідів. Сї досліди потрібні передовсім для того, щоби поставити богато на давнїйше місце, бо Куліш, мабуть, личнїже сумнів сяє, все по історії України вивертує на другий бік або до гори ногами. З того становища праця Куліша має, з негативного боку, велике наукове значінє; та, на жаль, поява на сьвіт подібних творів викликує пристрасти і не дає спокійно оцінювати і оброблювати наукові питання. Ся

[1]) Исторія русск. Сенат., том III, ст. 211—212.

[2]) Кулиш вторгся как слон на туман в украинской исторіи по 1860 р. (Гл. К. Ст. 1899, I, 318: „Украинский туман“, статья 30-й проф. Н. Ивановского).

замітка — додає тут А. Пипін — може була непотрібна для дійсно наукової критики; але се правда, що головне значінє найновійшої праці Куліша, а також богато попередвіх його праць, іменно неґативне; ті праці енерґічно спонукують до нових дослідів над історнєю [1]).

Шукаючи загальнійших мотивів в історичних дослідах Куліша, а не тілько самого польського впливу, хоч той дуже заважив у нього, ми бачимо в них соціольоґічну методу розуміня історії, з ріжними иньшими примішками. Ще 1884 р. замітив Н. Петров, що Куліш у своїх працях „старає ся ужити соціольоґічних ідей Канта і иньших подібних фільософів до оброблення української історії і дає в сій історії найвиднійше місце верстві міщанській або середній, котра, по його словам, „въ исторіи цивилизаціи Европы играетъ роль питомника всѣхъ жизненныхъ идей". Сї соціольоґічні ідеї і служать для Куліша критерієм для оцінки історичних материялів і жерел. Для нього гідне віри все те, що служить його соціольоґічним задачам, і не заслугує ніякого довіря те, що противорічить сим задачам, що не годить ся з ними. Історичні документи, українські літописи, козацькі думи і т. и. Куліш уважає непевними жерелами, тому, що вони видумані або попсовані духовними провідниками народу, або зложені пяними кобзарями. Але, відкинувши літописи, архівні документи і козацькі думи, як непевні жерела для історії України, Куліш замісь них обернув ся до польських сьвідоцтв і жерел і признав їх далеко вірнійшими від своїх, українських. Виходить з того, що так звані соціольоґічні ідеї Куліша поправді були польонофільськими ідеями" [2]).

Се спостереженє Петрова справді дуже вірне, бо як би прийшло ся шукати соціольоґічної методи в історичних працях Куліша, то ми не завсїди найшли би там те, чого жадає та метода: з'ображеня социяльних антаґонізмів, як підойми у боротьбі мас против мас. Куліш деякі антаґонізми маловажив, иньші переціновував і тому вся його історична будова переважувала ся або в російський або в польський бік. Нема що й казати, що як неможлива повна рівновага социяльних антаґонізмів у житю, так трудно й історикови найти тривку рівновагу в поглядах на сї антаґонізми, — притім соціольоґічна метода в історичних працях ще не всїми учеными признана за найлїпшу; богато з них держать ся ще методи, зложеної з думок

---

[1]) Тамже, 213. [2]) Очерки укр. лит., ст. 295—296.

Маркса і Енґельса, методи матеріялїстичної й ідеалїстичної; через те ще й не зараз буде можна сказати рішуче і крайне слово про наукову вартість історичних праць Кулїша. Але того напастливого тону у працях Кулїша, не тілько історичних, але і дрібних поетичних, мабуть нїхто й нїколи Кулїшеви не похвалить, хоч очивидно найде причини, щоб оправдати їх. Оправдань найдеть ся богато в обставинах житя, в особистім характері, в якімсь очивиднім нервовім роздратованю, в розчарованях і зневірі та в бажаню за всяку цїну служити „правдї“ і тим способом осягати ідеал завершеного чоловіка. Такі обставини і гадки не тілько самого Кулїша, але й иньших поетів доводили до гіркого оклику в родї Кулїшевого: „Народе без пуття, без чести і поваги“... Нагадаємо тілько Льва Толстого, що, хоч у иньшій сфері діяльности, вирік ся, подібно як Кулїш, своїх давнїх гадок і стараючи ся про людську досконалість попав також у крайности, з якими далеко не всї люде годять ся. Чоловікови, що не працює для народу, а так собі тілько дивить ся здалека на народнє житє, можуть здавати ся такі думки єретичними; але письменникови, що десятки лїт жиє тілько працею для народу, боре ся безнастанно з обставинами, розчаровує ся і знову береть ся до роботи, можуть приходити до голови такі єретичні думки... Хтож загадку народнього житя схоче відгадувати на такій широкій основі, як історія, тому не трудно і помилити ся.

(Про побут Кулїша у Львові 1882).

Таким способом ми оглянули Кулїшеві історичні працї за час майже 30-х лїт. Клали ми вагу передовсїм на провідні гадки сих праць, лишаючи докладнїйшу оцїнку історикам; показали жерела сих праць і їх висновки. Польські історичні жерела підкопали в Кулїша віру у свій нарід, але він вдарив поклона не перед Поляками, тілько перед російською державою, бо числив ся з історичним фактом, що таки Росия забрала і Україну і Польщу. Але саме тодї, як Кулїш працював над третїм томом „Исторіи возсоединенія Руси“, саме тодї, як він своєю працею доказував висшість російської держави від української колишньої орґанїзациї, російське правительство видало 1876 заборону на українську лїтературу, заборону таку, що певно тяжше від усяких критик ударила Кулїша

мов довбнею по голові. Отсе мала бути та славлена ним російська культурність і государність! Адже сї культурники руйнували і всю Кулїшеву роботу для України!... Тут він Поляків не любив за їх єзуїтство, своїх відкинув від себе напастями на українську історию і думав, що відпічне душею на російській „висшости", аж вийшло: ось тобі та хвалена висшість! Опинив ся Кулїш поміж Сциллою і Харибдою і не знав куди прихилити ся. А душа його бажала моральної підпори, усе глядала денебудь спочинку. І тодї взяла ся в нього думка „шукати в Турчина душі одради". Ще тодї, як Кулїш 1882 печатав „Хуторну поезию" і не мав нїяких зносин з польськими полїтиками, він уже друкував у сїм збірнику поезию, написану, як виходить із її змісту, 1881 року, і в нїй казав:

Покину земляків шляхом козацьким давнїм...
Та нї! не зупинюсь на Запорожі славнім.
Шукати-му душі у Турчина одради:
Там більше знайдеть ся, ніж на Вкраїнї, правди.
Богдановим йому поклоном поклоню ся.
І з домовиною як небудь притулю ся.
А ви, земляченьки, щасливо пробувайте,
Брешіте, та мене у брехнї не мішайте! [1])

Найшов собі Кулїш церковцю Богу молити ся... Не даром прикладав колись до себе слова: „Горе мнѣ, аще не проповѣдую". Проповідувати хотїв за всяку цїну, тілько амвона не міг собі добрати... Але заким „потурчив ся", спробував ще Кулїш зносини з Поляками; не сам по своїй волї спробував, лише Поляки дали до сего початок і почали умовляти ся з ним. Єсть се відома історня, злучена з появою „Крашанки". В роцї 1882 публїцисти роздули сю справу так, що просто годї було визнати ся, чим Кулїш провинив ся; всї визискували її на свою користь: Поляки, галицькі руські народовцї, москвофіли, словянофіли і Українцї, котрих речником був Мордовець у „Писанцї". Поет Кулїш попав ся в гнїздо галицьких полїтиків, у сам час поганих процесів і польських заходів коло латинщення унїятської церкви, і вийшов із сего гнїзда нї в сих нї в тих, вацькований і своїми і чужими. Проявило ся у Кулїша справдї дитиняче незнанє галицьких відносин, як каже Франко, хоч як придивити ся мотивам Кулїшевих заходів, то можна їх зрозуміти і побачити в них основні думки зовсїм не

[1]) Хуторна поезия, стр. 75 і 76.

дитинячі. „Man muss die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen“ — отсих слів Спінози ужив Куліш за мотто до свого зазивного листу до української інтеліґенциї в Хуторній поезиї і ними прописав нам сам становище, з якого на Куліша треба дивити ся. Стараймо-ж ся зрозуміти його!

Воно й не трудно тепер, бо вже др. В. Щурат у своїй брошурі „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові“ зібрав докази, що кидають на побут Куліша у Львові 1882 зовсім иньше сьвітло, ніж доси було можливе. Сеї брошури не може поминути мовчки житєписець; а ми з неї візьмемо тілько самі головні висновки та доповнимо їх словами з Хуторної поезиї і Крашанки, бо не житєпись пишемо, а шукаємо тілько провідних гадок у роботі Куліша.

До Львова приїхав Куліш у зимі 1881 і прожив тут до весни 1882, щоб видати деякі свої праці, бо в Росиї після заборони було годі їх друкувати. З початку видав він „Хуторну поезию“: було се в перших двох місяцях 1882 р. У сім збірнику в „Зазивнім листі до української інтеліґенциї“ говорив він про заборону української літератури 1876 р. В цілій статиї знати Кулішеве розчароване з причин сеї заборони. „Через те насильство і тиранство ми тілько зрозуміли розумом і побачили очима, скілько ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись Москалеви“ — нарікав Куліш [1]). — „Шкода нам звати Москаля дядьком. Дякуючи нам і за оружию і за моральну підпомогу, він хоче загладити наше обличе серед народів; хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні путя, ні чести, ні поваги на сьвіті. Отсе-ж, проповідуючи істину, яко источник свободи, мусимо ходити робом тих, котрим великий Учитель роду людського наказав: що коли гнати-муть їх ув одному місті, нехай утекають до другого. Певно-ж бо знайдеть ся в культурному сьвіті притулок, звідкіля у всю Руську землю ізийде віщанне наше, на пробуд сонних і на воскрешенне мертвих. Розпочинаю се спасенне діло книжкою, котру назвав „Хуторною поезиєю“...[2]) З отсих Кулішевих слів видко причини його приїзду до Львова і бажане найти тут притулок для своєї роботи. Підчас друкованя „Хуторної поезиї“ Куліш сходив ся часто з Теофілем Шумським, польським українофілом, і нераз толкував з ним про польсько-руські відно-

[1]) Хуторна поезия. стор. 127. [2]) Тамже. 132—133.

сини. Дійшли до думки, що згода поміж Поляками і Русинами могла би бути, якби лишити всї релїґійні спори на боцї; коли-б се сталось, дальший успіх змагань залежав би лиш від щирости обох сторін, яка проявлялась би в дїлах їх. Отся гадка сподобалась Кулїшеви: адже вона була зовсїм така сама, як у „Великих проводах", а до того ще й підперта історичними дослїдами, користними з деякого боку для Польщі. Против релїґійних спорів був Кулїш здавна — лишалась тілько потреба щирости з обох сторін, руської і польської. Кулїш зараз показав ту щирість у „Крашанцї" — Поляки підхопили сю справу, хотїли скористати з Кулїшевого побуту у Львові, стали умовлятись з ним що-до видаваня часописи п. з. Хутор — аж ось залунала по Галицькій Руси вістка про Василиянську реформу і Кулїш мов з неба упав: побачив польську нещирість і покинув цїлу справу. Ті самі Єзуїти, котрих він так ненавидїв, розєднували Русинів і Поляків — а що найгірше, крім Т. Шумського нїхто з Поляків не був тому противний. Не було вже що робити в Галичинї... Він тілько видав ще том перекладів із Шекспіра і виїхав.

Але чи міг же Кулїш жити хоч якийсь час надією, що справдї може осягнути свій ідеал з „Великих проводів"? Міг, бо переговори з ним вели передові Поляки: кн. Роман Пузина, кн. Роман і Юрий Чарторискі, кн. Адам Сапіга, і мабуть гр. Артур Голуховский і иньші, в більшій части люде, котрих предки були колись Русинами і в котрих через те Кулїш добачував добрі інстинкти. Показало ся, що похилив ся: прочитавши в часописи про Василиянську реформу, Кулїш уже не вів переговорів і навпаки, накинув ся у сконфіскованій нїмецькій брошурі на Поляків за ту реформу.

Придивім ся тепер самій Крашанцї. Характеристична там присьвята; „Се христосуваннє з друзями й ворогами бідолашний автор, стоячи між Сциллою і Харибдою, благоговійно присьвячує слободженим од нашої великої туги мученикам чоловіколюбства Тарасу Шевченкові і Адаму Міцкевичові". А дальше говорить Кулїш про релїґійні спори, що розєднали Українцїв і Поляків, вичисляє напасти Наливайка, Острянницї і иньших на „культурних" Поляків, говорить про боротьби з сеї причини, про гайдамаччину, не забуває і польських помилок — і в результатї завзиває до згоди. Се була перша частина „Крашанки", яку мали розважити Поляки і справдї розважували в ча-

сописях. Щож воно було таке? Чи тут Куліш сказав щось нове, противне своїм давнїм думкам? Зовсїм нї! Се було написане зовсїм у тім самім дусї, як колись. „Мальована гайдамаччина“ і иньше. Куліш навіть зазначив своє становище, з якого те все говорив. Він сказав: „Величнї подвиги так названої „общерусскої“ історіоґрафії здають ся вже якоюсь дикою мрією. От же вони здають ся дикою мрією тілько тим, хто не вдовольняє ся самою „фабулою історії“ і бажає вбачати історию „описательною соціольоґією“, наукою вбезпечення громадського добробуту. У полуночнім Вавилонї не хочуть сього знати“ [1]). Так усе те не було в Куліша новиною.

Аж коли йому здало ся, що декому з Поляків його погляди вподобали ся, він надрукував послїсловє до „Крашанки“, де перше всього розправив ся з „лїтературними гайдамаками,“ що у руських часописях накинули ся на першу частину його „Крашанки“. назвав їх телятами, а про згоду з Поляками сказав, що її ждати не від Русинів, тілько Поляки повинні дати початок до неї. Інтересно притім, що винуватив у незгодї не тілько Русинів, але й Поляків, котрим докоряв таким самим необачним деспотством, на яке вони так гірко нарікали в Московщинї. Вкінцї взивав Поляків давати жертви „для ратування темних людей од легковірности, а псевдопросьвічених од гайдамацької фільософії“.

Прочитавши „Крашанку“ тепер, коли вже Куліша нема на сьвітї, коли вже галицькі Русини пережили пробу русько-польської згоди, т. зв. „нову еру“ в 1890-их роках, ми можемо осудити Крашанку спокійнїйше, нїж було се можливе тодї, коли Куліш розлютував руських дневникарів назвою: лїтературні гайдамаки і телята. Ті лїтературні гайдамаки і їх приятелї або зверхники, у вісїм лїт по виданю „Крашанки“, вступили гладесенько на ту дорогу, яку показав Куліш, — правда: „нова ера“ мала бути згодою з правительством, а не безпосередно з Поляками, але що правительство складало ся і з Поляків, то і вийшло щось, немов згода чи угода з Поляками; ті самі люди, що лаяли Куліша за Крашанку, спробували потім самі виконати його думку і — розчарували ся так так само, як Куліш. Тепер ми, мудрі сим досьвідом, можемо з почутєм певности казати: Уже як там було в минувшинї, се пусте: може Куліш помиляв ся, може де в чім і нї — се нехай учені роз-

---

[1]) Крашанка, 23.

беруть; але Поляків з XIX столітя, та ще й галицьких, він певно не знав. Не можна гадати, щоб між ними не було вже анї на показ чоловіка, щоб розумів русько-польські відносини по людяному; але такий чоловік чи такі люди у галицькій полїтицї справ не рішають, отже не може бути й мови про згоду Русинів з Поляками. Се така загальна думка про сю справу тепер у австрийських Русинів — та чи міг те все знати Кулїш 1882 року? Коли цїлі громади галицьких Русинів в роцї 1890 дали ся замапити до згоди і ми на сю полїтичню пригоду дивимо ся тепер, як на якусь духову пошесть, то якже нам дивити ся на Кулїшеву пробу згоди? Взяв ся поет до полїтики з великою щирістю і мав на метї думку високо-людяну — адже мирне уладженє міжнароднїх відносин може бути ідеалом чоловіка! — і тілько починав умовляти ся з Поляками, як уже й покинув цїлу справу. Се не тревало довше, як кілька тижнїв. Кулїш був далеко обережнїйший, як галицько-руські полїтики 1890 року; ті кілька лїт ждали на — розчароване... З оттаким новим досьвідом „бідолашний“ Кулїш і вернув ся у свій хутір та вже більше й не показав ся у Галичину. Справа з „Крашанкою“ рішила його трудне становище поміж Сциллою і Харибдою, поміж Польщею і Росиєю о стілько, що він найшов собі новий вир, у котрім як досьвідний уже пливак залюбки купав ся і не потопув. Кулїш найшов своїй души відраду у Турчина. Повторила ся з ним справдї у мінїятурі уся історня козаччини...

(*Магомет і Хадиза. — Байда. — Маруся Богуславка. — Цар Наливай. — Петро Сагайдачний. — Ріжні переклади*).

До Туреччини хилив ся Кулїш ще перед пробою згоди з Поляками; розчарованє з „Исторією возсоединенія Руси“ навело його на сю думку; а по розчарованю з Поляками він зараз на другий рік 1883 видав у Львові поему Магомет і Хадиза і вже славив „культурні працї величаві“ Магомета.

Магомета змалював Кулїш як великого пророка, другого Мойсея, людяного, жвавого, задумчивого та вродливого, а його жінку Хадизу таки назвав другою Магдалиною. Найшла Кулїшева душа відпочинок у магометанїзмі.

Арабе, посланцю сьвятої правди з неба!
Ти чистий ключу чести і свободи!
Красо високих дум, квіток ясного Феба,
Короно чоловіцької природи!
Ми, зеркало німе народів благородних,
Твій образ носимо в душі убогій,
І серед всїх твоїх забутків інородних,
На манівцях вселенської дороги,
Найвиразнїйш твій тип ховаєм чистий, строгий.

Тим я один дзвоню у струни золотиї
Про те, що вороги твої лукаві
Осьміюють-хулять, мов дуросьвітські мрії,
Твої культурні праці величаві.
Коли-б хоть стих один з бандури мовчазної
З вітрами залетів у славну Мекку, —
Він може-б доторкнувсь крилом душі чуткої.
Мов той зефір у полуденну спеку,
І спогадали-б там про родичку далеку [1]).

Так заспівав Куліш про Магомета і строфи його задзвеніли, як чиста криця. Сила слова проявила ся в них велика.

А на другий рік 1884 у Петербурзї видав Куліш драму: „Байда, князь Вишневецький". Який же зміст сеї драми? Такий, якого-б і треба сподївати ся по дотеперішній Кулїшевій дїяльности. Байда шукає сьвітами Кулїшевої правди і, коли його козаки зрадили, хоч він людям чинив добро, хоче поробити своїх побратимів, що не покинули його, лицарями правди, а до боротьби з Римом рішає ся стати під червоним бунчуком „наслїдника культурників каліфа" Солимана. Солиман справдї приняв Байду, як сина, але як побачив Байда турецькі ринки, повні українських невольників, як почув, що Татаре ограбили Україну і з Вишневця забрали його любу Катрусю, розчарував ся і пішов служити Московщинї, Іванови Грозному. Але й тут розчарував ся — і вкінцї попав ся у турецьку неволю. На судї перед везиром каже Байда, що хоче гинути за правду: шукав її в Польщі, в Туреччинї і Московщинї, але не найшов. А на Українї правда слїпа і глуха, як мрець у домовинї. Але він має надію, що таки все минеть ся, одна правда зостанеть ся. Везир намовляє його, просив, щоби приняв магометанїзм і був перлом без цїнь в пророка — Байда не пристав на се і мусїв згинути. Повторила ся з ним та сама

[1]) Магомет і Хадиджа, стор. 28—29.

історія, що з Голкою у „Великих проводах“ і з Мартином Гаком. У драмі замітне стараннє Куліша показати людяність Турків, хоч і вона не зовсім заспокоювала його душу.

Не з иньшого часу, тілько певно з того самого, що й драма Байда, походить і поема Куліша „Маруся Богуславка“. Думаю так на тій підставі, що Куліш для альманаха черновецького товариства „Союз“, виданого 1885 р., прислав був, разом з драмою Цар Наливай, три пісні з другої половини поеми „Маруся Богуславка“. Анї драма, анї та частина поеми не були в альманаху друковані, але задержали ся в бібліотецї згаданого товариства. „Літературно-науковий Вістник“ (1899, книжки X—XII) оголосив з першої частини поеми сїм пісень, але тут не сказано, що се перша частина поеми. У Київській Старинї (1899, III, 368) Н. Ш. каже, що бачив рукопись першої половини сеї поеми: коли-ж є і з другої половини три пісні, то видко, що поема складає ся з двох половин, але чи обі половини викінчені, не відомо. Була би велика шкода, якби цїла викінчена поема запропастила ся частинами: про цїлу рукопись нїхто ще не сказав, що бачив її. Поема має велику поетичну і язикову стійність.

А провідні гадки її подібні, як у „Байдї“. Батько Богуславки висловлює Кулішеві думки про козаків, картає їх за грабіж, за пянство. А її дядько, потурчений Українець, проданий у неволю козаками, каже, що між Турками „немов на сьвіт у друге народив ся, і думками про Божество сьвятими і правдою без хиби просьвітив ся“. Куліш же, зовсїм так само, як у „Магометї і Хазиї“ відзиває ся до Магомета:

О Магомете, сонце правди!
Затьмилось ти через ямбони инші...
Посїпленьо кострами Торквемади
Европі очи на дїла великі
Твоїх потомків. Бо із їх культури
Ми проґресище деспоцтво зробили:
Щоб сотні строїли блискучі мури,
А мілїони поуз них ходили
І думали: „Колись тут будуть кучугури!“ [5])

Маруся Богуславка дістаєть ся у неволю: її батько йде у Московщину шукати захисту, а потім погибає, а мати вибираєть ся в далеку дорогу до Стамбула зідвідати дочку. По дорозї за-

[5]) Літ.-нук. Вістник 1899, т. IV, стр. 14

недужала тяжко. Кантемир, ватажко татарської орди, змилосердив ся над старою попадею, як Самарянин. І дальше зазнає стара як найбільше добра і милосердя з боку Турків і Татарів. У Стамбулї вона бачить, що там більше волї і правди, як на Українї, у Польщі і в Московщинї.

Незвичайно гарними і сильними строфами співає тут Кулїш хвалу магометанїзму. Моральний підклад сеї хвали — то думка, що

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Се все наше братте:
Розлучило нас попівське
Нависне завзяттє...[1])

О божевільна Русь! який би з тебе
Великий сьвіт постав серед народів,
Коли-б у темній темряві у тебе
Сліпорожденний піп не верховодив,
І розуму твому богами не зашкодив![2])

Попи й кьсондзи, се дві нечисті сили,
Що підняли ся душі всїм спасати,
І миром вашим так заколотили,
Що будете во віки рабувати.[3])

Попи, се все попи таке в вас коять,
Що рідний брат не хоче знати брата,
Що люди в Бога людям смерти молять,
І дивлять ся на нього, як на ката...[4])

Так промовляє Кулїш, або за нього Турки і Татари, і в тих промовах ми немов чуємо слова Дрепера з його „Історії боротьби за віру", яка певно була Кулїшеви знайома.

Перша частина поеми, та що напечатана, (вона мабуть не цїла, сема пісня очивидно недокінчена) має основою звісну народню думу про Марусю Богуславку, розширену Кулїшем; і вона посьвячена, так сказати-б, похвалам музулманства. „Се чисту дань дала Аллаху Україна!" — скажемо словами самого Кулїша. Кулїш почував, що можуть люде чудувати ся його музулманству і додав до першої частини епільоґ, у котрім пише:

---

[1]) Лїт.-наук. Вісник. 1899, том IV, ст. 142. [2]) Тамже, 155.
[3]) Тамже, 160. [4]) Тамже, 161.

Се правда, я Татар безгірш малюю,
Орду, що на Вкраїну набігала.
Я серцем чуйно ті печалї чую,
Котрі вона піснями виливала...

Та не книжки про те менї казали,
І не з пісень про ті я знаю муки:
Ви на мене Ордою налїтали,
Ордою дикою, під бунчуком науки...
Моє добро брехнею руйнували,
Менї вязали дуросьвітством руки,
І по живому в язики дзвонили,
Моє імя і славу хоронили...[1])

Справдї, не можна уявити собі більш поетичної пімсти зневаженого поета, як отся поема, що мала бути відповідю покликаним і непокликаним Кулїшевим критикам. Коли ви моє імя і славу хороните, то ось я вам заспіваю про Турків, тих самих Турків, що їх народ ненавидів сотками лїт, я заспіваю про них та так, що ви всї язика в ротї забудете... І справдї, краса поеми зовсїм розброює нас і ми готові разом з Кулїшем дати чисту дань Аллаху та забути хоч на хвилю про те, що як раз з магометанїзму перейняв Лойоля свою науку...

Печатана частина поеми має в заголовку рік 1620; недруковані три пісні з другої частини мають у заголовку рік 1621. В першій частині описує Кулїш час по битві під Цецорою і займаєть ся головно Турками, показуючи їх людяність і чесноту: в трьох піснях другої частини (IX, X і XI) описує час перед Хотинською війною. Річ дїєть ся у Київі, на сцену виступають попи, кеьондзи і Сагайдачний — і Кулїш могутнїм словом виповідає свої любі думки про них. Якже відмінно говорить він про християн!

Релїгія любви тут обернулась
В релїгію ненависти гидкої,
І в темнім богомільстві злість проснулась
Варязької старовини страшної...
(*Пісня IX*).

Із змісту першої частини і сих трьох пісень видко, що Кулїш у закінченю Хотинської війни хотів мабуть показати турецьку

[1]) Тамже, 281. Сей спільно був надрукований уже у «Дзвоні», ст. 200.

висшість. Як відомо з історії, Осман вирушив против Поляків і козаків з величезним військом; мав війська з 300.000, а противника було коло 80.000. І проте війна закінчилась так, що Поляки величали ся своєю „побідою“ на всю Европу. У такім закінченю війни певно добачив Куліш вплив турецької людяности (наприклад Каптеміра); він і вкладає в уста Османови слова, що показують, як Куліш загадував закінчити поему.

„Вирушу я так потужно,
Що безумством буде
Против мене воювати...
Схаменуть ся люде...

На Дніпрі-Славуті й Росі
Помурую башти,
Щоб з Москвою та Ляхвою
Більш не воювати.

Обгороджимо Україну,
Зробим божим раєм.
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм..“ [1],

Куліш хотів мабуть показати молодого Османа великим ідеалістом. Трудно про се тепер сперечати ся, але з історії відомо, що сей самий Осман перед походом під Хотин казав убити свого брата... А може також Куліш з трагічної смерти Османа (його замордовано) хотів висновувати конечність, що ось так погибає завсігди борець за правду, бо і магометанські війни релігію любови обернули в релігію ненависти...

З того, що в поемі в замітці згадуєть ся про реформу Василиян, і з того, що в р. 1885 Куліш прислав черновецькому „Союзови“ три пісні з другої половини, видко, що поема писана в роках 1882—1885. По змісті і провідних гадках „Царя Наливая“ можна думати, що ся драма повстала також у тім часі, на кождий випадок перед р. 1885. Вона нагадує дуже „Бандуру“. Наливайко глядає також правди, хоч і підмінним трохи способом. Він бажає визволеня зпід єзуїтства і панства та поправи козаків. Провідні гадки в драмі такі самі, які ми вже чули від Куліша.

[1] Тамже. 266.

О Русь і Польщо! скілько в вас завзяття!
Як високо і гордо дух ваш дише!
Та, щоб не обнялись на віки браття,
Східний Рим їм лист розводний пише.

(*I акт*).

О Польщо, цьвіте сьвіту! Ти-б зьвіздою
Новою на Востоці засяяла,
Коли б Славянство з Русю та з Москвою
Союзом правди і любви звязала!

(*V акт*).

Про турецькі відносини тут мови нема, але і тут згадуєть ся, що

„в Туреччині і янинар жорстокий
таким безсердим звірем не здасть ся“,

як котрийсь там християнин чи християни.

У драмі „Петро Сагайдачний“ показав певно Куліш сего гетьмана, так як і у своїх історичних працях і в „Марусеї Богуславці“ не борцем за віру, а тілько щасливим у війні отаманом, несьвідомим, за що побиває Москаля або Ляха або Турка.

Отсими творами, написаними після пригоди з „Крашанкою“, Куліш улекшив свою душу — а потім у новій історичній праці повторив те саме, що говорив у „Исторіи возсоединенія Руси“, а у збірнику поезий Дзвін 1893 р. доповів те, чого не сказав ще в ніби-науковій праці. В Женеві видав він сї „старорускі думи й сьпіви“ п. з. Дзвін, мовби лякав ся, що йому ніяка руська друкарня в Австриї їх не видрукує. Видане чепурне, як звичайно всї Кулішеві видання, строфи дзвінкі, як сталь, мова прегарна, але зміст?... Провідна гадка цілої збірки — очивидно та сама правда, якої Куліш завсїгди шукав. Зараз у засніві сказано:

„У дзвона дзвоню я, до церкви скликаю,
До церкви вселенської правди“...

Але далї переповіджені тілько у віршах історичні погляди Куліша, напасти на людий, що не так думали, як він, і навіть напасть на самого себе...

Я прежнїй вам догоджував словами,
Порожнїми, як розум ваш козацький,
Пишав ся розбишацькими дїлами
І прославляв пожежі гайдамацькі [1]).

[1]) Дзвін. 55.

І притім усім тут нема ненависти до України; Куліш любить у минувшині України те, що вважає справедливим; він вірить і в будущину України і співає:

Воскреснеш, пане, встанеш з домовини,
Тебе я словом правди привітаю,
І розіллєть ся слава України
По всій вселенній од краю до краю.[1])

У збірці є кілька поезий, як ті, що посьвячені жінці, справді прегарних, але решта написана у роздратованю або по пригоді з „Крашанкою“ або по пожежі хутора. В тих поезиях видко вже хорого діда, що бачить уже свій конець, а тут спокійно ждати на смерть не може: мучить його серце велика журба, що стілько напрацював ся, а не найшов признаня. Року 1890 минало пів століття його літературної роботи, а тимчасом ніхто й не думав подякувати йому за його працю... Гірка доля! Правда, воно було страшенно трудно землякам, котрих так Куліш зневажав, забути сї зневаги; але сумні думки мусів думати Куліш 1890 року...

Та хоч без подяки минув для Куліша сей рік, він таки мав у собі стілько сили, щоб не покинути роботи. І він робив до самої смерти. Годить ся сказати дещо більше про роки 1888—1897 у житю Куліша; а сказати можна, бо є листи з того часу, хоч і з перервою від 1891 до 1895 (в листах до Носа).

Хутір Куліша згорів перед роком 1888 — мабуть у часї 1885—1888 і Куліш назвав тоді свою оселю Ганниною пустинею; а перше звав ся хутір Мотровівка. Прийшло ся Кулішеви жити у тісній хатині, в невигоді. Але й серед невигоди він працював далї. Дня 1. мая 1888 писав він Степанови Дан. Носови про себе і жінку: „Ми-ж, коли хочете знати, не замовкли, а саме ввіходимо в смак розмови з великою громадою тямущих людей. Як бачимо, ви й самі з тієї-ж громади. Незабаром читати-мете від нас обоїх усячину, аби тілько нам Господь допоміг звідсїля вигребтись. А поки-що печатаю в „Чтеніяхъ императ. общ. исторіи и древностей россійскихъ“ на цілій сотні аркушів друку оповідання про всяку давнину, під назвою: Отпаденіе Малороссіи отъ Польши (1640—1654). Саме починають печатати“. А далї нарікає Куліш у сїм листї, що тісно йому після пожежі у хатині, що книжки гризуть пацюки (щурі) в коморі, „аж серце болить, як спо-

---

[1]) Дзвін, 83.

глянеш, а сховища дасть Біг". Тілько й утіхи мав, що листував ся з добрими людьми, хоч між земляцтвом Куліш бачив їх мало: „злять ся на зеркало, що кривопикі... Побачите, якого нароблять колоту, читаючи моє широке оповіданє про наші давнезні давна.. А мене хоч і затуркано, та я знаю, що на дворі більш сьвіту, ніж у вікні".[1])

Виходить, що Куліш знав наперед, як земляки приймуть його нову історичну працю, а проте таки не поступив ся своїми думками... Робив се на своїй давній основі, що не признавав ніякого шляхетського і козацького народу, а знав тілько народ, як масу.[2]) Три томи сеї своєї нової праці уважав він тілько проґрамою до другого переробленого і доповненого виданя „Исторіи возсоединенія Руси" і думав ще поїздити по городах для дальшої роботи, але готових гроший не мав, то й трудно було.[3]) Хотів року 1890 заложити або продати частину свого маєтку, щоб тілько роздобути гроші на друк, але не було купця. „Понаписував я стілько і прозою і віршами, що і на тому сьвіті мучити-мусь думкою: про кого дбав я, — чи про людей, чи про мишей?" — так писав Куліш 14. червня 1890[4]), а там і потішав себе 1891 р. думкою, що „настане час, як не буде нас, що повипишпорюють і посписують усяку всячину нашу, тай дивувати-муть ся: що як сї люде в такій темряві працювали і при такому темрявому сьвітлї писали?"[5])

Хтось з Чернигова (Мих. Кир. Б-ко.) вдавав ся до Куліша 1891 р., що хотів би дещо з його писань надрукувати, та нічого мабуть з того не вийшло.[6]) Листів від половини 1891 р. аж до кінця 1894 року нема ще напечатаних, але коли Куліш 1893 р. видав у Женеві Дзвона, то видко, що роздобув десь гроші на свої виданя. Сеї книжки не приняли земляки прихильно; але Куліш про се може й не знав, або й не хотів знати.

Він жив уже на хуторі безвиїздно, та займав ся перекладом Біблії. Готову перекладену Біблію мав уже року 1872[7]), але сей переклад згорів при пожежі хутора. На два роки перед смертю писав Куліш 11. січня 1895: „Ми живемо так осторонь, що не диво й позабувати, чи ще маячимо на сьвіті, чи перебрались до предків своїх у козацьку Валгалу... Я-ж до того, коли хочете

---

[1]) К. Ст. 1899. т. II. 12. [2]) Тамже. 15. [3]) Тамже. 16. [4]) Тамже, 18.
[5]) Тамже. 26. [6]) Тамже, 27. [7]) К. Ст. 1899. т. I. ст. 85.

знати, заходивсь в друге коло перекладу сьвятої Біблії на місце тієї, що згоріла до Апокаліпсового кінця... От я й бачу, що Біблія держить мене на сьвіті красше доброї горілки оковитої, тай роблю переклад що день божий".[1]) „По тім боці політичної прірви (Куліш розумів Галичину) давно вже нічого не друкую, та не маю кошту й друкувати: бо в літку перемовляю сьвяте письмо босоніж, а в зимі — в черпечих кеньках. Так бо воно й годить ся робом босоногих велетнів чинити".[2]) Праця над Біблією так заняла Куліша, що він не тілько сам не виїздив нікуди, тай до себе не приймав нікого, а як листував ся з ким, то короткими листами, котрі називав телеґрамами.

На другий рік 1896, 24. вересня, нарікав перед Тарновським, що не має вже сили докінчити переклад Біблії і, хоч працював над ним день у день, то мучив ся думкою, що покине його, не докінчивши спасенної праці. „Найтруднійша-ж її частина, да ще така, що я один з'орудую нею, се те, що в первобутній Біблії писано не прозою, а віршуванням. Отсе-ж я вже поперевіршовував нашою рідною мовою все, що віршовано в Старому Заповіті", а такого набереть ся в йому ціла четвертина. Тепереньки даю вже собі право позирнути на широкий божий сьвіт із нашої Ганнинної пустині".[3])

Але в осени 1896 Куліш занедужав, мабуть перестудив ся, і зо страху, щоб не пропали його рукописи після смерти, почав посилати їх В.В. Тарновському-синови. „Слово наше невмирущe — писав він на чотири місяці перед смертию. — Нехай же вони (наслідники) бачать, як працював предок їх, та й самі його робом працюють".[4]) Але, як подумав трохи, то приготовив збірник перекладів п. з. Позичена кобза і мав намір зладити більше таких збірників та приготовити до друку оповідання своєї жінки. „Се все мушу вхопити одними руками, та ще трохи й сліпуючи (не вам казавши). Як миш одкусить голову, дак ніхто вже не дасть нічому тому ладу, а воно, яке ні є, мусить проводирствувати в моїм перекладі „Сьвятого письма": зрозуміють бо й ворогі наші, що хто так висловлює і великих співців і простолюдню мову, той не без громадського вжитку перекладав книгу книг"...[5]) Се писав Куліш 12. листопада 1896; тоді він зачинив ся у хаті пустинни-

---

[1]) К. Ст. 1899, т. II, ст. 28. [2]) Тамже, 30. [3]) К. Ст. 1899, I, [illegible].
[4]) Тамже, 89. [5]) Тамже, 91.

ком і порядкував свої письма, втішаючи себе словами: „Течевіе жизни скончахъ и вѣру соблюдохъ".[1]) Якимсь душевним спокоєм віє справді з останніх листів Куліша. Він то і тямить, що „śpiewak, niestety, śpiewać nie ma komu", і притім дбає спокійно про наслідників, котрих він буде розумнійший від 19-ого.[2]) Однак не довелось йому докінчити переклад Біблії, бо в лютім 1897, дня 2., помер. Тілько кілька днів недужав, але старе 77-літнє тіло не витержало. Докінчити переклад Біблії приняв ся Іван Нечуй Левицький.

Після смерти Куліша лишали ся такі рукописи: Поеми: Марусі Богуславка (частина вже друкована); Куліш у пеклі; Гринько Сковорода; Уля Клюшниця. Сторчак і Сторчачиха; про дві останні поеми згадує Ом. Огоновський[3]). Драми: Цар Наливай, Петро Сагайдачний і Хміль-Хмельницький (накидки); Повісти: Искатели счастья (є в музею Тарновського). Тайна; Марнїй хутор; Послѣдній изъ рода Боренкивъ і Искра любви (Владимирія. У кого є ті чотири повісти — не відомо. Переклади з Шекспіра: у першім томі, виданім 1882 р. були перекладені: Отелло, Троїл та Кресида і Комедия помилок; Видавнича спілка видала 1899 Гамлета; а перекладені ще: Король Лір, Макбет, Корфолян, Антоній і Клеопатра Юлій Цезар, Ромео та Джульєта, Міра за міру, Приборкана гоструха і Багацько галасу з нечевля); з Байрона: Дон Жуан і Чайльд-Гарольдова мандрівка; з Шіллера: Вільгельм Тель; з ріжних поетів: Позичена кобза (напечатана 1897); переклад Біблії. Крім того спомини і деякі неподокінчувані річи.

Оглянувши оттак усі важнійші Кулішеві праці, написані протягом 37 літ, скажемо ще кілька слів про нього, навязуючи до сих гадок, які були вже сказані в поодиноких уступах.

Куліш почав свою діяльність етнографічними і історичними роботами. Хоч він убирав у 40-их роках матеріяли, призбирані на тім поли, в форму романів або епосу, то проте переважали у нього вже з початку інтереси етнографа й історика. В 50-их

---

[1]) К. Ст. 1899. т. I. ст. 92. [2]) Тамже. 94 і 97.

[3]) Історія лит. русини. т. IV. ст. 212.

роках він видав свої етноґрафічні збірники і сим закінчив свою роботу. як етноґраф, але як історик працював до самої смерти. І хоч його історичним працям признають тілько неґативну вартість, то Куліш ціле житє найбільше клав ваги на свої історичні праці і найбільше займав ся ними. Спершу, в 40-их роках і в початках 50-их уважав історичним материялом також се, що подавала йому етноґрафія: пізнійше пізнав польські історичні жерела і під впливом їх почав маловажити етноґрафічні материяли як історичні документи. Тому що у свойому житю пізнав богато польських жерел, а для рівноваги не пізнав або маловажив иньші, то і попав у крайність.

Більша часть Кулішевих беллетристичних праць корінить ся в його історичних працях, без котрих не можна їх і розуміти. Поезиї з 60-их років, що повстали на тлї історичних праць (Досьвітки), не мають тепер великої літературної стійности, — у них оброблене слабе, — але поезиї і драми з 80-их років показали великий поетичний талант у Куліша, велику вправу у віршованю і незвичайне знанє української мови.

Повісти Куліша з сучасного житя (з 19-ого століття) загалом не мають першорядної літературної стійности, хоч релятивної стійности відмовити їм не можна. Докладнійший розбір їх може показати і значний беллетристичний талант у Куліша. З історичних повістий „Чорна рада" лишить ся важним набутком в українській літературі. Історичні драми Куліша більше надають ся до читаня, як до представленя в театрі — таке що найменше вражінє має ся при читаню їх, хоч се вражінє може бути й неневне.

Беллетристикою займав ся Куліш тілько спорадично, вважаючи учену карієру своєю метою, але цінити будуть його мабуть і пізнійше не за історичні праці, тілько за беллетристичні, українські і російські. Куліш був і російським і українським письменником, але те, що дав українській літературі, стійнійше, бо тут саме переважає беллетристика. Однак говорити про українські твори Куліша, не зважаючи на його російські, не можна; годі розуміти їх без тих. Російські наукові праці Куліша суть основою його українських писань і лише на їх тлї можна розбирати ті українські писаня.

Куліш був весь свій вік Українцем і працював для України з вірою в її будуччину: пригім мав більшу симпатию до Росиї, як до Польщі. На український нарід дивив ся в 40-их ро-

ках з романтичного боку; в 50-их роках, по Кримській війні, всї свої погляди основав головно на соціольоґії. Соціольоґічного становища не покинув і до смерти.

В поглядах його на цівілїзацию перемагала прихильність до селянського, патриярхального житя, бажане природности. Се бажане подвигувало йому деякі літературні роботи і було основою його демократизму. Коли-ж житєписцї говорять і про якийсь аристократизм, замітний у Кулїша, то аристократизм сей треба розуміти не инакше, як так звану сальоновість, педантизм у ношї, поведеню і мові. Кулїш не любив цинїзму і бурлацтва і через те не міг заприязнити ся з богатьома людьми. Ще 1868 року житєписець так характеризував Кулїша:

„Велике трудолюбє, великі працї і розґардияш, високі думки і хлопячу пустоту, жадобу гроший і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один і той самий тиждень, а в один і той самий день. Тілько одного в йому не було: на всїй Українї і деінде нїхто не бачив Кулїша підпилим. Коли й випивав він з приятелями за молоду, як то мовляють: не проливаючи, і тодї річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Кулїша послухати, як він глибоко у поважні речи входить і порадою тебе доброю піддержує, то нехай лишню чарку випє. По тверезу зривалось іноді в Кулїша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а на підпитку видаєть ся він між усїма непитущим. Що ми висше сказали про аристократичність артисто-козацьку у Кулїшевій вдачі, те ще раз тут згадаємо. Висше було сказано, що під впливом Мужилївської і її небоги у Кулїша „цивілїзация поборола просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичньою, — тільки не в ледачому розумі сего слова. З того-ж бо ще періоду житя свого почав Кулїш гордувати малою долею звичайного чоловіка і доневнятись гори над усїми ровесниками. Допомагали сьому й иньші впливи“ [1]). Коли трапляєть ся йому пити, то пити-ме або що добре, або зовсїм не пити-ме, опріч звичайної чарки горілки, яку що-дня вживає. Коли задумає меблї купити, то або дорогі купить, або сидїти-ме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло гроший. Три рази на віку

---

[1]) Правда. 1868, 33.

довелось йому бути у великих довгах і три рази оплатив ся працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і давано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь розписки".[1])

Пізнійше, по 1868-ім р. Куліш не змінив ся, лише, в почутю власної сили і нікчемности земляків, почав гордувати ними. Необережні і зовсім не сальонові вислови про Шевченка дали причину до здогадів, що у Кулішу верховодили часом гордовитість і зарозумілість. Але се були звичайно хоробливі припадки, по котрих усе на довший час наступала рефлексия.

Відчужили Куліша від земляків найбільше ті Українці, з якими він мав діло ще в 50-их роках; уже тоді стидав ся він „своїх ідолів". А притягли його до себе учені Поляки і через те у Куліша проявили ся деякі польські симпатиї на науковій основі. Але польонофільство його було далеко менше, як русофільство; одно-ж і друге не доводило його до перечеия самостійности українського народу і письменства; він вірив у ту самостійність і працював для неї.

Василь Білозерський списав 1897 свої спомини про Куліша і в них між иньшим сказав таке про нього: „Куліш належав до числа сих людей, що своєю благородністю, чесністю, великодушністю і розумом спонукують поважати його кождого, хто має з ним діло. Він чоловік практичний і діяльний і не любить кидати ся то на се то на те, а найбільш не жалує того, що не одобрене спокійним розсудком. Діяльність його найбільше з'осередила ся на літературі і на усовершуваню житя, яке бачить у праці і тілько працю уважає найважнійшою з усього. Всякі пориви, що не мають певної користної мети, на яку зараз можна би показати, йому противні. Житє своє він проводив, займаючись літературою і живописю; робити добро, не відкладаючи, там, де була нагода, він уважає головним обовязком".[2])

У сій замітці піднесено те, що ми вже бачили у Кулішевій діяльности. Служба правді та усовершуванє себе і людей були провідними гадками в його житю і роботі. Стараючись про се помиляв ся він нераз, але наміри були в нього чисті і людяні. Коли й гордував ким, то в імя сих чистих намірів.

Величезну душевну борбу, яку перебував ціле своє житє, стараючись зрозуміти XVI, XVII і XVIII століте в історії України,

---

[1]) Правда. 1868, 324. [2]) К. Ст. 1899, т. III. ст. 357—358.

не можна инакше розуміти, як її зрозумів Дашкевич: хитаня Куліша були справді повторенєм вікової коллізиї, яку нераз переходили більше або менше інтеліґентні Українці-Русини, починаючи з XV. століття. Такі коллізиї переживають нераз і російські і австрийські Українці і вони то розбили галицько-руську суспільність на дві половини. Потомки галицьких москвофілів з 1866 р., що беруть справу своїх відносин до російської народности поважнійше, як їх батьки, не повинні лихословити памяти Куліша, за прикладом батьків; бо вони перебувають одну форму сеї самої коллізиї, яку перебув Куліш. А Українці-Русини, що за житя Куліша спершу величали а потім докоряли йому, пережили і переживають також ті самі його коллізиї, коли тілько заговорять про уладженє відносин Українців до Росиян і Поляків. Приклад Куліша, котрий більше як пів століття мучив ся сими гадками і для роз'ясненя правди жертвував довголітню роботу і свою славу у сучасників, може справді богато навчити потомків. Живий живе гадає, так і будучі поколіня полишать ученим роз'ясюванє минувшини, а самі у щоденнім житю будуть поступати не инакше, як після того заповіту, який лишав і Куліш своїм наслідником: любов до України і праця для неї в імя загальної культури, в яку український народ зі своїми прикметами може внести богато такого добра, якого не зможуть подати иньші народи.

А про помилки Куліша скажуть колись те, що він сказав про Гоголя: „Не говоріть мені сього, що Гоголь наш з пантелику збив ся. Воно правда, да не зовсім. Збив ся він із пантелику од великої муки за гріхи людські, а в його помилках треба читати помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуть ся нам на добро і його розумні речі і його безуміє“.

Чернівці, вересень — грудень 1899.

ПОХИБКИ.

На	ст.	4	рядок	15	з низу	замісць	охоти	має	бути:	охоту
„	„	4	„	10	„	„	пропасти	„	„	возможности
„	„	14	„	14	з гори	„	70-их рр	„	„	30-их
„	„	16	„	1	з низу	„	реторикою	„	„	реторикою
„	„	19	„	14	з гори	„	Рудавского	„	„	Рудовского
„	„	21	„	10	з низу	„	які	„	„	який
„	„	23	„	18	з гори	„	1842	„	„	1843
„	„	24	„	15	з низу	„	Юзефовичи	„	„	Юзефовичеви.
„	„	29	„	7	з гори	„	ненавиджу	„	„	не ненавиджу
„	„	36	„	13	з низу	„	1869	„	„	1860
„	„	81	„	5	„	„	яких	„	„	які
„	„	134	„	12	з гори	„	не треба знаку	(?)		

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY